

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ IV

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1952

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОІ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ IV

ПАЛЕОЛІТ, НЕОЛІТ, ЕПОХА БРОНЗИ
І СКІФО-САРМАТСЬКИЙ ЧАС

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОІ РСР
ЗА 1947—1948 рр.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОІ РСР
КИЇВ — 1952

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

дійсний член АН УРСР *П. П. Єфіменко* (відповідальний редактор), член-кореспондент АН УРСР *Л. М. Славін, В. М. Даниленко, О. І. Тереножкін, В. А. Богусевич*

**Археологические памятники УССР, т. IV.
(На украинском языке)**

Редактор *Р. М. Немировский.*

Техредактор *Н. П. Рахліна*

Коректор *Л. Х. Почекіна*

БФ 02851. Зам. № 1129. Тираж 1000. Формат паперу 84 × 108 1/16. Друк. аркушів 20,5.
Обл.-видавн. аркушів 19,4. Папер. аркушів 6,25. Підписано до друку 23.V 1952 р.
Ціна 18 крб. 30 коп.

— Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаница, 11.

СКІФО-САРМАТСЬКИЙ ЧАС

І. Г. ШОВКОПЛЯС.

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Середня Наддністрянщина — один з найбільш багатих районів Української РСР на пам'ятки матеріальної культури, які відносяться майже до всіх відомих історичній науці епох та періодів, починаючи від найдавнішого етапу палеоліту¹. Ці пам'ятки мають важливе наукове значення для висвітлення різних етапів первісної історії.

Наддністрянщина значний час, аж до визволення Бессарабії та Північної Буковини в 1940 р., через своє прикордонне на той час розташування була малодоступною для археологів. Її по-справжньому стали вивчати лише після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни.

Вже у вересні 1945 р. Інститут археології Академії наук Української РСР спільно з Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР організував велику розвідкову археологічну експедицію в районі м. Кам'янця-Подільського, яка охопила своєю діяльністю обидва береги Дністра на відстані близько 30 км.

Експедиція обслідувала частину пам'яток раніше відомих і відкрила багато нових, серед яких окремі виявилися надзвичайно важливими для археології.

Це, насамперед, древньоземлеробське (ранньотрипільське) поселення в с. Лука-Брублівецька на Дністрі (за 22 км від м. Кам'янця-Подільського), що стало з того часу об'єктом стаціонарних досліджень Се-

редньодністровської археологічної експедиції¹.

В околицях с. Луки-Брублівецької було виявлено й інші пам'ятки — поселення розвинутого трипілля, доби культури полів поховань, пізньослов'янського часу та ін., а також відкритий П. П. Єфіменком та М. Я. Рудинським невеликий, з восьми насипів, курганий могильник в урочищі „Плити“, розташованому за 1 км на захід від околиці села.

Розташування могильника в безпосередній близькості від різночасових поселень (багатошарове поселення в с. Лука-Брублівецька, поселення архаїчного та пізнього трипілля на плато проти с. Макарівка за 3 км від Луки-Брублівецької та ін.) підсилювало науковий інтерес до нього — цікаво було пов'язати могильник з пам'ятками певного часу.

Могильник розміщений на незначному підвищенні першої надзаплавної тераси, що простяглася тут досить вузькою (до 300 м) смугою між Дністром та лівим корінним берегом його долини, який тут дуже круто обривається в напрямі до річки (рис. 1).

Кургани насили явили собою невисокі (до 1 м над рівнем розорюваного поля) положисті земляні горбки діаметром від 7 до 15 м, на вершинах яких виступали окремі камені, бо внутрішня частина насипів складалася саме з них. Кургани, як правило, були частково видовженими в напрямі щорічного розорювання поля.

¹ С. Бібіков, Дотрипільське поселення Лука-Брублівецька, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949.

¹ Ранньопалеолітичне місцевознаходження ашельської епохи було відкрито С. М. Бібіковим та П. Й. Борисковським у 1946 р. на березі Дністра в с. Луці-Брублівецькій, Кам'янця-Подільського району. Див. П. Борисковський, Роботи в області палеоліту на Середньому Дністрі в 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949.

У 1947 р. було проведено розкопки одного з курганів (№ 1), який краче від інших зберігся¹. Він підносився на 50—60 см над рівнем поля і добре зберіг поверхневий шар землі товщиною близько 20 см (рис. 2). В плані курган близький до кола з діаметром близько 10 м; обриси в профілі досить плавні (рис. 3).

В його центральній частині, безпосередньо над могильною ямою, було відмічено нахил каменів донизу, викликаний провалом їх усередину могильної ями, яка через це була заповнена значною кількістю каменів різної величини, хоч особливо великих там і не було.

Навколо ями виразно помітно викид супі-

Рис. 1. Місцезнаходження могильника. На передньому плані — зняття насипу кургана № 1.

Внутрішня частина насипу складалася з великої кількості безформних уламків вапняку, часто досить великих розмірами та вагою (до 6—7 пудів). Вони походять з відкладів корінного берега долини Дністра, де їх і зараз багато нагромаджено біля підніжжя стрімкого урвища.

Зверху кам'яний насип був покритий тонким шаром ґрунту (рис. 2 і 3). Нижче древнього горизонту в центрі кургана знаходилась могильна яма, форма якої близька до прямокутника із заокругленими кутами.

Спостереження показали, що у верхній частині насипу були розміщені камені менших розмірів, ніж в середній і особливо в нижній. Великі камені залягали також по всьому зовнішньому краю насипу кургана.

щаного суглинку, в шарі якого вона була вирита.

Обриси могильної ями, зорієнтованої довгими сторонами з південь-південь-сходу на північ-північ-захід, дуже добре простежувалися і зберегли свій початковий вигляд. Довжина її близько 3 м, ширина — близько 1,4 м, глибина по відношенню до древнього горизонту — близько 0,6 м. Стінки трохи похили донизу, через що площа ями на рівні dna трохи менша в порівнянні до плоші поверхньому краю. Всередині ями навколо кісток похованіх було викладено прямокутник з невеликих каменів (рис. 4), який являв собою своєрідну поховальну камеру-гробницю. Підлога ями навколо цієї камери була щільно утрамбована, очевидно по сирому суглинку, і покрита твердою коркою, яка в місцях, де вона заходила на стінки ями та на окремі камені, нагадувала своєрідну обмазку. Слідів інструментів, якими здійсню-

¹ Розкопками керував С. М. Бібіков. Крім автора, в них брали участь М. О. Тиханова, Е. О. Симонович, Г. М. Шовкопляс та ін.

валося утрамбування, не було виявлено, незважаючи на найстаранніші спостереження. Утрамбування не було тільки всередині камери, в якій лежали кістки. Це дає підставу думати, що його зробили після

метрі), розташовані на віддалі 30—40 см одна від одної. Біля північної стінки вони були помітні значно слабше.

На думку С. М. Бібікова, ці заглибини є залишками упорів жердин від перекриття

Рис. 2. Насип кургана № 1 в процесі розкопок.

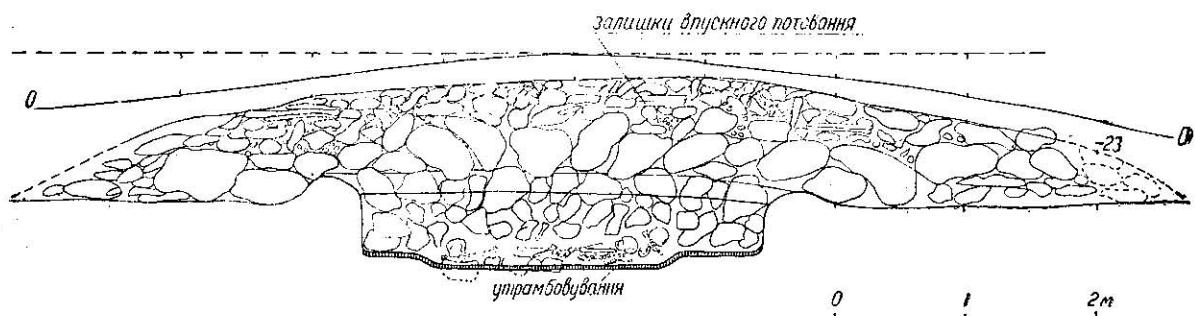

Рис. 3. Розріз кургана № 1 вздовж могильної ями.

того як померлих було покладено на дно камери.

В могильній ямі виявлено чотири кістяки, які знаходилися всередині згаданої вище камери з каменів. Складається враження, що померлі були спеціально укладені в камеру, яка в нижній своїй частині була викладена з каменів, а зверху, очевидно, була зроблена з якогось іншого матеріалу, що не зберігся до нашого часу, можливо з дерева. Так, біля південної стінки ями в утрамбовці підлоги були помічені невеликі заглибини неправильно-округлої форми (3—4 см в діаметрі), розташовані на віддалі 30—40 см одна від одної. Біля північної стінки вони були помітні значно слабше.

На думку С. М. Бібікова, ці заглибини є залишками упорів жердин від перекриття

камери, яке імітувало покрівлю, а утрамбовка дна ями — підлогу „житла для мертвих“.

З часом покрівля цієї споруди зруйнувалася, внаслідок чого утворився прогин кам'яного насипу всередину ями. Частина каменів з насипу заповнила яму і придавила кістяки похованих, інші трохи зсунулися з своїх місць, прийнявши нахилене положення.

Ні в насипу, ні в могильній ямі слідів грабіжницьких розкопів або штучних зрушень розкопками не було виявлено; це дає підставу думати, що всі чотири кістяки були

поховані одночасно. Хоч при дуже значній компактності залягання кісток первісне положення кожного з кістяків встановити важко, все ж можна зробити деякі висновки про нього.

Два кістяки, орієнтовані головами на північ-північ-захід, лежали на правому боці з підігнутими ногами і руками, зігнутими в ліктях, з кистями під підборіддям. Таке

Інвентар поховань надзвичайно бідний. Біля кістяків знайдено лише один невеликий розмір ліпний глибокий черпак з відламаною, очевидно трохи піднятою ручкою (табл. I, 2). Посудина має темний пальтовий колір та лощену поверхню. Дно округле, опукле. Вона лежала в південно-західній частині ями догори дном, під головкою стегнової кістки (рис. 5, 1).

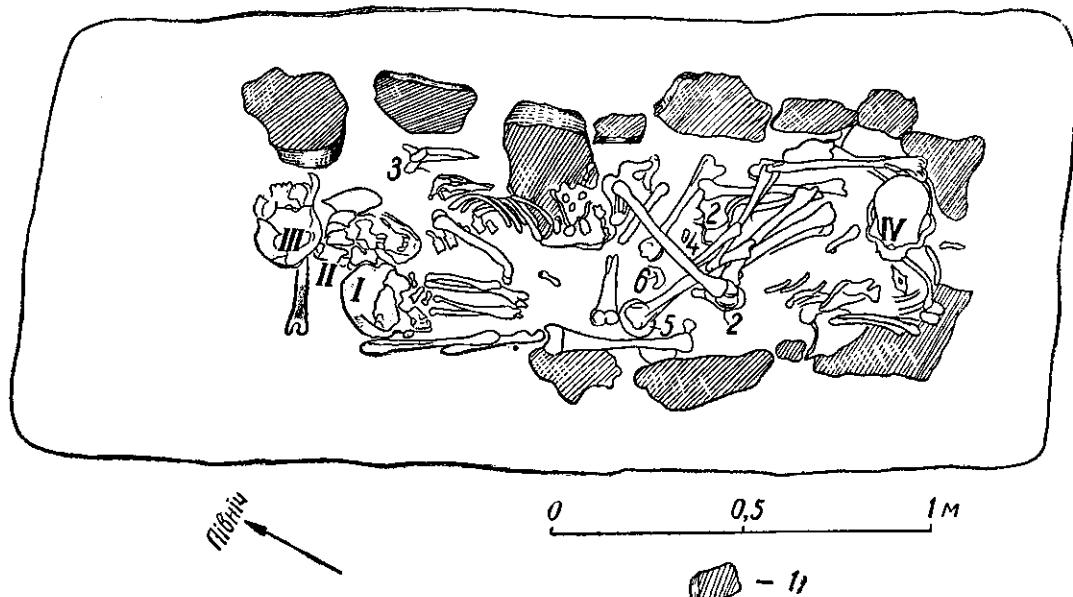

Рис. 4. План могильної ями. I—IV — черепи, 1 — камені, 2 — таз, 3 — права лопатка, 4 — надколінна чашечка, 5 — черпак, 6 — перше ребро.

положення є характерним для „скорчених кістяків“.

Третій кістяк лежав із зігнутими ногами, внаслідок чого кістки стегон нижніми епіфізами збігалися з верхніми суглобами плечових кісток, а коліна знаходилися вище від таза.

Четвертий кістяк був орієнтований головою на південь-південь-схід — лежав навзнику з підігнутими назад ногами; його череп знаходився в ногах трьох перших кістяків.

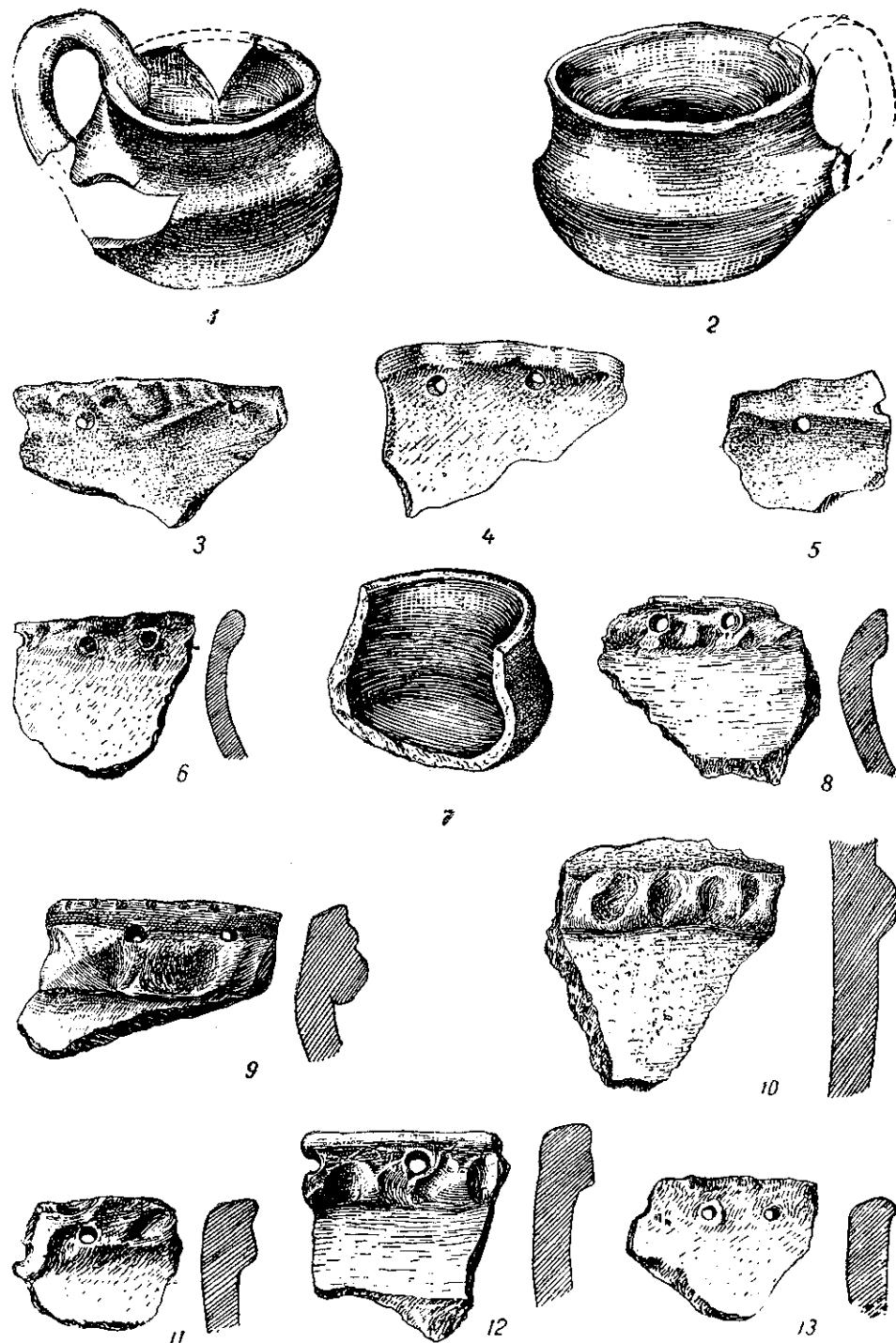
Відмічена при розкопках анатомічна неподіленість деяких кісток, особливо кінцівок, може бути пояснена переміщенням їх гризунами, а також тим, що кістяки були втиснуті у вузький простір поховальної камери на дні ями.

На всіх чотирьох кістяках збереглися сліди пофарбування червоною вохрою, яку можна було спостерігати досить ясно після тривалого перебування кісток на відкритому повітрі. Фарба виступала не на окремих частинах кістяків і не окремими плямами, а маленькими крапочками на різних кістках.

Другу посудину подібного типу (табл. I, 1) було знайдено в центральній частині насипу кургана на невеликій глибині разом із залишками впускного поховання (рис. 3). Кістки цього поховання надзвичайно погано збереглися, бо знаходилися недалеко від поверхні і зазнавали впливу атмосферних вод на протязі досить довгого часу. Невелика кількість кісток дає підставу думати, що тут було поховано одного покійника. У насипу кургана знайдено також кілька уламків ліпних посудин із защипами та проколами по вінцях (табл. I, 3—5). За формую ці посудини належали, очевидно, до типу горшкових. Така форма і такий орнамент є характерними для пам'яток передскіфського часу на середньому Дністрі.

Дослідження кургана показало, що могильник не можна пов'язувати з виявленими раніше поселеннями. З метою відшукати поселення, яке було б одночасове з могильником, були проведенні численні розвідки. Під час однієї з них на південь від с. Луки-Брублевецької було відкрито розшукуване

ТАБЛИЦЯ I

Кераміка з могильника та поселень. (1/2 н. в.): 1—5 — з могильника, 6—9 — з поселення в урочищі „Дунайок“, 10—13 — з поселення в урочищі „Гамарія“.

поселення, розташоване на схилі від плато до глибокого яру „Дунайок“ (за 2—2,5 км від могильника).

Поселення, якщо судити з площин розповсюдження уламків кераміки, має розміри приблизно 200 × 400 м. Ніяких слідів штучних укріплень на ньому не помітно.

Рис. 5. Колективне поховання в могильній ямі. 1 — черпак.

Кераміка, зібрана на поселенні (табл. I, 6—9), аналогічна до тієї, що була знайдена при розкопках кургана. Розкопки на поселенні не провадились¹.

¹ У 1950 р. автором знову було обслідувано це поселення. На ньому, після проведеного глибокої оранки, було зібрано велику кількість уламків кераміки, що утворювала тут, разом з кусками обпаленої глини, кілька досить виразних, округлих в плані скупчень 4—5 м в діаметрі. Останні, очевидно, є розораними залишками жителів. Крім уламків товстостінних посудин з наліпним валиком та проколами по вінцях на поселенні зібрано також багато уламків лощених мисок, невеликих черпачків та ін. посудин. В 1951 р. тут було проведено розкопки, під час яких виявлено залишки житлових та господарських комплексів.

Одночасно на правому березі Дністра було відкрито друге аналогічне поселення в урочищі „Гамарія“ біля с. Коновки, Кельменецького району, Чернівецької області, за 5 км від с. Луки-Врублівецької¹. Воно також було розташоване на схилі від плато до яру, характеризувалось незначними розмірами і не мало слідів яких-небудь штучних укріплень.

Керамічні матеріали, серед яких переважають уламки товстостінних посудин з наліпними валиками та проколами по вінцях, а також лощених мисок (табл. I, 10—13), аналогічні до знахідок в кургані і на поселенні в урочищі „Дунайок“.

В окремих місцях на поселенні в урочищі „Гамарія“, особливо в тих, що знаходилися біжче до плато, в значній кількості зустрічалися уламки посуду і окремі статуетки, які походять з культурного шару, розташованого біля ранньотрипільського поселення типу Луки-Врублівецької².

Вивчення та зіставлення керамічних матеріалів, здобутих під час розкопок кургана та зібраних на поселеннях, дають можливість встановити їх одночасовість і віднести до передскіфського часу (VIII—VII ст. ст. до н. е.), що було підтверджено і дальніми дослідженнями³.

¹ Розкопки на ньому були проведені в 1950 р. співробітником Трипільської експедиції ІМК АН СРСР Г. І. Мелюковою.

² Розкопки на цьому поселенні провадилися в 1950 р. молодшим науковим співробітником львівської групи Інституту археології К. К. Черниш.

³ Розкопки могильника були продовжені автором в 1949—1951 рр., коли було розкопано решту курганів. Нові матеріали та спостереження, одержані під час цих розкопок, стануть темою наступної публікації. У 1950—1951 рр. продовжувалися також розшуки нових поселень. На правому березі Дністра в урочищі „Підмет“ біля с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області, за 3 км від с. Лука-Врублівецька, відкрито досить цікаве поселення із заглибленими житлами. Всередині цих жителі знаходилися залишки печей-кам'яночок і відкритих вогнищ на спеціальних викладках із глини. Навколо печей та в їх завалах було знайдено багато керамічних виробів (в тому числі цілі посудини), частина з яких за технікою виготовлення та орнаментацією є унікальними. Крім цього, було відкрито ще два поселення на правому та лівому берегах Дністра.

И. Г. ШОВКОПЛЯС

КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ

Резюме

Разведкой 1945 г. в окрестностях с. Лука-Врублевецкая, Каменец-Подольского района, был открыт небольшой могильник, состоящий из восьми курганов. В 1947 г. были произведены раскопки одного из них.

Курган имел около 10 м в диаметре и возвышался над уровнем современной поверхности поля на 0,6 м. Насыпь состояла из камней различной величины и формы, покрытых сверху тонким слоем земли. Более крупные камни находились в нижней части насыпи и по ее внешнему краю. В центре кургана, в могильной яме (глуб. 0,6 м), находилось коллективное погребение из четырех скорченных костяков, которые были втиснуты в небольшую камеру из камней, находившуюся внутри ямы.

Ориентация костяков, лежавших головами в противоположные стороны, была с северо-северо-запада на юго-юго-восток.

При погребении находился только один небольшой сосудик в виде черпачка. В насыпи кургана были обнаружены остатки впускного погребения с подобным сосудиком. Кроме того, в насыпи находились обломки толстостенных сосудов баночной формы с валиком и отверстиями по венчику.

В окрестностях могильника было обнаружено поселение того же времени с аналогичной керамикой.

Собранные находки дают возможность датировать курганный могильник и поселение предскифским временем — VIII—VII вв. до н. э.

Е. Ф. ПОКРОВСЬКА

ХОТИВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Восени 1948 р. співробітники Інституту археології АН УРСР¹ досліджували скіфське городище біля с. Хотово, Києво-Святошинського району, Київської області.

Городище знаходиться на схід від села і займає плоску вершину великого горба, який оточують зі всіх боків широкі яри. На південь від городища протікає невеликий струмок, що зветься Хотівкою, або Сираковим.

Городище, відповідно до природних контурів горба, має витягнуту з заходу на схід неправильну форму (рис. 1). Схили горба, у верхній частині круті зрізані, утворюють немовби терасу, нижче якої схили полого спускаються до dna яру. Ця тераса помітна з північного і західного боків (рис. 2). Крім того, біля обрісів городища, що виступають на схилах тераси, знаходяться округлі горби.

Біля східної, західної та, частково, північної околиць городища збереглися рештки валу, який оточував, очевидно, всю площину городища. Площа останнього (блізько 31 га) поступово знижується на південний схід. Тут його кромка в значній мірі зіпсована глибокими балками, які розширяються.

Тепер є шість „в'їздів“ у городище, але з них лише про два, можливо про три, можна говорити як про древні, а саме:

1) про в'їзд біля північного мису, що виступає вперед. Цей в'їзд являє собою широкий розрив валу, кінці якого пологими схилами сходяться досередини;

2) про природний розрив в північно-східному кутку городища, який в древності міг бути використаний для в'їзду;

¹ Загін експедиції „Великий Київ“ в складі автора та А. І. Фурманської за завданням керівника експедиції дійсн. члена АН УРСР П. П. Єфіменка.

3) про широкий прогін між кінцями валу з південно-східного боку, в наш час забудований хатами.

Всі останні „в'їзди“ природного походження і утворені шляхом розмиву, крім одного, недавно прорізаного у валу для проїзду на площину городища, яку зайнято під колгоспний баштан.

Городище згадувалось неодноразово в археологічній літературі в зв'язку з змієвими валами, відомими на території Київщини. Сліди таких валів є на заході і півночі від с. Хотово¹. Деякі дослідники ототожнювали Хотівське городище з літописним Звенигородом², але археологічних досліджень на ньому не провадили.

В 1939 р. трапився великий обвал в південно-західній частині городища, який оголосив, головним чином, південну стінку горба. За свідченням місцевих жителів, в землі, що обвалилася, знаходили черепки древніх посудин, кістки тварин і у великій кількості обпалене дерево та вугіль.

В 1947 р. в процесі попередніх розвідок, проведених Інститутом археології АН УРСР, була досліджена площа городища і оголені обвалом обриви горба. Культурних залишків на поверхні городища не було знайдено. В двох пунктах південної стінки обриву на глибині 0,5—0,6 м від теперішньої поверхні було виявлено невелику лінзу культурного шару товщиною до 1 м з великою кількістю шматків обпаленої обмазки, кісток тварин і фрагментів характерних посудин, що дало

¹ С. Похилевич, Уезды Киевский и Радомыльский, стор. 102; Л. Добровольский, Змеевые валы вблизи Киева, К., 1908.

² О месте положения древнего Звенигорода. Чтения в ист. общ. Нестора Летописца, т. I, К., 1873, стор. 37—43.

можливість віднести цей шар до скіфського часу.

Роботи 1948 р. були зосереджені в захід-

культурних залишків, поширення іх і уточнення датування городища.

В результаті шурфовок, проведених в за-

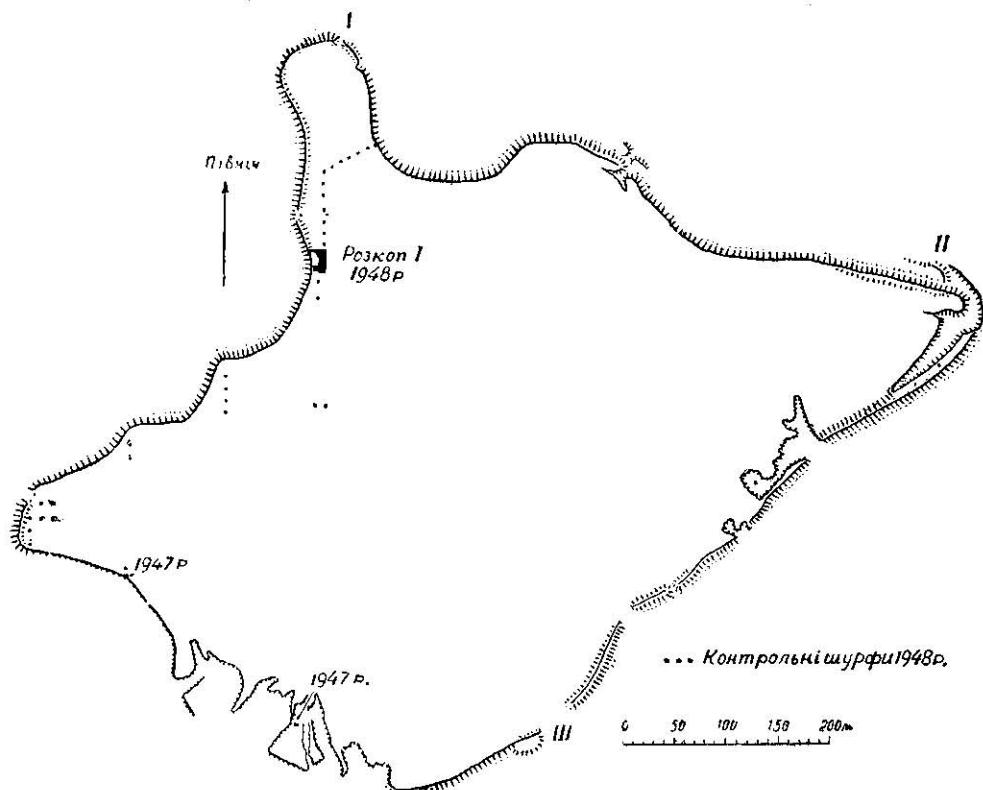

Рис. 1. Схематичний план Хотівського городища з позначенням місця розкопок і контрольних шурфів.

Рис. 2. Вид на північно-західну частину городища з місця розкопок.

ній і північній частинах городища і ставили завданням встановити характер залягання

хідній, найбільш високій частині городища, виявилося, що культурний шар з невеликою кількістю археологічних знахідок залягає в суглинку на глибині 0,4—0,6 м і простежується далеко не скрізь. Краще виявлений він вздовж західного краю і частково біля північного краю городища. В середній частині останнього знахідки зустрічаються рідко; біля південного краю вони взагалі відсутні.

В одному з крайніх північних шурфів на глибині 0,40 м знайдено бронзовий наконечник стріли архаїчного типу — овальний, трилопатевий з боковим шилом (табл. II, 5).

В північно-західній частині городища на площі північного мису, який закінчується у вузькій своїй частині в'їздом, насиченість культурного шару виявилась значно більшою.

Тут же біля основи мису (в південній його частині) біля західного краю городища на глибині 0,2—0,45 м було виявлено суцільний завал обпаленої глиняної обмазки. Тут був

закладений розкоп I, площею 156 м² (рис. 3).

Розчистка завалу показала, що він складається з двох окремих витягнутих з півночі на південь плям, розташованих вздовж внутрішнього схилу валу, які частково покривають його, чим з'ясовується і неоднакова глибина його залягання — від 0,15 м у за-

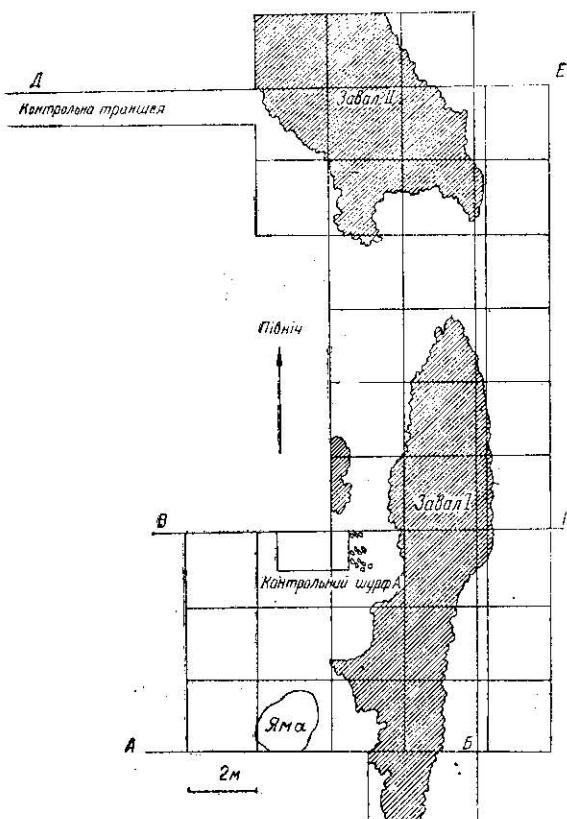

Рис. 3. План розкопу I.

хідному краї, тобто на схилі валу, і до 0,45 м в східному, з боку внутрішньої частини городища.

Завал I в північній частині розкопу (рис. 3 і 4) розкрито майже повністю (не виявлено його південного, що йде на спад, краю). Він являє собою витягнуту з півночі на південь пляму 14 м завдовжки і від 2 до 3 м завширшки.

Завал II знаходиться на відстані 3 м на північ від першого. Відкрито лише його південну частину площею 6 м завдовжки і 4—5 м завширшки (рис. 3).

Завал складається з шару шматків обпаленої глиняної обмазки, які лежать густо, але в безпорядку, товщиною 0,2 м. Побачити в них конструктивні частини якого-небудь

спорудження немає змоги. Трапляються шматки різного ступеня випалу з відбитками круглих жердин, прутів, інколи грудки випаленої глини з домішкою соломи, що мають згладжену поверхню. Між ними трапляються окремі тонкі шматки випалених плиток жовтого або зеленуватого кольору.

Біля південного краю завалу I трапляються шматки глини, випалені до шлакоподібного стану, і невеликі шматки вугілля.

При розбирannі завалу було знайдено уламки кісток тварин, зрідка обгорілих,

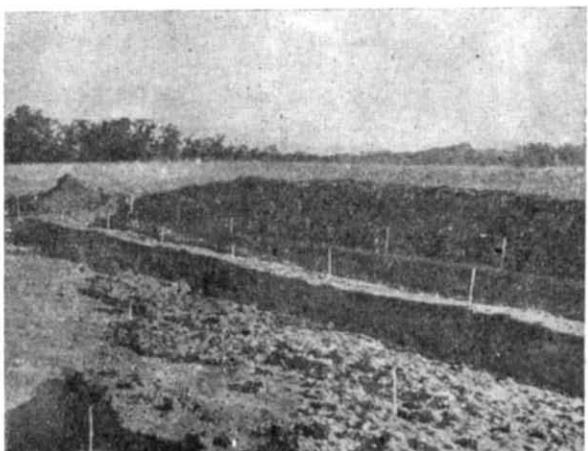

Рис. 4. Завал обпаленої глиняної обмазки на розкопі I.

камені з ознаками обпалення і уламки ліпних посудин. Взагалі кількість знахідок у завалі і в чорноземному шарі біля нього відносно невелика. Уламки посуду аналогічні тим, які знаходили в шурфах: це миски і посудини типу банок з валиковим орнаментом на краю. Серед них — всього три уламки стінок амфори і фрагмент дуже обпаленої амфорної ручки, кам'яний полірований бруск з отвором в кінці (табл. II, 6).

Під шаром першого завалу обпаленої глини на всій площині залягав потужний шар змішаного з чорноземом суглинку, густо насиченого культурними залишками, товщиною від 0,6 до 1,2 м. Особливо густо насичений шар, що лежить безпосередньо під завалом глини до глибини 0,85 м. Тут знайдено 781 уламок кісток тварин, 358 уламків посуду і велику кількість каменів з слідами перебування у вогні. Печини в цьому шарі не зустрічається. Очевидно ми тут маємо справу з залишками житла, можливо, земляночного типу.

На глибині 0,85—1,2 м в глинистому шарі культурних залишків стає значно менше. На

площі, що дорівнює 12 м², виявлено всього 47 уламків кісток тварин, 65 уламків посуду та каміння.

Весь керамічний матеріал із шурфів і розкопок можна віднести до двох періодів скіфського часу. Уламки посуду більш пізнього часу залягають на глибині 0,3—0,6 м від рівня сучасної поверхні. Цей шар включає і завал глиняної обмазки. В шарі від 0,6 до 0,85 м поряд з уламками посудин верхнього шару трапляються більш древні — цей шар є немовби переходіним. Більш древні культурні залишки без домішкі інших залягають на глибині від 0,85 до 1,2 м.

В нижньому древньому шарі городища виявлені уламки таких посудин:

1. Посудини з прямими або злегка округленими стінками (типу банки) з ледве помітним відгином вінець. Дно без закраїни утворює плавний кут з стінкою. Тісто грубувате, з значною домішкою дрібно потовченого кварцу і золотистих блискіток. Випал нерівномірний, плямистий. Поверхня шорстка, рідше лощена з обох боків. Колір сірий, бурий і червонуватий, плямистий від випалу.

Орнамент складають ямки від пальців, недбало нанесені на краях, під ними інколи є пояс із горошин, утворених наколами з внутрішнього боку (табл. I, 2, 7); валики, нанесені косими зигзагами з косими ж насічками і поясом глибоких нігтьових заглиблень під ними (табл. I, 5); грубий валик з наскрізними проколами (табл. I, 6).

2. Миски. Фрагменти звичайних для скіфського часу мисок з округло загнутим всередину або з плоско зрізаним краєм. Дно плоске, утворює тупий кут при переході в стінку (табл. II, 12), трапляються миски на високій порожнистій ніжці (табл. II, 15) — тип, добре відомий в другій половині VI ст. до н. е. серед скіфських пам'яток. Поверхня мисок лощена, бура зовні і чорна зсередини. Зустрічаються миски, оздоблені поясом проколів під краєм з внутрішнього боку (табл. II, 2, 3, 11) або з поясом густо розташованих проколів з горошинами на зовнішній стороні (табл. II, 4). Оригінальні уламки невеликої добре лощеної миски з наскіс зрізаним краєм і під кутом перегнутою стінкою (табл. II, 7, 8).

Цікавий фрагмент великої миски слабо випуклого профілю з округлим перегином високо поставленого плеча. Під краєм на зовнішньому боці вміщений валик, який слабо виділяється, з косими нарізками. Всередині на западині, що відповідає плечу, розташований ряд недбало нанесених насі-

чок (табл. II, 1, 1a). Миски з таким орнаментуванням не відомі серед скіфських пам'яток лісостепової Наддніпрянщини.

3. Великі посудини типу низькоплечих з конічним горлом, що різко відділяється від округлого тулуба, та різко відігнутими назовні вінцями (табл. I, 1, 4). Поверхня цих посудин чорна, доброго лощення. Тісто з великою домішкою золотистих блискіток. У верхній частині горла, під вінцями — орнамент у вигляді валика, що слабо виступає, з косими насічками (табл. I, 1), тобто такий же, як і на вищеописаній мисці (табл. II, 1).

За формою і виробкою посудини ці аналогічні посудинам Немирівського городища, а у варіантах ця форма добре відома серед пам'яток Правобережжя (на Канівщині та на Тямині) і серед ранніх пам'яток Поділля¹.

Фрагмент невеликої тонкостінної, можливо, круглотілої посудини з лощеною бурого кольору поверхнею (табл. I, 3).

Фрагмент ручки з відростком і стінки глибокого черпака (табл. I, 9, 10), що являє собою звичайну форму посуду VI ст. до н. е.

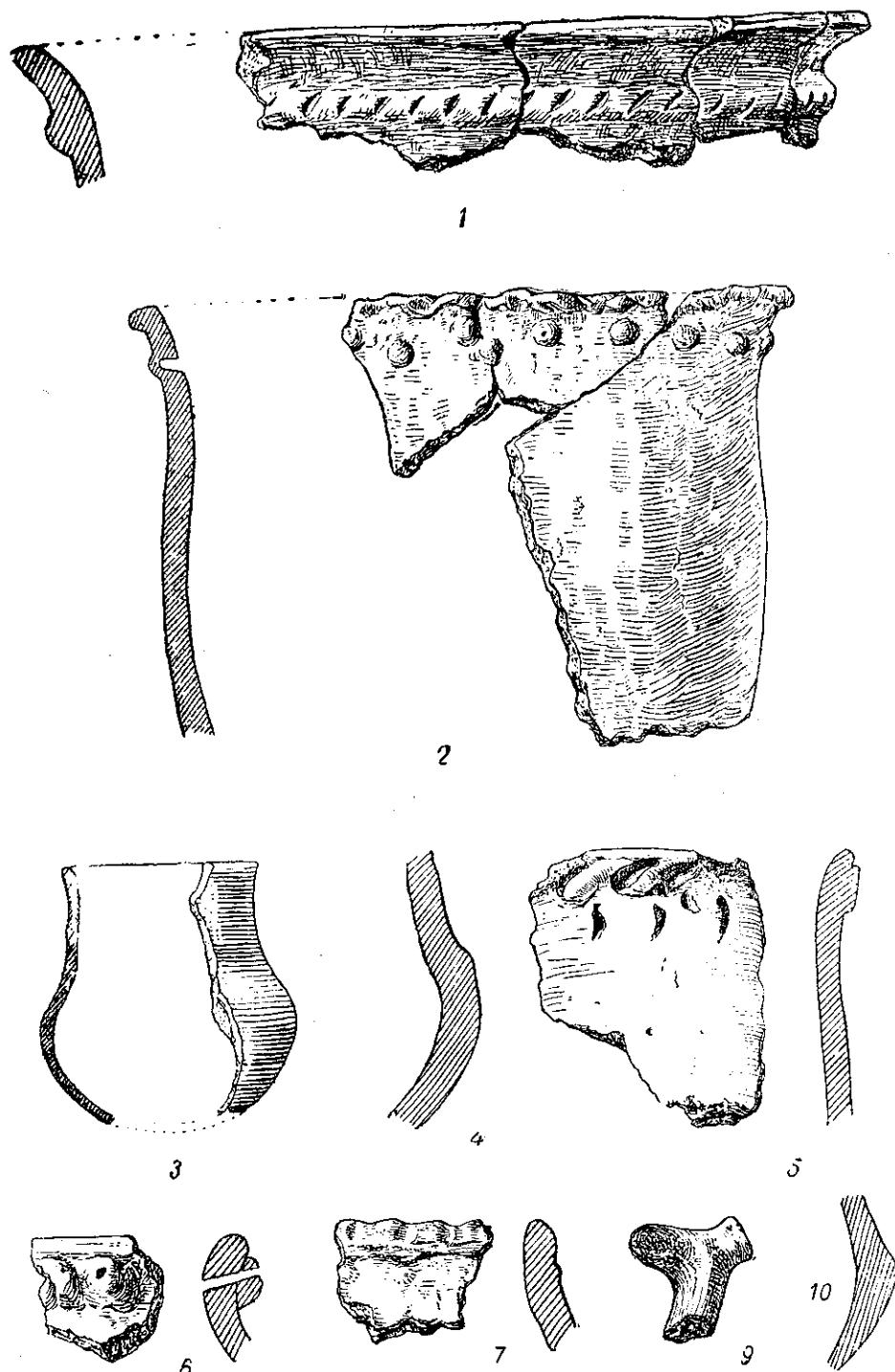
Посуд верхнього шару (від 0,3 до 0,6 м) дещо відрізняється від посуду нижнього шару, який було розглянуто вище. Тут не зустрічаються уламки лощених посудин (крім мисок). Переважаючою формою є посудини типу банок і миски, аналогічні тим, що знайдені на скіфських городищах V ст. на Канівщині і на Тямині і добре вивчені на Шарпівському городищі².

Посудини типу банок мають відігнуті вінця і злегка опуклий профіль стінки. Глина — з домішкою товченого кварцу. Золотисті блискітки зустрічаються значно рідше. Поверхня посудин темносірого, бурого або червонуватого кольору, шорстка. Всі вони орнаментовані валиковим пояском, нанесеним під краєм вінець, і розділені заглибленими, зробленими пальцями. Більшість з них мають на валику і під ним ряд круглих наколів, зроблених інструментом з зовнішнього або внутрішнього боку (табл. III, 1—5, 7—9), або ж недбало нанесених подовжених заглиблень (табл. III, 6).

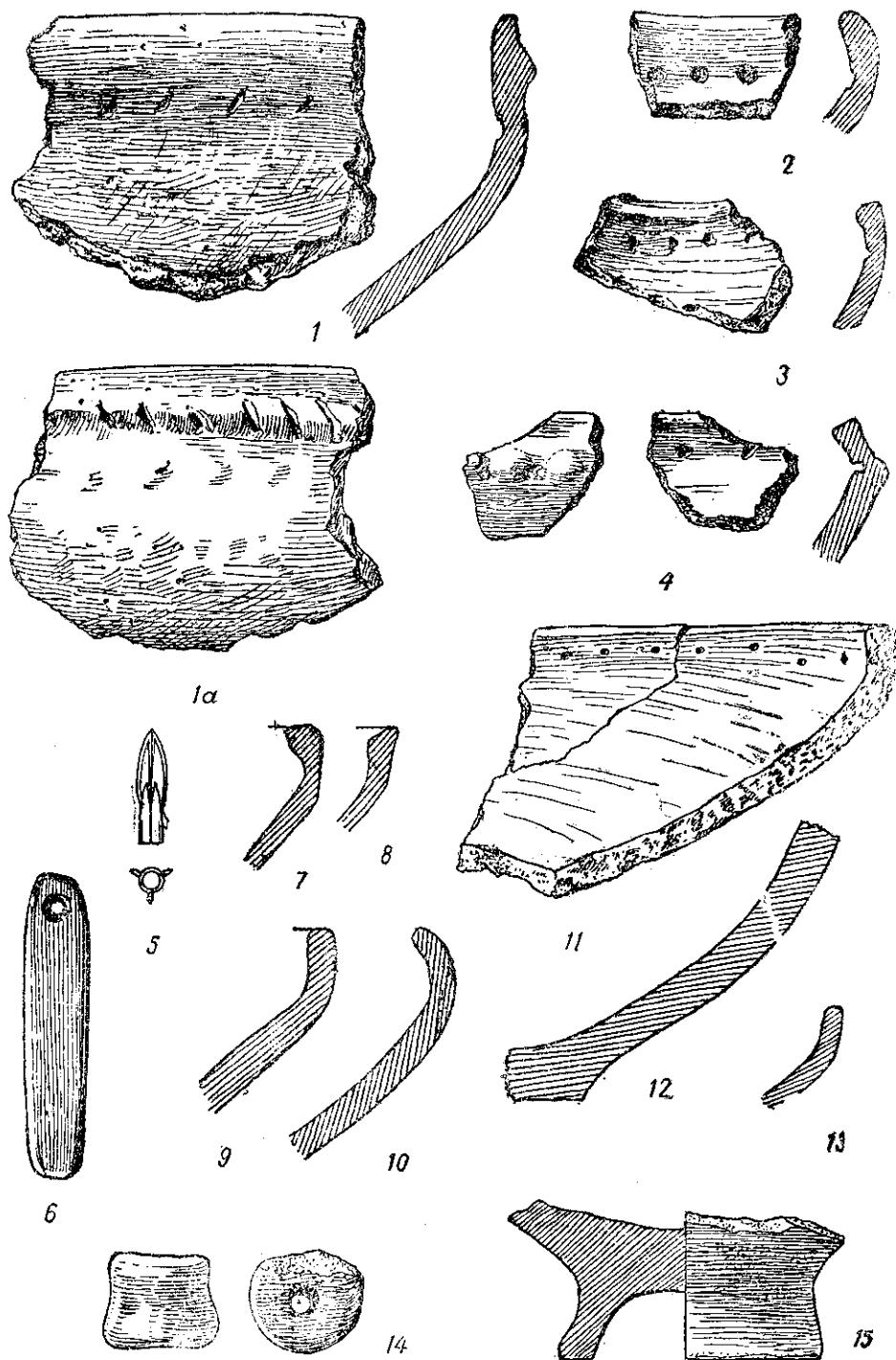
Миски звичайних скіфських типів (табл. II, 9, 10, 13), зовнішня поверхня — плямиста, бурого кольору, внутрішня поверхня — чорна, слабо лощена. Мисок, орнаментованих

¹ T. Sulimirsky, Scytowie na zachodniem Podolu, Lwów, 1938, tabl. XV, 5.

² I. V. Фабоциус, Тяминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949.

Фрагменти посудин нижнього шару з розкопу I. ($1/2$ и. в.).

Предмети з розкопу I та (5) шурфу № 33. ($1/2$ н. в.).

проколами і горошинами, нема. В цьому шарі знайдено чотири уламки амфори, яка стверджує значно пізніший час верхнього шару по відношенню до нижнього. Згідно з аналогіями з керамікою Шарпівського городища, цей шар відноситься до V ст. до н. е.

В шурфі № 11, закладеному на городищі на південь від розкопу, знайдені уламки посудини (вінця, частини дна і стінок), грубої роботи, неорнаментовані, з слідами шорсткого згладжування. За технікою виготовлення і за формою ця посудина значно відрізняється від основної маси скіфських посудин городища (табл. III, 12) і відноситься, очевидно, до більш пізнього часу.

На кінець скіфського часу (IV—III ст. ст.) відносяться фрагменти посуду, виявлені в 1947 р. в урвищах південної частини городища. Дно миски на кільцевій підставці, фрагмент краю миски, а також уламки посудин з валиковим орнаментом мають уже риси, які зв'язують їх з наступним періодом.

Значну частину знахідок Хотівського городища складають уламки кісток тварин. Вони визначені В. І. Бібіковою, і їх склад представлено в такій таблиці.

Тварини	Кількість уламків кісток	Кількість особин
Кінь	468	19
Бик свійський	195	11
Дрібна рогата худоба	52	8
Коза	2	1
Свиня свійська	58	8
Собака	1	1
Олень	4	2
Лось	5	2
Кабан	23	6
Заець	1	1
Всього	809	59

В поодиноких випадках зустрічаються кістки птахів (гуски і качки), кістки черепахи та людини.

Важливо відзначити переважання кісток коня в культурному шарі Хотівського городища, що відрізняє його від інших городищ Лісостепу, де на першому місці стоїть велика і дрібна рогата худоба (Правобережжя) і свині (Лівобережжя).

На підставі кераміки і бронзового наконечника стріли стародавнього типу часом існування городища можна вважати VI і V ст. ст. до н. е. Наявність окремих фрагментів значно пізнішого посуду свідчить про можливості і більш тривалого існування городища, тобто до IV—III ст. ст. до н. е.

Як це показують контрольні шурфи в західній частині городища і зроблений розкоп, житла були розташовані понад краєм. Внут-

рішня величезна площа городища не була забудована і являла собою, очевидно, загін для худоби або, можливо, була зайнята навіть під посіви (?).

Виявлені при розкопках завали обпаленої глини, розташовані великими витягнутими плямами вздовж валу городища, можуть бути пояснені як залишки наземних частин житлових споруджень, знищених під час пожежі. Стіни жител, очевидно, мали дерев'яну основу або були сплетені з жердин та хмизу у виді тину і обмазані глиною, яка перетворилася після пожежі в обпалені грудки, що зберегли на собі відбитки цих жердин. Шматки добре обпаленої печини, інколи з слідами кіптяви, часто із згладженою поверхнею, і шматки плиток є, очевидно, залишками вогнищ (частини череня, склепіння печей) цих житлових приміщень. Спорудження ці відносяться, можливо, до V ст., оскільки в них знаходимо залишки уламків посуду, аналогічних матеріалу верхнього культурного шару під завалом.

Не доводиться сумніватися в осілості жителів городища. Основним їх заняттям було землеробство (судячи з загальної подібності матеріальної культури цього городища з такою ж культурою городищ землеробів Правобережжя та Лівобережжя) і скотарство з великою роллю конярства, про що свідчить відносно велика кількість знахідок кісток коня. Немале значення, очевидно, мало в господарстві і полювання (кістки лося, оленя, кабана).

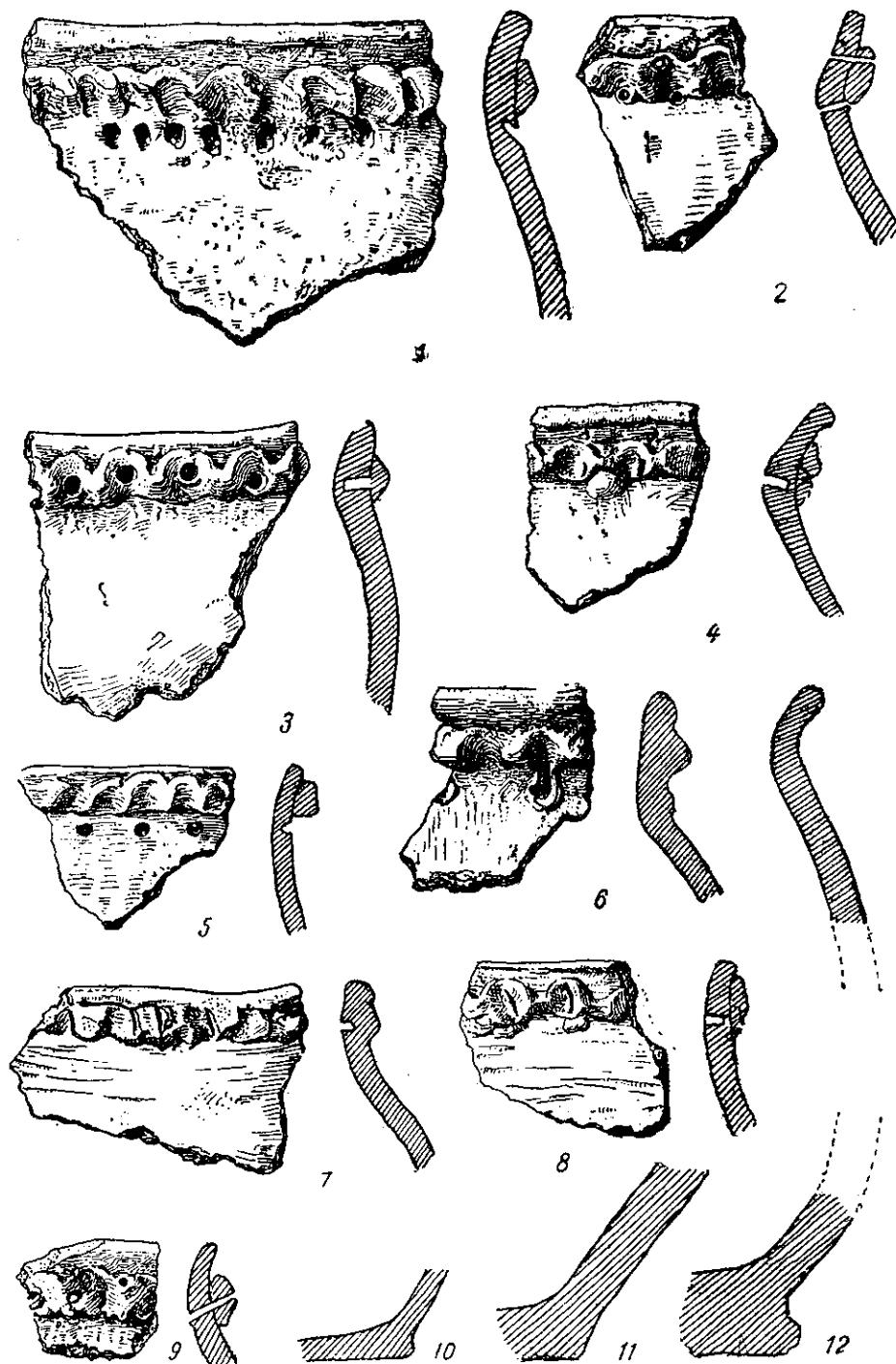
Хотівське городище є поки що єдиним городищем ранньоскіфського часу в околицях Києва і найбільш північним з усіх відомих скіфських городищ на території України. Досі пам'ятки ранньоскіфського часу на околицях Києва знаходили тільки в поодиноких випадках.

Варто згадати у зв'язку з цим відомий ранньоскіфський курган Переп'ятиха¹, розташований недалеко від м. Василькова, який відноситься до VI ст. до н. е., тобто до початку існування Хотівського городища.

На відміну від інших городищ лісостепового Правобережжя V ст. до н. е. (городищ Канівщини і Тясмину), на яких знайдено велику кількість уламків посуду грецького виробництва, що свідчить про безпосередні торговельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я, на прикладі Хотівського городища цей зв'язок спостерігається дуже слабо (всього знайдено чотири незначні

¹ Древности, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, т. I, К., 1846.

ТАБЛИЦЯ III

Фрагменти посудин верхнього шару з розкопу I. ($1/2$ н. в.).

уламки амфор), він, слід думати, не справив ніякого або майже ніякого впливу на розвиток місцевої економіки.

Наявність на околицях Києва, поблизу с. Хотово пам'яток післяскіфського часу (городища Пирогово, Ходосівка, могильник біля с. Корчевате), які зберігають в собі в достат-

ній мірі сильні скіфські пережитки (керамика), і ряду городищ більш пізнього, уже слов'янського часу, свідчить про послідовність розвитку життя на цій території і вказує на історичну важливість вивчення Хотівського городища.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

ХОТОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ

Резюме

Осенью 1948 г. были произведены раскопки на скифском городище у с. Хотово, Киево-Святошинского района, Киевской области.

Городище, огороженное валом, остатки которого частично сохранились, занимает плоскую вершину большого холма, окруженного со всех сторон оврагами.

Исследование подверглась северо-западная, наиболее высокая часть городища, где у основания северного, выдающегося вперед мыса были обнаружены шурфовкой завалы обожженной глиняной обмазки. Здесь был заложен раскоп I, размером в 156 м².

Завалы из комьев обожженной обмазки со следами соломы и прутьев лежали в полном беспорядке и представляли собой, повидимому, остатки жилья.

В завале и до глубины 1,20 м под завалом, в слое смешанного с черноземом суглинка, найдено большое количество обломков лепных сосудов, обломков костей домашних (среди которых преобладали кости лошади) и диких животных, а также камней.

Керамика нижнего слоя представлена

обломками сосудов, обычных для VI в. до н. э.; черпак, круглоголовый, большой низкоплечий сосуд, миски, сосуды баночного типа в большинстве с лощеной поверхностью. В верхнем слое обнаружена керамика, обычная для скифских городищ Лесостепи конца VI—V вв.

Керамика и бронзовый трехлопастный с шипом наконечник стрелы, найденные в одном из шурfov, дают основание определить время существования городища — VI—V вв. Наличие отдельных обломков сосудов свидетельствует о более продолжительном его существовании — до IV—III вв. до н. э. и позже.

Хотовское городище является единственным в окрестностях Киева и наиболее северным из всех известных скифских городищ Украины.

Наличие вблизи Хотова послескифских памятников свидетельствует о преемственности развития жизни на этой территории и указывает на важность Хотовского городища как исторического источника.

I. В. ФАБРИЦІУС

ТЯСМИНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1947 р.

Численні дорадянські розкопки, що дали дуже цінні матеріали з місцевості, зрошуваної р. Тясмином і його притоками, показали, що тут з давніх-давен, від часів трипілля, жило населення з відповідною для кожної історичної епохи розвиненою культурою. Найвідоміші з них є пам'ятки скіфського часу, що свідчать про багатство і високі культурні запити місцевого населення.

Систематичні дослідження, розпочаті 1938 р. Тясминською експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР, показали, що можливості, які дають пам'ятки цієї місцевості, ще до кінця не вичерпані. Виявлення Шарпівського (1938 р.), Макіївського (1939 р.) і Будянського (1946 р.) городищ поруч з давно відомим і досліджуваним Галуцінським (Пастирським) було доказом того, що навіть облікові відомості про городища неповні, а розкопки і розвідки дали зовсім нове висвітлення виявленим раніше матеріалам.

Так, розкопуванням Шарпівки встановлено, що тут було найдреїніше в Українській РСР місце виплавки заліза з руди і його переробки. Знайдені вироби і знаряддя виробництва свідчать про розвиток гончарського, шкіряного, кісткооброблювального, ткацького і мідеплавильного виробництва при розвиненому скотарстві, полюванні¹ і, очевидно, хліборобстві.

Отже, судячи навіть з невеликих розкопок, проведених на Шарпівському городищі, уявлення, прищеплені буржуазними археологами, про те, що городища скіфського часу були лише захистом під час міжплемінних

супічок, виявились зовсім неприйнятними щодо цього городища.

Виявилося також, що тясминські городища були нібито торговельним центром, який зв'язував Причорномор'я (Ольвію) з пониззям р. Росі на півночі, з Більським городищем на р. Ворсклі у північно-східному напрямі, тобто до Уралу.

Своєрідні і дуже потужні оборонні споруди кінця VI—V ст. ст. до н. е.², що вперше стали відомими з розкопок на Шарпівці, влаштовані із застосуванням таких різноманітних способів, що судити про всю фортифікаційну техніку того часу (з двох-трьох розкопок на валах) не можна. Нез'ясованими у дослідженнях минулих років лишились і способи житлового будівництва.

Другим фактом, що свідчить про недостатню вивченість цієї території, є виявлення могильника IV біля с. Макіївки з похованнями пізнього скіфського часу, що трапляються дуже рідко².

На основі всього вищенаведеного робота Тясминської експедиції 1947 р. була спланована так:

- 1) продовжити розкопки на городищі Шарпівці;
- 2) провести попередні розкопки на городищі біля с. Макіївки та курганів біля нього і на північ у напрямі до р. Серебрянки;
- 3) дослідити місцевість між рр. Гнилим Ташликом і Серебрянкою;
- 4) вивчити місцевість на схід від с. Пастирського.

¹ I. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949.

² Є. Ф. Покровська, Макіївські кургани, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949.

¹ I. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949.

1. Розкопки на Шарпівському городищі

На Шарпівському городищі розкопано три нових ділянки (розкопи *XI*, *XII*, *XIV*),

Розкоп *XII* (рис. 2) є першим, закладеним на внутрішньому валу, що посилював оборону міста з боку плато. У відслоненнях на поверхні цього внутрішнього валу простеже-

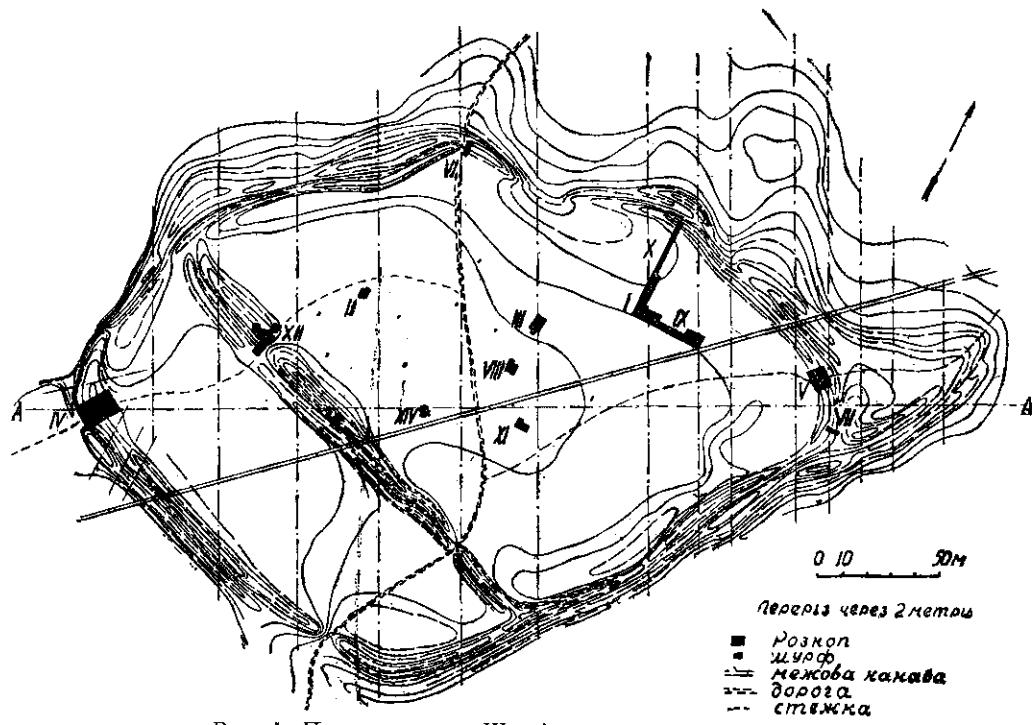

Рис. 1. План городища Шарпівки, складений у 1947 р.

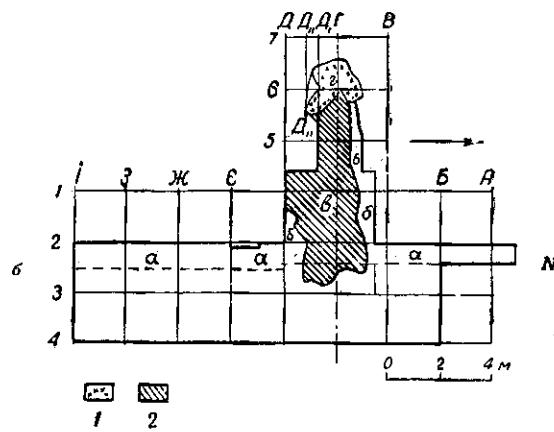

Рис. 2. План розкопу XII (на внутрішньому валу), 1 — контур зачистки 1939 р. 2 — залягання обвуглених стовбуრів та гілок.

в напрямі на захід продовжені розкопи — *III* (розпочатий в 1939 р. Г. Д. Смирновим і тоді ж законсервований) та *VIII* (розпочатий у 1946 р.); на розкопі *IX* (розпочатий в 1946 р.) закінчені розкопки законсервованих раніше невеликих залягань на кв. II та X (рис. 1).

ні плями рихлого червонуватого обпалу насипу.

Одна з таких плям була зачищена в 1939 р. Г. Д. Смирновим (рис. 2,г) до глибини, на якій пляма рихлого обпалу закінчилась у необпаленому шарі, причому в насипі валу на 1 м вище від сучасної поверхні городища виявлені скupчення великих кусків вугілля.

Розкоп *XII* закладений між місцем зачистки Г. Д. Смирнова і дорогою, якою перерізаний був вал, копаною років 50 тому (рис. 1).

Траншея (рис. 2,а) прорізувала вал впоперек з півночі на південь, починаючи від підошви на внутрішньому схилі і кінчаючи на 6 м нижче від гребеня по лінії С — на зовнішньому, причому лінія 4 проведена по серединній осі розриву валу дорогою.

Попередні розміри розкопу 16 м (північ-південь) на 6 м (схід-захід) при глибині від 0,5 м по лінії А — до 3 м по лінії Е.

Траншея (рис. 2,б), перпендикулярна першій і направлена із заходу на схід, була прорізана після того, як на кв. В2 та Г2 виступила суцільна пляма обвуглених стов-

бурів, що лежали у найримі схід-захід і йшли в стіну траншеї а на лінії 2. Контури траншеї б звивисті, внаслідок чого, що вона впирається у розчистку, проведену в 1939 р., і що треба було обминати великі дерева,

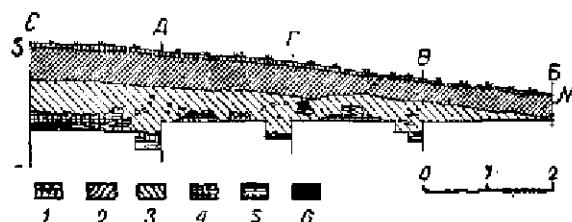

Рис. 3. Розріз внутрішнього валу по лінії 4 (північ-півден). 1 — дерновий шар, 2 — гумусований насип, 3 — сіро-жовтий насип, 4 — насипний чорнозем, 5 — насипна білувата глина, 6 — вугілля.

які ростуть на валу; північний край залягання обвуглених стовбуრів виступив цілком при обкопуванні канавкою. Іскусствена структура насипу валу в цьому місці, близькому від підошви, була встановлена розрізом, що йшов паралельно лінії В. Розміри траншеї б

гала 3,2 м проти точки Е2 та 1 м проти точки А2.

Як показують розрізи на рис. 3 і 4, будова шарів на розкопаній ділянці така.

Материкова, дуже цільна білувата глина яку важко відбити навіть киркою, вкрита тонким, у середньому близько 0,2 м шаром чорнозему. Під час викопування рову і насипання валу на непорушений чорнозем ліг насамперед насип з чорнозему, причому товщина цього насипу в бік зовнішнього схилу валу становила 0,2—0,5 м, а на внутрішньому схилі товщина валу місцями була значно більша.

Надинні гребневої частини валу твердіший і складається з шарів материкової білуватої глини, глійової зеленуватосірої глини і сіро-жовтої суміші глини з чорноземом та грудками глини. Ті ділянки, що складаються із щільних і в'язких глин, їхньо утрамбовані. Верхні шари насипу складаються із задернованого чорнозему, більш-менш потужного залежно від наявності кореневих воронок (рис. 4, розріз по лінії 2).

На внутрішній стороні насип не такий

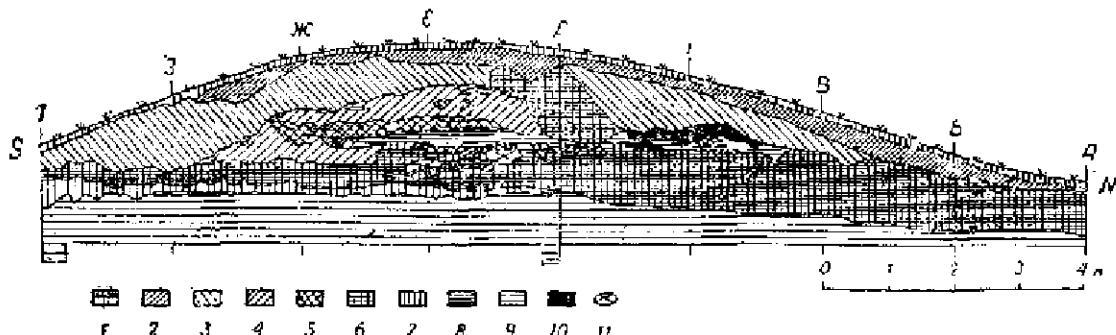

Рис. 4. Розріз внутрішнього валу по лінії 2 (північ-півден). 1 — дерновий шар, 2 — гумусований насип, 3 — сіро-жовтий насип, 4 — стрій насип з грудками білуватої глини, 5 — насипна зеленуватосіра глина, 6 — насипний чорнозем, 7 — древній чорнозем, 8 — насипна білувата глина, 9 — материкова білувата глина, 10 — вугілля, 11 — ходи гризуни.

такі: 7 м (схід-захід) × 3,5 м (північ-півден) при глибині 2,5—1,8 м.

Коли з'ясувалося, що залягання обвуглених стовбурув закінчилося у кв. В2 та Г2, а в кв. В3 та Г3 траплюються лише окремі куски вугілля (розріз рис. 3—5) і що структура насипу в південній частині розколу цілком порушена розривом валу дорогою, траншея а була звужена до 2 м.

Розкопка восьми квадратів між лініями 2 і 3 доведена до розрізу в глибину лесової материкової глини. Глибина траншеї дося-

тврдий і структура його менш складна. На дрівному ґрунті залягає насипний шар дрівного чорнозему товщиною до 1 м; вище лежить сіро-жовтий насип, що переходить у поверхневий чорнозем із дерновим і кореневим покривом.

Між ґребенем і внутрішнім краєм валу, на 1 м нижче від денної поверхні, на насипному чорноземі влаштована хідяча площа землі з домішкою материкової глини (рис. 2, в). На ній залягав суцільний шар вугілля, що був утворений при згорянні

великих стовбуრів, укладених вздовж гребеня валу за 5 м від підошви (рис. 2, б). Саме кінець цього кострища виступав у зачистці в 1939 р. (рис. 2, г). Стовбури, довжиною понад 8 м, не цілком очищені від гілля; укладені в один шар, усі — вершинами на захід; деякі з них є цілком обуглені. Цим величезним кострищем насип не був обпалений, бо кострище почало гаснути тоді, коли вал стали засипати землею, так що в засипці трапляються тільки незначні

Розкопки валів і ровів Шарпівки недостатні для повної оцінки оборонних ліній довжиною близько 2 км.

Закінчені розкопи V і IX, нові розкопи XI і XIV і продовжений в напрямі на захід розкоп III (розкоп IIIa) закладені на внутрішній жилій площі городища (рис. 1). На всіх розкопах виявлені будівельні залишки у вигляді кусків обпаленої глинняної обмазки по дерев'яному каркасу з жердин і лози, обмазки без відбитків, а також плями обпа-

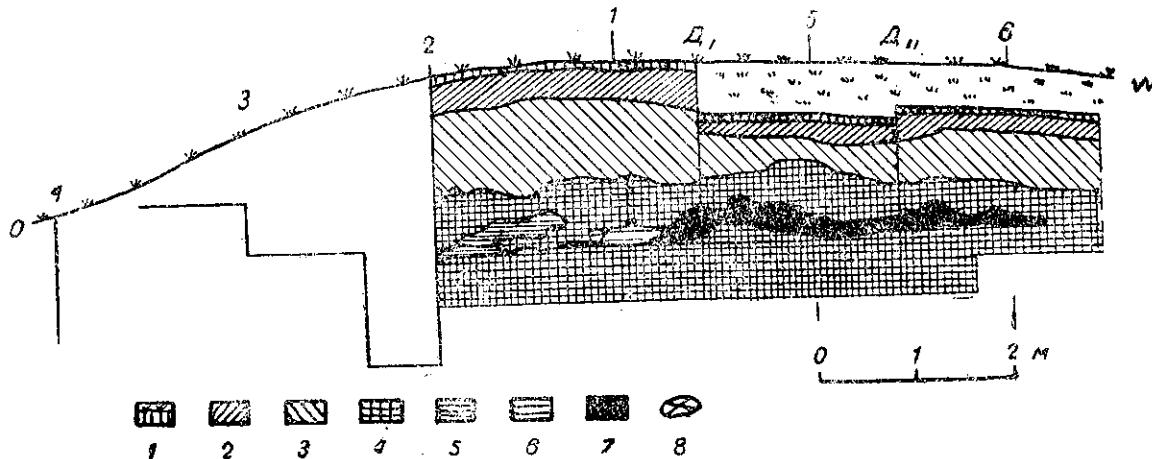

Рис. 5. Розріз внутрішнього валу по лінії Д—Д₁—Д₂ (захід-схід). 1 — дерновий шар, 2 — гумусований насип, 3 — сіро-жовтий насип, 4 — сірий насип з грудками білої глини, 5 — насипна сіро-зелена глина, 6 — материкова білувата глина, 7 — вугілля, 8 — ходи гризунів.

(у кілька сантиметрів) плями рихлої обпаленої землі. Земля засипалась від східного до західного краю, де утворився протяг, і через це тут обпаленість насипу була найбільшою.

Але й це найзначніше обпалювання є випадковим явищем. На внутрішньому валу в огорненіх плямах обпалу ніде не трапляється шлаків, твердо обпалених грудок, характерних для зовнішнього валу.

Для чого було спалено велике кострище на внутрішньому боці валу, з'ясувати не вдалося.

Знахідок у насипу валу майже немає. Кілька уламків ліплених посудин і кілька шматочків „печини“ знайдено головним чином біля місця сучасного розриву валу, і можливо, що вони потрапили сюди внаслідок руйнування насипу дорогою.

У всякому разі, будівельними способами внутрішній вал, за даними розкопу XII, дуже відрізняється від усього того, що було виявлено досі розкопками в 1939, 1940 і 1946 рр. на інших ділянках оборонних споруджень Шарпівки¹.

леного земляного шару на виших, ніж древній рівень ґрунту, горизонтах. Земляні шари, що вкривають і оточують згадані будівельні залишки, густо насычені уламками місцевого і грецького посуду, обпаленими і необпаленими кусками каменів, кістками свійських і диких тварин і нечисленними предметами побутового призначення, незначними скучченнями золи.

Розкоп XIV був закладений на місці ледве помітного підвищення, яке було попередньо досліджене трьома шурфами. На одному з них (№ 1) густо залягали куски обпаленої глинняної обмазки по каркасу (в дальнішому таку обмазку будемо називати скороченою, але неправильною умовою назвою „печина“ на відміну від обпаленої обмазки-облицьовки без відбитків, яку називатимемо „обмазка“), що для Шарпівки є рідким випадком.

Шар прорізує коріння дерев, що є звичайним явищем для лісових городищ. Незва-

¹ I. В. Фабриціус, Тяминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 84, 88—89, рис. 4, 9.

жаючи на це, виявлено два досить добре збережених шари печини, досліджених у центрі розкопу XIV (рис. 6).

Верхній шар (рис. 7, „зарисований шар“ і шар *a* на розрізах) залягає на глибині 8–26 см від поверхні; нахиленій він до заходу. Шар утворює безформну, з рваними краями пляму, яка в центрі густо насичена кусками печини, серед яких трапляються уламки, дрібне обпалене і необпалене каміння, кістки. Химерний контур плями створений проростанням коріння і, може бути,

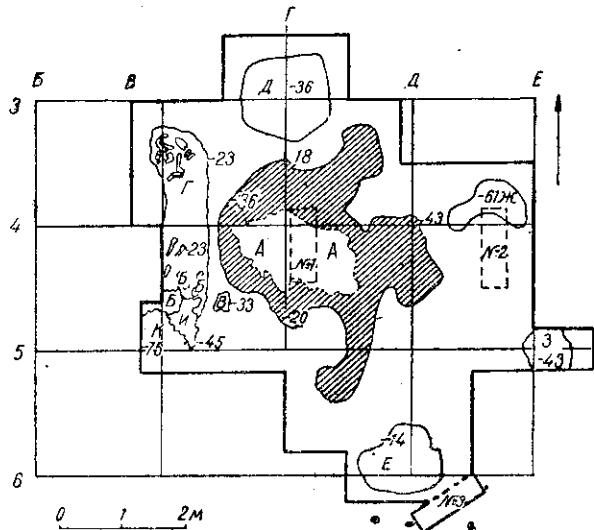

Рис. 6. Розкоп XIV. Загальний план. *A* — центральне залягання (не запігриховано проекцію шару „*v*“, див. рис. 7), *B* — скучення кусків печини в золистому шарі на глибині 0,25 м., *Г* — частини кістяка теляти в золистому шарі, *Д*, *Ж*, *З* — плями обпаленої землі, *E* — зо-листова пляма, *И* — нижній рівень золистого шару, *K* — куски цементоподібної обмазки на рівні древнього горизонту ґрунту.

норами дрібних тварин. В середньому, вісь видовженої плями найщільнішого скучення печини дорівнює 2 м; цей розмір характерний для всіх подібних плям і на інших розкопах.

Плями, що гірше збереглися, бувають і менших розмірів, але більших не трапляється ніколи. На тих плямах, які близькі до поверхні, культурні залишки залягають більш або менш густо, але завжди розкидано (шар *a* на розкопі XIV, рис. 7).

На цьому розкопі під верхнім шаром іде земляний прошарок завтовшки 5–6 см у східній частині, а в напрямі до західного краю плями прошарок, стонуючись, сходить нанівець (рис. 7, б). Під земляним

прошарком залягає суцільна пляма печини майже горизонтально. Контур цієї плями позначений (рис. 7) на плані пунктиром і буквою *v* на розрізах.

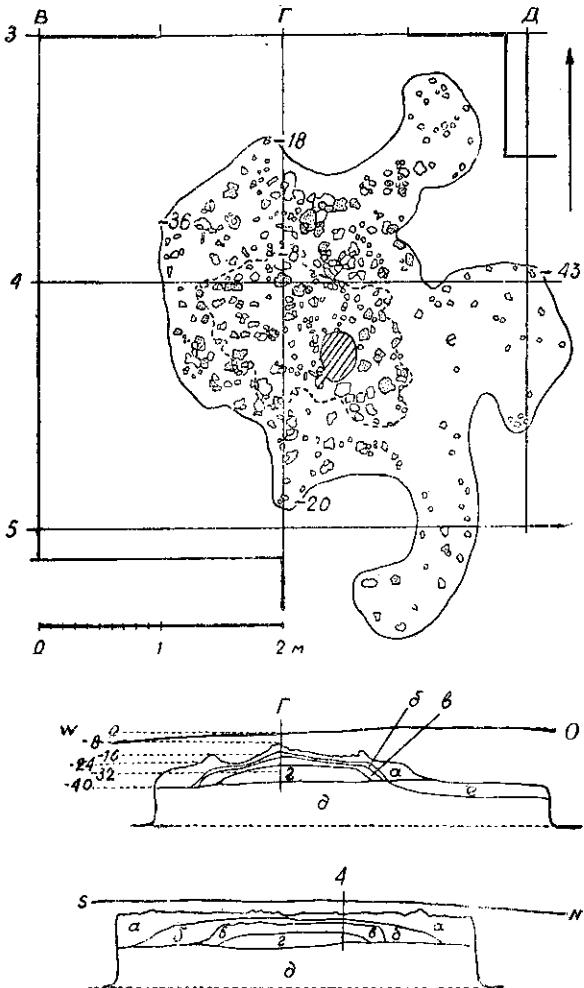

Рис. 7. Розкоп XIV. Центральне залягання. *a* — верхній (зарисований) пласт, *b* — земляний прошарок, *v* — суцільна пляма печини, *δ* — земляний стовп, *e* — пляма обпаленої землі. Пунктиром позначено на плані проекцію шару „*v*“, на розрізі — рівень древнього ґрунту. Штриховою позначено шурф № 1.

Земляний стовп (рис. 7, *δ* та рис. 8), на якому лежить суцільна пляма печини, досягає рівня древнього ґрунту; знахідки в ньому однійні і скучуються біля західного краю.

Треба відзначити, що цей земляний стовп відрізняється від звичайного земляного шару на Шарпівці рихлішою структурою, причому верхня частина стовпа (рис. 7, *δ*) темніше забарвлена і трохи щільніша, і тов-

щина цього шару, що в східній частині досягає 15 см, у західній сходить нанівець.

На східному виступі центрального залягання (рис. 7, e) знаходиться округла пляма обпаленої земляного шару, що припиняється на рівні 0,25 м (на розрізі відзначено пунктиром). Своїм західним краєм пляма обпаленої землі заходить під шари а та б завалу печини, а верхній рівень її співпадає з рівнем основи шарів а, б і в. Структура земляного стовпа під обпаленим шаром

Відбитки дерев'яного каркасу на печині відповідають нетовстим (3—5 см у діаметрі) жердинам і лозинам різної товщини.

Порівнюючи всі ці спостереження з тим, що печина залягає то вверх, то вниз відбитками каркасу, робимо висновок, що вона не лежить *in situ* з часу свого існування і що її не можна вважати залишками долівків¹.

Безпідставним було б і припущення про те, що куски печини належать до стін будівель,

Рис. 8. Розкоп XIV. Залягання суцільного шару обпаленої обмазки та вогнищевих плям. (Знімок з північного заходу.).

такої ж рихlosti, як і в стовпі під шаром г.

Куски печини, що трапляються на розкопах, невеликі, не товщи 2 см, мають різний обпал — від яскравого малиновочервоного до сірого. Зрідка поверхня задимлена. Структура кусків різна: одні грудкуваті, інші зроблені з краще вимішаної маси. Майже на кожному куску видно відбитки трав'яних стеблин, листя і, можливо, зерен. Трапляються куски, один бік яких добре згладжений, вкритий тонкою обмазкою жовтуватої глини; маса у таких зразків найкращої якості.

Трапляються добре вироблені кути з такою ж обмазкою і щось на зразок карнізів. Але не виявлено жодного внутрішнього кута із згладженою поверхнею.

Побілені поверхні ніколи не мають слідів прямої дії вогню; на дуже обпаленій печині трапляються тільки пальцьові борозенки на зворотній шершавій поверхні.

бо плями печини завжди лежать горизонтальними шарами; залягання, які найкраще збереглися, — двома шарами, розділеними земляним прошарком, і ніколи — пасмами або лініями, що обрисовують якийсь контур у плані.

Проти припущення, що плями печини утворились від завалу склепіння печі, свідчить відсутність череня, якихось ознак вогнища (місце горіння палива) прямо під

¹ У короткому повідомленні про роботи 1938—1946 рр. — першій публікації про Шарпівське городище — висловлено цілком помилкове визначення плям „печини“ як залишків мостин (див. І. В. Фабриціус, Тяминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 89). Ця помилка трапилась тому, що автор некритично керувався загальнопопулярним визначенням. Розкопки 1947 р. на ряді фактів показали помилковість цього визначення, подавши в іншому світлі характер і походження плям кусків печини.

цією плямою, та́к само як і товщина кусків печини і випадки залягання їх двома шарами. Зате плями обпаленої землі вогнищевого характеру завжди зустрічаються у без-

відзначити, що куски печини, знаходжувані в шарі, що оточує плями, завжди залягають розкидано; вони — дрібні і часто-густо обкатані.

Рис. 9. Розкоп XI. Обпалена обмазка, яка впала відбитками жердин догори.

Рис. 10. Розкоп XIV. Залягання кусків цементної мостини.

посередній близькості від плям печини (рис. 7,e; рис. 8, залягання на розкопі XIV), причому верхній рівень цих „вогнищ“ відповідає рівню нижніх шарів печини. Слід

Якщо порівняти кількість, ступінь обпалу і форми всіх кусків печини (взявши до уваги форму і розмір плям їх залягання) з тим, що спостерігається при руйнуванні

сучасного димаря, влаштованого на дерев'яному каркасі, матимемо досить переконливу подібність.

Знайдені на шарпівських розкопках куски обмазки по каркасу (а їх багато тисяч) формою, якістю обробки зовнішньої поверхні, різним ступенем обпалу, розміром і характером відбитків жердин і лозин і борозенками, залишеними пальцями на деяких з них, що належать, очевидно, до внутрішнього боку димаря, відповідають сучасним.

Оскільки немає можливості вважати плями кусків печини залишками стін, черені або склепіння печі, можна, нам здається, вбачати в них залишки димарів¹, подібних до сучасних, які влаштовуються і тепер у цих та в інших місцевостях України.

Слід відзначити, що ці „вогнищеві плями“ обпаленої землі і пов’язані з ними плями печини, що, можливо, є залишками вогнищ з димоходами, різко відрізняються від справжньої печі на розкопі I², яка зовсім інакше влаштована і, очевидно, мала виробниче призначення. При цьому на розкопі I траплялись тільки одиничні розкидані куски печини, і знахідки їх скупчилися у лівденній частині розкопу, близько до кв. 1 Т розкопу IX (див. вище), а в описаних тепер розкопах III, VIII, IX, XI і XIV не знайдено жодного куска залізного шлаку, руди та всього того, що було знайдено в розкопі I.

В тому, що описані вище плями печини і поєднані з ними „вогнищеві плями“ належали до споруд, що мали отеплювальне призначення, мати сумнів, як нам здається, не доводиться. Можливо, що рихла структура земляного шару під нижнім шаром печини і під плямами обпаленої землі з обмазкою і без неї обумовлено тим, що тут знаходились основа і склепіння невеликої печі, складеної із глиняних з домішкою гною сирців. Сирці не могли, звичайно, зберегтися за умов ґрунтоутворюального процесу у лесі³.

Високий рівень будівельної техніки підтверджується ще таким заляганням: у південню-західному кутку розкопу XIV (рис. 6, К та В), над рівнем древнього ґрунту виявлені великі куски міцної обмазки по обпаленому шару, роздрібленої і почасті розкиданої;

проте деякі куски лежали непорушеним горизонтально, на одному рівні, обмазкою догори. Ця обмазка значно масивніша, ніж та, яка відзначена на „вогнищевих плямах“, і є, очевидно, дійсно мостицами.

Буквою Д на плані позначено невелике скupчення кусків печини, що залягало вище залишків мостиці і з нею нібито не пов’язане.

Обидві плями йдуть у західну стіну розкопу; пляма мостиці законсервована.

Нез’ясованим залишається, яке значення мали плями обпаленої землі без обмазки, виявлені у розкопі XIV на одному рівні (0,35 м вище древнього ґрунту; рис. 6, Д, Е, Ж). Плям печини, пов’язаних з цими обпаленими місцями, — не виявлено.

Цікаво, що під плямою Ж виявлені сліди кострища, розташованого безпосередньо на рівні древнього ґрунту. Оточуючий шар золистий, трапляються дрібні уламки кераміки шарпівського комплексу, кусочки обпалених кісток, вуглики. Кострище повинно бути віднесене до того часу, коли на цьому місці ще не виникали споруди Д, Ж, З і центральна. Воно законсервоване для продовження розкопу.

Всі подібного роду показники, будучи зіставлені з відомостями А. А. Бобринського¹ про довершенні будівельні способи, що використовувалися для побудови гробниць жителями Тясминських городищ, дадуть нам ще ясніше уявлення про упорядковане дерев’яне місто у лісостеповій Скіфії, що існувало в урочищі Шарпівка. Зважаючи на ряд аналогій, відомих з досліджень дорадянських археологів, такими ж були й інші тясминські городища.

Округла пляма золи (рис. 6, Е) повинна бути віднесена до значно пізнішого часу, ніж життя на городищі. Знахідок тут не було.

У земляному шарі, що оточує залягання плям печини та рештки вогнищ на розкопах III, VIII, IX, XI і XIV, трапляється, як і звичайно на Шарпівському городищі, багато побутових залишків і, завжди врозкидку, чимало кусків печини, здебільшого дуже дрібних, причому трапляються і обкатані, як було вже згадано, і число їх збільшується біля плям. Кількість знахідок зменшується в міру заглиблення, і на рівні древнього ґрунту вони трапляються одинично.

¹ Див. Толковый словаръ живого великорусского языка В. Даля, т. I, СПБ.—М., 1903, стор. 1262.

² І. В. Фабрициус, Тясминська експедиція, Археологічні пам’ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 90—91, рис. 10.

³ Про ґрунтовий шар Шарпівки див. І. В. Фабрициус, Там же, стор. 86, зноска 8.

¹ Звіти А. А. Бобринського в ІАК, вип. 14 та інших випусках.

Уламки античних посудин, що залягають на всіх горизонтах, належать до одного, приблизно, часу — до кінця VI—V ст.ст. до н. е.

Склад речових знахідок на розкопах цього року підтверджує відзначену раніше¹ різницю їх комплексів для кожного із розкопів. Так, на доведенному до кінця розкопі VIII не знайдено жодного уламка грецького посуду; їх дуже мало на розкопі XI, в якому ліплений посуд відзначається деякою своєрідністю.

На розкопі XIV — багато різноманітних уламків, але уламки чорнолакових та іонійських посудин одиничні, а чорнофігурні не трапляються зовсім.

На продовженному у цьому році розкопі III (розкоп IIIa) і тепер, як і в 1939 р., знайдені цікаві статуетки. Але жоден з розкопів, закладених досі на Шарпівці, не дав нічого нового поза встановленим уже шарпівським комплексом та його датою. Нічого нового не знайдено і в чотиринацяті шурфах, закладених на городищі (рис. 1).

Деякі своєрідні знахідки подані на табл. I. Там же вміщені фігурні керамічні вироби, що не ввійшли в коротке повідомлення про розкопки 1938—1939 рр.

Попередній аналіз (без розподілу по розкопах) остеологічного матеріалу, зроблений В. І. Бібіковою, дав такі співвідношення: свійських тварин 82%, диких 18%, тоді як остеологічний аналіз знахідок 1946 р. дав співвідношення 68 : 32². Всередині кожної із цих груп також помітна різниця в співвідношенні різних видів між собою. Але цей матеріал ще не вивчався докладно. Не пощастило також зробити ботанічний аналіз по відбитках в обмазках, а це, безперечно, може дати багато цікавих і важливих даних для вивчення господарської бази.

З кожним роком на Шарпівському городищі все ширше і ширше розкриваються горизонти вивчення цієї складної і високої городищеної культури в центральній Скіфії, яка до 1938 р. була відома лише з курганних знахідок. Складність і відповідальність розкопок городищ такого роду потребує організації комплексних експедицій разом з геологами, палеоботаніками і палеозоологами та спеціалістом-антропологом, що має вивчати найважливіший датуючий матеріал — грецьку кераміку.

II. Розкопки на Макіївському городищі

На Макіївському городищі¹ працював загін експедиції під керівництвом Є. Ф. Покровської. В 1948 р. були зроблені пробні розкопки (шурфи без порушень залягань) у північній частині городища. Ці розкопки показали наявність будівельних залишків того ж типу, що й на інших тясминських городищах.

В одному шурфі обпалена обмазка лежала шарами, а між шарами її знаходилась товста жердина, що лежала горизонтально, з явними ознаками дії вогню. Серед знайдених уламків ліплених посуду є такі, що, на думку Є. Ф. Покровської, відрізняють макіївський керамічний комплекс від шарпівського. Це тим цікавіше, що кераміка із Макіївських могильників також відрізняється від могильників біля с. Пастирське, Журівка, Оситняжка та ін.

З'ясувати причини, внаслідок яких виникла відмінність у кераміці двох городищ, що були віддалені одне від одного на 4—5 км і зв'язані течією р. Сухий Ташлик (який протікає через Галущинське городище) і що входили до однієї хронологічної і типологічної групи, можна лише після достатнього археологічного вивчення Тясминщини.

Найближчі околиці с. Макіївки досліджені поки що тільки на північ від водної течії, що з'єднувалася, очевидно, верхів'я Гнилого і Мокрого Ташликів. Складається враження, що вся дослідженя тепер територія поспіль вкрита пам'ятками скіфського часу, що могильники I, II, III (описані Н. Е. Бранденбургом) і IV (описаний нашою експедицією) зливаються в суцільні поля. На північ від Макіївського городища, в урочищі Черепична, виявлені залишки поселення, датованого керамікою того ж скіфського часу.

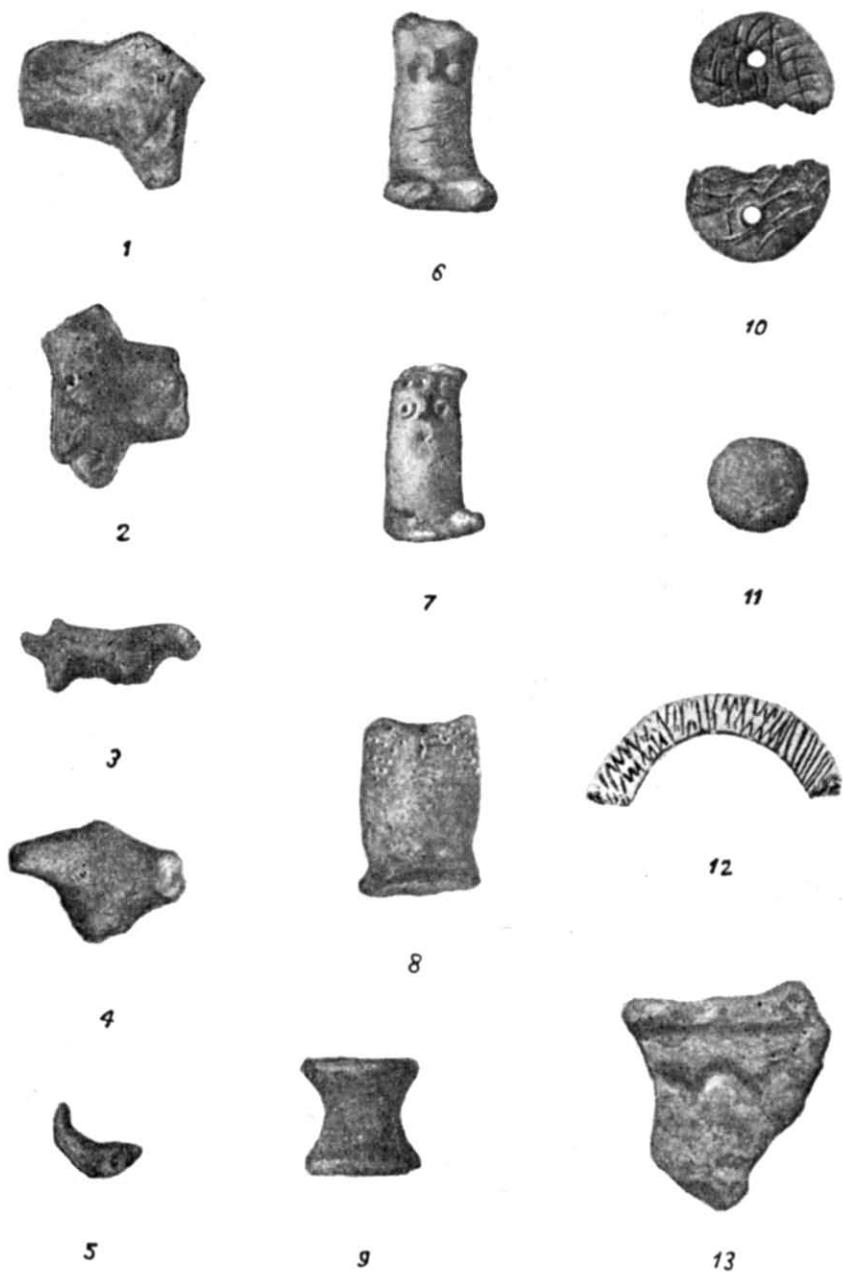
Є. Ф. Покровська розкопала курган на північний схід від с. Макіївки над балкою, що має назву „Круча“. В кургані виявлено пограбоване поховання в дерев'яному зрубі; кожна стіна зрубу складалася з трьох півкруглих в перерізі колод, ребром одна до одної, плоскою поверхнею всередину зруба. Короткі бокові колоди входили в пази, вирізані по кінцях колод, що були на довгих сторонах. Зруб покритий накатом з товстих дошок, які були покладені по довжині ями.

¹ І. В. Фабрициус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 93.

² Там же, стор. 110.

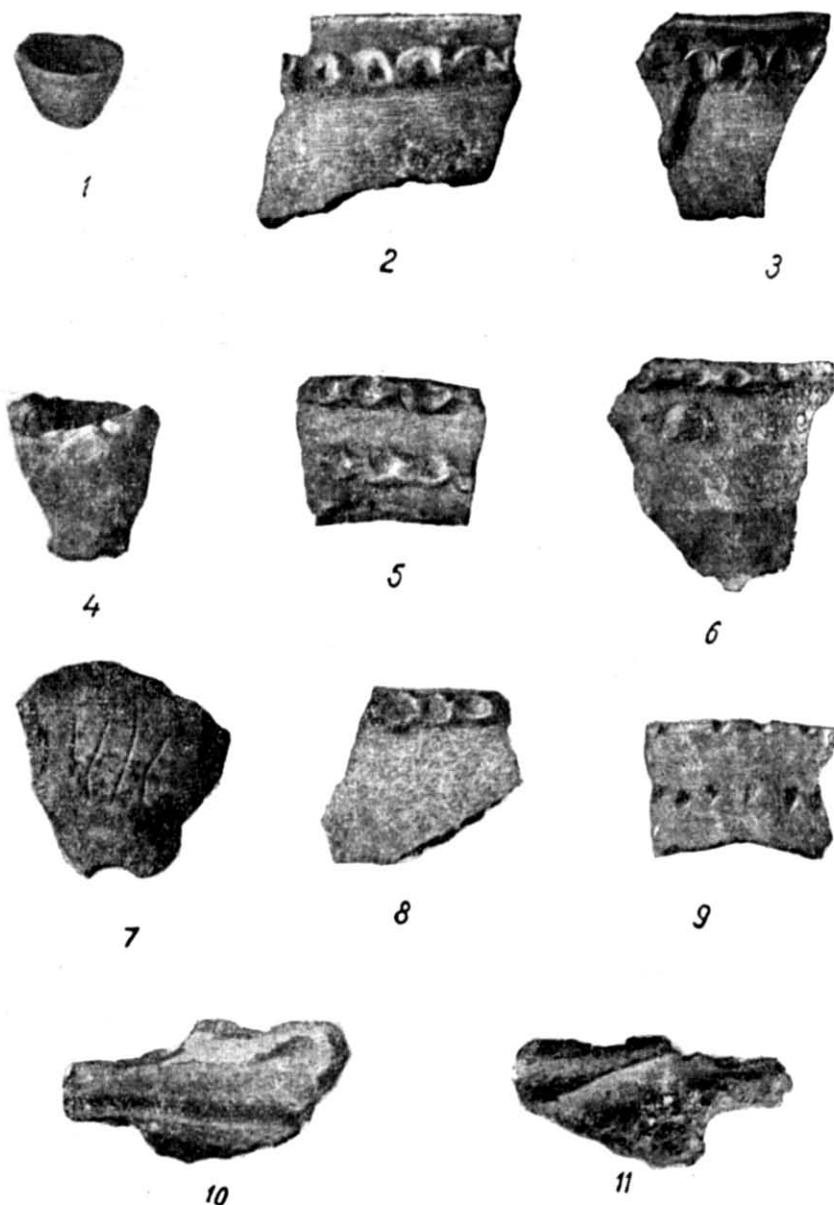
¹ План городища див. у ст. І. В. Фабрициус Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, рис. 3.

ТАБЛИЦЯ I

Фігурна кераміка Шарпівського городища. 1—5 — статуетки тварин (фрагменти), 6—9 — антропоморфні статуетки, 10 — прядлиця „гудзик“ з орнаментом, 12 — орнамент на біконічному прядлиці (різний з білою інкрустацією). 13 — плитка з орнаментом, 11 — „хлібець“-зліпок. Всі предмети — в $\frac{2}{3}$ н. в.

ТАБЛИЦЯ II

Ліпній посуд і зразки обпаленої обмазки будівельного призначення. 1, 4, 7 — мініатюрні посудини, 2, 3, 5, 6, 8, 9 — уламки посуду з валиковим, пальцьовим, карбованим і прокольчастим орнаментом, 10 — обмазка вугластого карнизу з фарбуванням, 11 — обмазка з борознами від пальців. (Близько $\frac{2}{3}$ н. в.).

Із залишків інвентаря цікаві такі знахідки: дві бронзові довгі шпильки¹; лита у формі ікла підвісна бляха, один кінець якої зображує голову хижака, а другий — голову птаха з довгим дзьобом²; три бронзові бляшки-пронизі в схемі голови грифа; залишки панциря з шкіри з нашитими на ньому лусочками із заліза, поверх яких нашитий ще шар бронзових лусочек. Є. Ф. Покровська на підставі бронзових наконечників стріл датує поховання у межах кінця VI—V ст.ст. до н. е.

На тому ж плато, над балкою Круча, де знаходиться описаний курган, Є. Ф. Покровська за допомогою шурфів виявила уламки посудин, кремневі відщепи, уламок кам'яної сокирки та інші знахідки, що свідчать, на думку Є. Ф. Покровської, про наявність тут залишків поселення значно більш раннього часу, ніж скіфський.

Незакінчену в 1948 р. розкопку кургану В на могильнику IV (на схід від с. Макіївки)³ не вдалось здійснити з незалежних від експедиції обставин.

На північ від с. Макіївки, у напрямі до р. Серебрянки, біля с. Куцівки, Є. Ф. Покровська розкопала курган. Похоронна споруда зіпсована грабіжниками, від інвентаря збереглося тільки кілька бронзових і залізних пластин від панциря. Цей курган свідчить про наявність в могильнику поховань ще й досі загадкового типу із спаленням дерев'яної будівлі (на стінах ями збереглися сліди згорілого дерева) в глибокій ямі, причому калъцинувався і кістяк. В. В. Хвойко неясно, допускаючись довільного датування, описав цей тип поховання, що, безперечно, є зразком одного з найцікавіших похоронних обрядів скіфського часу, який походить з давніх-давен і який пережив скіфів.

III. Розвідка місцевості між рр. Гнилим Ташликом і Серебрянкою

Розвідка без розкопок проведена в околицях с. Куцівка, Ташлик, Попівка, Ротми-

¹ Типу, аналогічного зображенням в „Древностях Приднепровья“, т. III, табл. XLIV, у верхньому куті таблиці.

² Вона totожна „іклу“, зображеному в указаному вище творі, т. IV, табл. II, 309.

³ Див. І. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 84; Є. Покровська, Розкопки біля с. Макіївки, там же, стор. 130—138.

стрівка та Ковалиха, Ротмистрівського району, Київської області, тобто між рр. Гнилим Ташликом і Серебрянкою. Зафіковані кургани і могильники, величезні „майдани“, сліди поселення часів бронзи і поселень часів культури поховань.

IV. Розвідка місцевості на схід від с. Пастирського

Розвідку на схід від с. Пастирського вдалось здійснити тільки в напрямі с. Вербівки, де А. А. Бобринський дослідив курган № 1 і описав дуже інтересний кромлех з плит із зображеннями і знаками¹. Точно визначити місце знаходження цієї пам'ятки не пощастило; є дані про те, що всі або, в усякому разі, значна частина згаданих вище плит знищена. Проте наявність великої кількості (цілими могильниками) курганів з камінням, що виступають на поверхню, свідчить про те, що відзначенні А. А. Бобринським могильники з кругами з каміння ще існують.

На вивчення цієї місцевості слід звернути найсерйознішу увагу. Знахідки А. А. Бобринського (клинок егейського типу біля Сміли, шпилька мікенського типу з Гуляйгородського могильника, кромлех з Вербівки та ін.) свідчать про зв'язки населення даної території з Східним Середземномор'ям, що існували задовго до скіфів і грецької колонізації.

На території, зрошуваній басейном Тясмина, безперечно, будуть здобуті цінні, а в ряді випадків навіть вирішальні матеріали, які допоможуть розв'язати питання господарського і загальнокультурного стану лісостепу Української РСР за часів скіфської архайки, а також питання праєтнічних зв'язків в давні і найдавніші часи.

У розв'язанні ж питання про торговельні зв'язки з заморськими країнами за скіфських часів, про ті водні шляхи, які зв'язували центральні області Скіфії з морем, величезне значення району Тясмина безперечне.

¹ А. А. Бобринский, Отчет о раскопках в Чигиринском уезде, Киев. губ. в 1905 г., ИАК, вип. 20, стор. 12—15.

ТЯСМИНСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1947 г.

Резюме

В 1947 г. на Шарповском городище выявлен ряд новых данных, ценных для изучения жилищного и фортификационного строительства в архаическое скифское время.

При постройке внутреннего вала не был применен тот пережог участков насыпи, который скрепляет внешний вал. Повидимому, для укрепления земляной насыпи внутреннего вала в его обращенную к жилой площади полу внедрены обугленные стволы деревьев, и в этом сказался принцип использования дерева только в обугленном, предохраненном от гниения виде, что вообще типично для строительства на Тясминщине.

На жилой площади были исследованы небольшие овальные пятна завала „печины“, которые не могут быть рассматриваемы, как остатки стен или половиц. Установлено, что такие скопления „печины“ являются остатками дымарей на деревянном каркасе, что свидетельствует о наличии печей с дымоотводом-трубой. Важны и такие подробности строительной техники, как толстые цементноподобные половицы, разделка внешних углов дымовой трубы, повторные цветные обмазки поверхности труб и печей.

На каждом раскопе обнаружены остатки печи, и неоднородные по составу находки. Раскоп XIV дал наибольшее количество обломков греческих сосудов, хотя и не столь высококачественных, как на раскопе I

(1938—40 гг., с производственной печью). На раскопе VIII не найдено ни одного греческого черепка; на XI и III раскопах обнаружено немного амфорных фрагментов, и только на раскопе III найдены статуэтки из глины. Железных шлаков, какими богат северо-западный угол городища, в его южной части не найдено.

Отряд, возглавляемый Е. Ф. Покровской, произвел шурфовку на Макиевском городище. Здесь установлены необычные на Шарповке и Галущине (Пастырском) строительные приемы и иной характер керамического комплекса.

Остатки поселения периода бронзы обнаружены возле раскопанного Е. Ф. Покровской кургана с архаическим погребением в срубе. Зафиксированы также остатки поселения архаического скифского времени возле Макиевского городища.

Между рр. Серебрянкой и Гнилым Ташлыком обнаружены разрушенное погребение с трупосожжением, остатки поселений периодов бронзы и полей погребений. Возле с. Вербовки, известного по кромлеху из плит с изображениями, установлено наличие многих еще сохранившихся курганов с кромлехами.

Таким образом, значимость археологического изучения Тясминщины выходит далеко за пределы вопросов одного лишь скифоведения.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ВЕРХНЬОСУЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1947 р.

В 1945—1946 рр. Посульською експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР було виявлено в басейні р. Сули ряд городищ скіфської культури¹. Проте даних досліджень виявилося недостатньо для уточнення часу відкритих пам'яток, особливо їх раннього періоду, не було вирішено питання про зв'язки скіфських курганних могильників цієї ж території, що належать до VI—IV ст.ст., можливо до початку III ст. до н. е., з виявленими городищами.

З'ясування цих питань було головним завданням Верхньосульської експедиції 1947 р., організованої Інститутом археології за участю Роменського історико-краєзнавчого музею².

Роботи провадилися на городищі біля с. Басівки, Смілівського району, Сумської області, — найбільшому з усіх городищ скіфського часу, відомих на Посуллі. В безпосередній близькості від нього розташовані величезні кургани могильники біля с. Оксютинці, Вовківці та Великі Будки.

З досліджень 1947 р. було одержано нові дані про систему укріплень Басівського городища (рис. 1). Дослідження показали, що в систему городища, крім трьох відомих раніше площадок, входила розташована на північний схід від них велика обведена валами територія (з заходу на схід 1900 м, з півночі на південний схід 600 м).

На південний схід від хутора Пшинчина

проходить відрізок валу зовнішнього укріплення, що знаходиться за межами орної ділянки і тому прекрасно зберігся. Висота його досягає 3 м, ширина біля основи 8—9 м, із зовнішнього боку розташовано рів глибиною 1,5—2 м¹. Напільна частина городища розділена валом, який відходить під прямим кутом на південь від північного напільногого валу, на дві нерівні частини — західну — меншу, та східну — більшу.

Північний напільний вал, а також вал, що відходить від нього на південь, тепер майже зовсім розорані, і висота їх не перевищує 50—60 см, ширина ж в основі досягає 10—12 і навіть 14 м.

Місцями на розораній поверхні основи валу виступають плями обпаленої глини. Під час обслідування одного з таких місць (шурф В, рис. 1) вдалося встановити, що в основі валу знаходитьться площадка обпаленої глини, яка має неправильну овальну форму, 4,5 м довжиною і 1,5 м шириною. Товщина шару обпаленої глини 40—50 см. Поверхня його має ряд овальних вм'ятин. Зола та вугілля знаходилися в основі глиненої площадки, — це свідчить про те, що обпалення відбувалося знизу. Про це свідчить і ступінь прожарювання глини, найбільш інтенсивний знизу і слабший біля зовнішніх боків².

На площі, обведеній напільними валами, трапляються лише уламки звичайного глиняного посуду. Очевидно, ця територія складала найближчу господарську периферію городища, основною ж заселеною частиною його були площадки „Башта“, „Аршавське“

¹ В. А. Іллінська, Розвідка пам'яток скіфського часу на Сулі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 139.

² В роботі експедиції брали участь В. А. Іллінська (керівник), наукові співробітники Роменського музею М. М. Семенчик, Г. Д. Литвак і студентка історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Н. Х. Дидан.

¹ План городища знятий М. М. Семенчиком.

² Пор. І. В. Фабриціус, Тяминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 80.

і „Малий Городок“. Один вхід в напільне кільце валів знаходився на північ, другий — на схід.

Розкоп I загальною площею 160 м² було закладено біля західного схилу площадки „Башта“ (рис. 2). У розкопі на різних горизонтах, аж до самого материка, були виявлені залишки житлових та вогнищевих споруд скіфського часу.

Скупчення глиняної обмазки, виявлені на Шарпівському городиці скіфського часу, розглядаються як залишки пічних споруд¹.

Чи становить глиняна обпалена обмазка

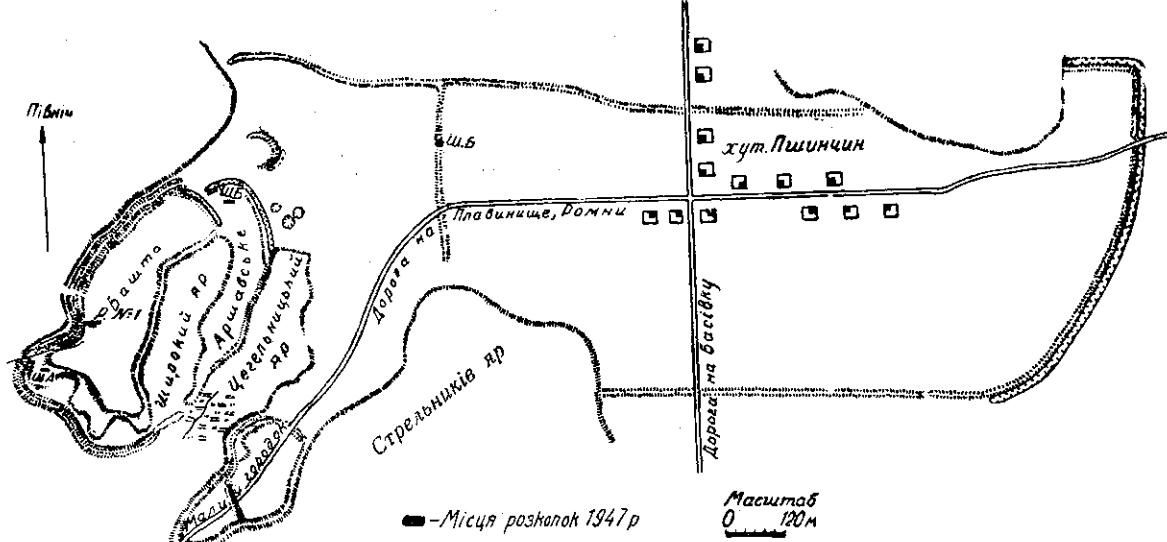

Рис. 1. План Басівського городища.

У верхніх горизонтах, на глибині 20—30 см., в шарі чорнозему було відкрито завал грудок глиняної обпаленої обмазки з відбитками прутів, що залягав нерівною смугою з північного заходу на південний схід на протязі близько 10 м., ширину до 2—2,5 м. Середня товщина шару становила близько 20—25 см. Густота скупчення обмазки неоднакова, найбільша вона коло південно-західного краю. Більшість грудок звернуто стороною з відбитками прутів донизу. На поверхні завалу та в його товщі знаходилася велика кількість культурних решток того ж характеру, що й в оточуючому та нижчезаллягаючому горизонтах: уламки ліпної кераміки та амфор, конуси з сирої глини (цілі та уламки), пряслиця, залізний ніж, кістки тварин; важливо відзначити знайдення в цьому шарі уламка грецької чорнолакової посудини IV ст. до н. е. Все це вказує на приналежність завалу до певного, порівнюючи пізнього періоду скіфського часу.

Питання про призначення скупчення обмазки поки що не з'ясовано. Розкопки Ягнятинського поселення культури полів похо-

Басівського городища залишки наземної споруди, яка погано збереглася (що імовірніше через її кількість та велику площину), чи залишки зруйнованих печей, можна буде з'ясувати лише при дальніму вивченні городища.

На решті площи розкопу I у верхньому шарі чорнозему зустрічалися у великій кількості грудки обмазки. Нижче було виявлено залишки трьох печей, збудованих з глини на каркасній основі.

Піч № 1, виявлена на глибині 70 см, являє собою скупчення грудок глиняної обмазки розміром 1,5 × 1,5 м. Верхні шари її залягали без усякого порядку, являючи собою, видимо, рештки поваленого склепіння. В нижній частині грудки залягали більш правильно: Кілька кусків сильно обпаленої обмазки яскравочервоного кольору залягало півколом (відкритою стороною на захід) відбитками прутів дотори. У розвалі печі була велика кількість золи, скіфська кераміка, уламки глиняних конусів, кістки тварин.

¹ Див. статтю Є. В. Махю в Археологічних пам'ятках УРСР, т. III, К., 1952.

² Див. статтю І. В. Фабрициус.

Піч № 2 виявлена на глибині 1—1,93 м, на межі чорнозему та сірозольного шару. Верхня частина являла собою залишки поваленого склепіння, грудки від якого заповнили вогнищну яму глибиною 30 см, діаметром по верхньому краю 60 см, а на середині висоти 80 см. Крім обмазки, яка збереглася частково й по стінах печі, в золі ями було знайдено кістки тварин, фрагменти звичайного ліпного посуду, кілька кусків амфорних стінок.

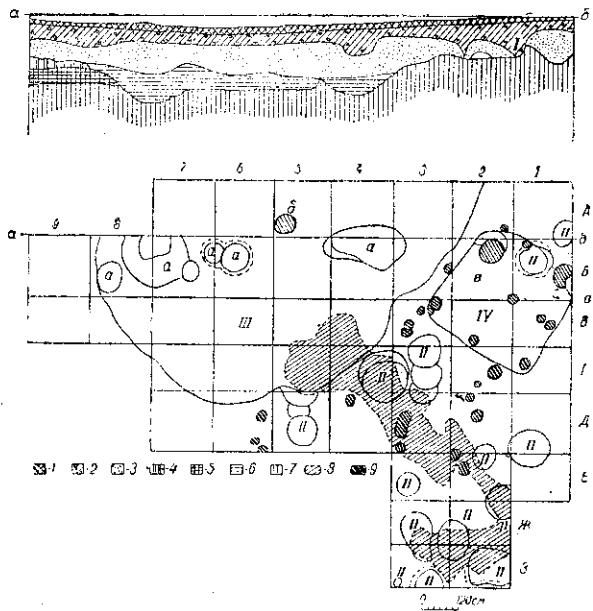

Рис. 2. Розріз та план розкопу I. 1 — рілля, 2 — чорнозем з включеннями грудок обпаленої обмазки, 3 — золистий чорнозем, 4 — материковий викид, 5 — похованій чорнозем без культурних залишків, 6 — щільний коричневий чорнозем у заповненні землянки, 7 — материк (суглинок), 8 — завал глиняної обпаленої обмазки, глибина — 0,2—0,4 м, 9 — ями від стовпів. I — куток роменської землянки. II — ями господарського призначення на рівні материка глибиною 1 м. III — скіфська землянка. IV — напівземлянка роменської культури, а) — господарські ями; б) — костирище; в) — вогнища в роменській напівземлянці.

Піч № 3 такої ж конструкції, з таким самим вмістом, як і попередня, була виявлена на глибині 70 см.

За умовами залягання і вмістом ці печі — однієї давності з завалом загданої глиняної обмазки.

Нижче чорнозему залягав потужний (блізько 1 м товщини) шар пухкої сірої землі, який містив багато попелу. Кількість грудок обмазки в цьому шарі різко зменшувалася.

В північно-східній половині розкопу при переході до материкового суглинку на глибині 1—1,1 м було відкрито кілька ям. Частина з них невеликого діаметра (10—15 см) і невеликої глибини (10—20 см); заповнені землею без культурних решток, вони були, мабуть, ямками від стовпів. Більша ж частина ям, діаметром 0,6—1 м, глибиною до 60 см, безсумінно, мала господарське призначення (рис. 2,II). У деяких з них стінки були вертикальні, у інших розширялися донизу. Інколи ями перекривали одна одну. В заповненні ям була пухка золиста земля з великою кількістю культурних залишків звичайного складу, крім того, в одній ямі було знайдено бронзовий наконечник стріли, в іншій — уламки двох пастових бусин з вітчками.

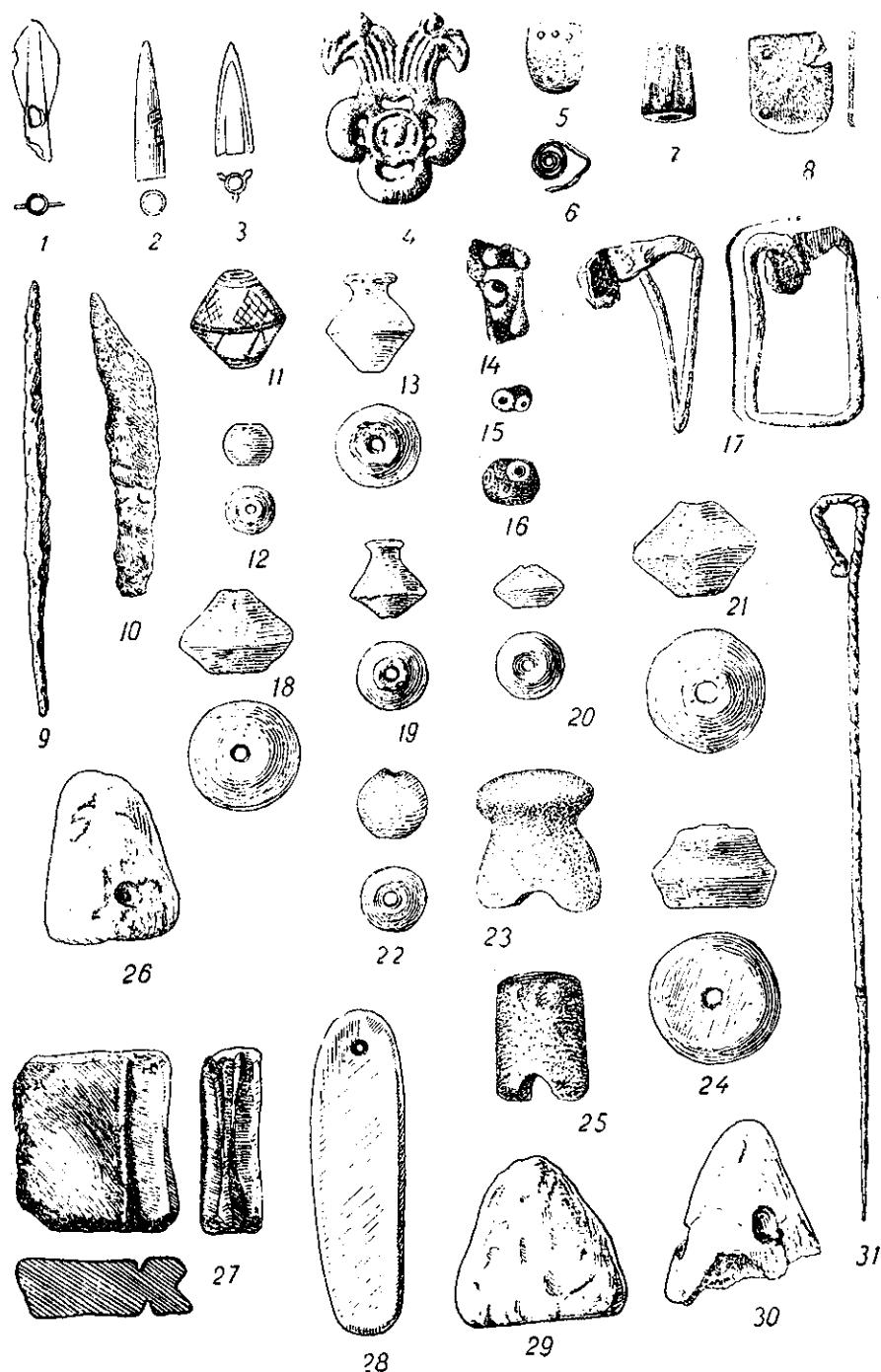
В північно-західній частині розкопу було виявлено південну половину великої круглої ями, діаметром 9 м, глибиною 1 м від рівня материка, 2 м від денної поверхні (рис. 2,III). Дно ями похило понижувалося від країв до середини. Західний бік її становив не материк, а похований щільний чорнозем без культурних решток, вище якого залягав материковий викид. Яма заповнена коричнюватим чорноземом, в якому знайдено кістки тварин, а також уламки ліпного посуду тих же типів, що й у шарах, які залягають вище. Тут також характерна відсутність амфорної кераміки. Крім того, в ямі було знайдено уламки глиняних конусів, пряслиця, три залізні ножі, бронзовий архаїчний дволопатевий наконечник стріли (табл. I, 1). Біля самого дна було знайдено бронзову бляху від кінського убору з двічакистою орлінською голівкою на прорізній хрестоподібній основі (табл. I,4).

На дні ями було відкрито кругле у плані кострище діаметром 60 см (товщина його вугільно-зольного шару — 10 см) і господарські ями із звичайним вмістом.

Вивчення плану, розрізу та вмісту ями приводить до висновку, що вона являє собою рештки житла — землянки ранньоскіфського часу, виявленої розкопками лише наполовину. Видимо, це житло перестало існувати задовго до припинення життя на городищі, і на цього в скіфський же час налаштувалася потужний сіrozолистий шар і шар чорнозему, багаті на культурні рештки більш пізнього скіфського часу.

Крім цих об'єктів, в північно-східному кутку розкопу було розкрито житло-напівземлянку роменської культури (рис. 2, I IV), яке свідчить про те, що дане скіфське горо-

ТАБЛИЦЯ I

Речі з Басівського городища, 1—22, 24 — $\frac{1}{2}$ н. в.; 23, 25, 27, 28 — $\frac{1}{3}$ н. в.; 26, 29—31 — $\frac{1}{4}$ н. в.

дище в якійсь мірі було зайняте згодом ранньослов'янським поселенням.

Очевидно, до цього роменського культурного шару належить срібний диргем, що його знайшла на городищі колгоспниця хут. Пшинчин М. Ткаченко. Диргем аббасидський, карбований в м. Мухаммедії (Рей) за часів халіфа Гарун-ал-Рашида в 799—800 рр., н. е. (183 р. геджри)¹.

Кількість датуючих речей, знайдених під час розкопок 1947 р., незначна, проте вони все ж дають деякі підстави для уточнення часу городища. З них до архаїчного періоду належать згадана вище бронзова бляха скіфської упряжі, численні аналогії якої походять з ранніх скіфських курганів Посулля², наведений вище бронзовий дволопатевий наконечник стріли ранньоархаїчного типу, гранчаста кістяна ворворка (табл. I, 7), кістяний наконечник стріли (табл. I, 2).

Середній та початок пізнього скіфського періоду представлені знахідками двох бронзових тригранних наконечників стріл (табл. I, 3), пастових бус з вічками, серед яких виділяється уламок великої різоколюрової бусини з зображенням людського обличчя (табл. I, 14—16), уламками грецького чорнолакового та червоноглиняного посуду, серед яких — уламок вінець канфару з накладним рослинним орнаментом, нанесеним розведеною глиною. На жаль численна амфорна кераміка не піддається хронологічному визначенню.

Цікаво відзначити, що на городищі, так як і в курганних похованнях Посулля кінця V і особливо IV ст. до н. е., помітно значне збільшення грецького імпорту. Це стверджує припущення, що даний період є часом найбільш поживлених зв'язків Посулля з містами північного Причорномор'я через посередництво степових кочівників.

Головну масу знахідок в розкопках складала місцева ліпна кераміка, серед якої можна виділити такі основні типи.

¹ Прочитаний О. І. Тереножкіним.

² Курган № 8 біля с. Полівки (А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПБ, 1894, табл. XXIV, 1, 3, 21, 23, 25); курган № 1 біля с. Герасимівки (Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 111—112; Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скіфских курганов Среднего Приднепровья, Советская археология № 1, 1935, стор. 92, рис. 6, а, б), курган № XII, біля с. Оксютинів в урочищі Стайкин Верх (Д. Я. Самоквасов, ук. твір. стор. 107, ГІМ № 1607). Про бляхи подібного типу див. Б. З. Рабинович, ук. твір. стор. 79 і далі.

1. Посудини у формі високих горщиців (табл. II, 1). Вінця їх добре виражені, злегка відігнуті, найбільший діаметр тулуба відповідає приблизно середині висоти й поступово звужується до денця, контури профілю плавні та округлі. Звичайний орнамент — пальцово-нігтєві зашипи по краю вінця, часто з проколами або наколами з горошинами нижче краю. Варіанти цього орнаменту дуже різноманітні (табл. II, 2—4). Зустрічається на вінцях орнамент у вигляді насічок або косих рисок (табл. II, 5). Наліпний защинний валик в орнаментації посудин майже відсутній.

2. Посудини, близькі до вищезгаданих, мають ті ж форми і пропорції, але з гладкими, не орнаментованими вінцями; серед них часто трапляються тонкостінні посудини та посудини меншого розміру (табл. II, 6).

3. Посудини, які щодо якості тіста, техніки виробу та розміру близькі до першого типу. Форму повністю встановити не вдалося, видимо, це горщики з прямими вінцями. Діаметр верхнього отвору відповідає діаметру тулуба, який поступово звужується до денця. На краях вінець орнамент у вигляді пальцово-нігтєвих нажимів¹ (табл. II, 7).

Денця посудин усіх зазначених типів різко профільовані з виступаючими піддонами.

4. Великі відкриті горщики типу корчаг. Вінця прямі, гладкі, верхня частина посудин злегка скошена всередину, посередині висоти перегин до денця. Якість виробу та випалу досить висока (табл. II, 8).

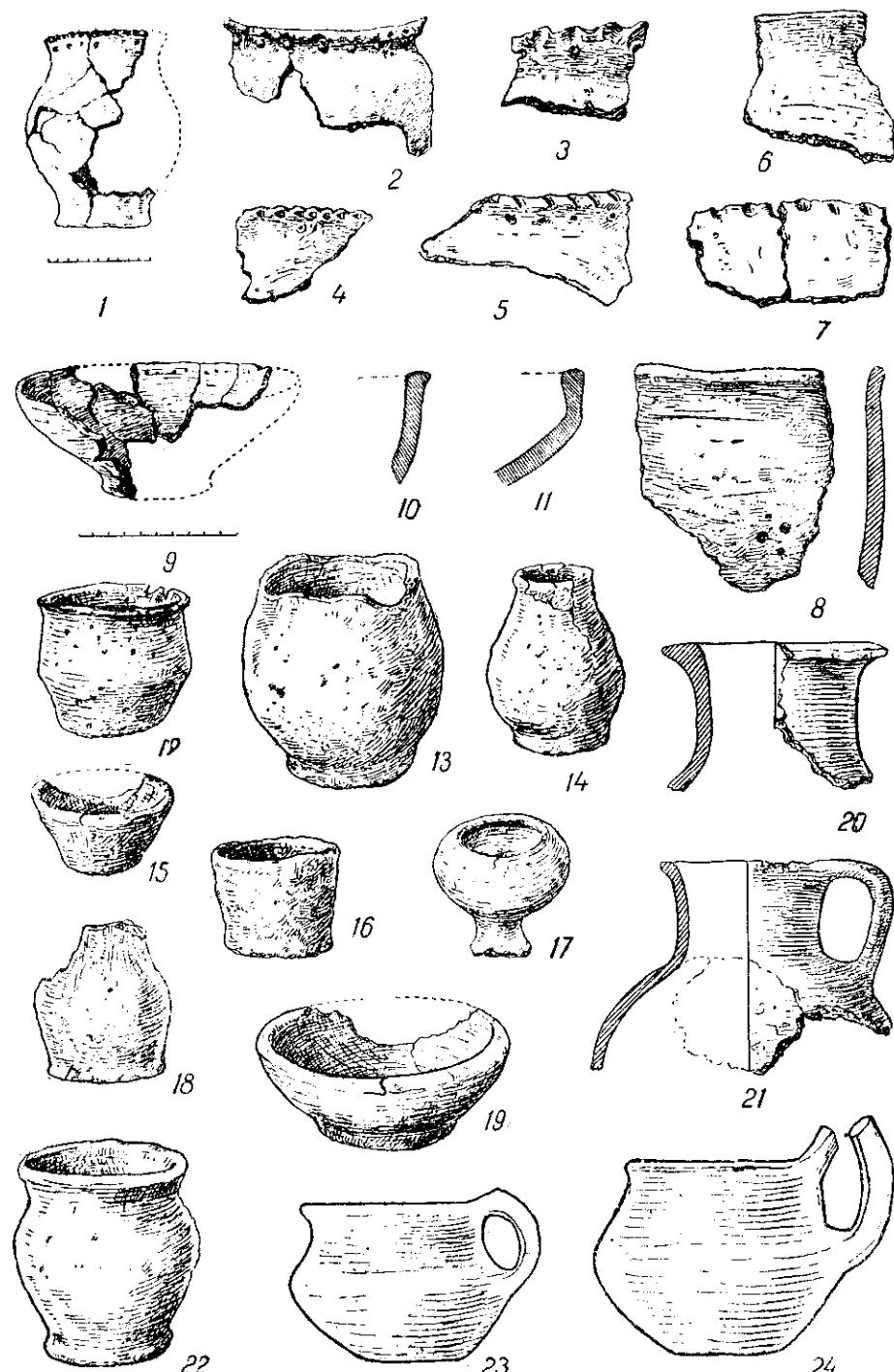
5. Миски на піддонах, часто трапляються із залошеною поверхнею, профілі двох типів: з вінцями, зрізаними плоско, без відгину, та з вінцями, загнутими всередину. Зустрічається орнамент у вигляді насірізних проколів або наколів з горошинами нижче краю вінця (табл. II, 9—11).

6. Товстостінні великі глеки з високим горлом та різко відігнутими зрізаними вінцями; глина та техніка виробки високої якості; трапляються фрагменти з залошеною поверхнею (табл. II, 20, 21).

Серед різних типів глиняного посуду особливої уваги заслуговує посудина чорної глини із загладженою, злегка залошеною поверхнею, у вигляді глибокої чаші з петельчастою ручкою, що наближається до форми відомих скіфських черпаків (табл. II, 23). Не дивлячись на типологічну схожість, вона

¹ Подібний до посудини з кургану біля с. Ярмолинців, урочище Камошня, розкопки Д. Я. Самоквасова, Каталог колекції Самоквасова, № 1763.

ТАБЛИЦЯ II

1—23 — кераміка з Басівського городища, 2—8, 23 — $\frac{1}{4}$ н. в.; 12—22 — $\frac{1}{3}$ н. в.; 24 — посудина з кургану № 1 біля с. Герасимівки, розкопки Д. Я. Самоквасова ($\frac{1}{4}$ н. в.).

відрізняється від черпаків Правобережжя та Поворосля своєю глибиною, формою ручки без верхнього відростка та відсутністю звичайного орнаменту.

Найближчу аналогію до цієї посудини мають черпаки з архаїчних курганів біля с. Герасимівки¹ (табл. II, 24), що досить переконливо встановлює зв'язок між Басівським городищем та архаїчними курганами Посулля.

Знайдено також невеликі посудини, що відтворюють форми горщика, миски, глека (табл. II, 12—19, 22).

Всі типи місцевого ліпного посуду городища цілком подібні до масової кераміки скіфських курганих поховань.

Цікавим фактом є відсутність на городищі чорнолощеної інкрустованої кераміки в її типових формах черпаків, кубків з високими ручками, круглотілих, низькоплічих посудин. Слід відзначити, що в похованнях Посулля посудини цих типів трапляються лише як поодинокі винятки.

Своєрідність глиняного посуду Посулля та його істотні відміни від кераміки інших територіальних груп Середньої Наддніпрянщини (тясминської, канівської, ворсклинської) вказує на існування тут сильних місцевих традицій гончарського ремесла, починаючи з архаїчного періоду.

До числа інших керамічних виробів належать численні цілі та фрагментовані конуси з сирої глини, знайдені на різних горизонтах культурного шару, гладкі або з одною-двома пальцевими вм'ятинами на боках. Висота іх — 10—12 см (табл. I, 26, 29, 30). Призначення конусів встановити важко. Вони не обпалені, не мають слідів копоті або яких-небудь інших ознак, що вказували б на їх зв'язок з вогнищами, який встановлюється, наприклад, щодо блокоподібних глиняних виробів з Більського городища. Можливо, що вони служили заготовками глини для гончарських або будівельних цілей.

Часто трапляються також глиняні пряслиця різних типів, звичайні для всіх скіфських городищ (табл. I, 11—13, 18—22, 24). Серед них привертають увагу пряслиця рідкої форми у вигляді „глечиків“ (табл. I, 13, 19), невідомі на інших скіфських городищах за межами Посулля. Важливо відзначити, що подібні пряслиця були зустрінуті

й у складі похованального інвентаря місцевих курганих могильників¹.

В культурному шарі було знайдено чимало виробів з каменя: зернотерки, цілі та уламки, товкачки для розтирання, точильні камені (табл. I, 27, 28), лощила, уламки кам'яних сокир та молотів, що вживалися, як розтирадла (табл. I, 23, 25). Можна припустити, що ці речі потрапили на городище з місць стоянок бронзової доби, які знаходяться поблизу.

Тварини	Розкоп I		Шурфи А і Б	
	Кількість особин	% дозагальноКількості	Кількість особин	% дозагальноКількості
Свиня	26	25,74	8	27,1
Бик	20	19,80	6	20,7
Вівця-коза	19	18,91	3	10,5
Кінь	15	14,85	6	20,7
Собака	3	2,97	2	7,0
Качка	2	1,98	—	—
Р а з о м с в і й с ь к и х т в а р и н	85	84,15	25	86,0
Олень	4	3,97	—	—
Лось	3	2,97	1	3,5
Кабан	2	1,98	—	—
Лисиця	2	1,98	—	—
Бобер	2	1,98	—	—
Ведмідь	1	0,99	3	10,5
Вовк	1	0,99	—	—
Заєць	1	0,99	—	—
Р а з о м д и к и х т в а р и н	16	15,85	4	14,0
В с ь о г о	101	100,00	29	100,0

З числа металевих предметів, крім вищезгаданих, було знайдено уламки виробів з бронзи (табл. I, 5, 6), залізні ножі (табл. I, 10), пластинка залізного панцира (табл. I, 8), залізна пряжка від кінського убору (табл. I, 17), залізний витий стрижень — булавка з загнутою у петлю голівкою (табл. I, 31), чотиригранне шило (табл. I, 9).

¹ Д. Я. Самоквасов, Могили Русской земли, М., 1908, стор. 111—112; № 1709, 1759 каталогу ГІМ. На рисунку у вищезгаданій статті Б. З. Рабиновича (стор. 93, рис. 7) форма черпака передана невірно.

Кістки тварин у вигляді кухонних покидьків були знайдені в усіх шарах городища¹.

Крім кісток тварин, у культурному шарі на різних глибинах були знайдені розрізнені кістки людини. За визначенням М. М. Герасимова всі знайдені кістки у кількості 19 належали 17 особам різної статі та віку, проте відносяться до одного фізичного типу. На черепній кришці жінки, віком близько 25 років, є сліди ударів гострою зброєю, ставших причиною її смерті.

Окремі кістки, як наприклад, куски правої половини нижньої щелепи жінки та чоловіка, розламані пополам. На решті кісток слідів насильства не помітно.

Оскільки слідів зруйнованого могильника на площі городища виявлено не було, а знайдені людські кістки аж ніяк не можуть бути з'язані з похованнями, питання про причину таких частих знахідок людських кісток залишається поки не з'ясованим.

Нові дані, одержані з досліджень Басівського городища 1947 р., ствердили належність основного культурного шару до скіфського часу та зв'язок городища з курганними могильниками, а також уточнили ранню дату існування городища, яка може бути віднесена до VI ст. до н. е., саме до того часу, до якого належать ранні скіфські кургани Посулля.

Найбільш пізні з цих курганних поховань належать до кінця IV — початку III ст. до н. е. До цього ж часу відноситься й частина знахідок з городища (пізня чорнолакова кераміка, амфорна ручка з клеймом з розкопок М. Макаренка). Ця дата може бути орієнтовно прийнята за верхню хронологічну межу існування городища за скіфського часу².

Початковий етап дослідження не дає ще можливості для скільки-небудь повних висновків щодо економіки господарства та побуту населення городища. Можна лише висловити деякі попередні міркування.

¹ Остеологічний матеріал визначений науковим співробітником Інституту зоології Академії наук Української РСР В. І. Бібіковою.

² Слідів культури полів поховань на городищі не виявлено. До числа більш пізніх післяскіфських культур на городищі належать пам'ятки роменської культури.

Значна роль пастушачого скотарства у господарстві визначається знахідками кісток тварин в культурному шарі городища. Серед решток фауни 84,15% складають кістки свійських тварин: серед них найбільше кісток свиней та корів, менше — вівці-кози і ще менше — коня; таке ж співвідношення дають і знайдені кістки тварин у похованнях. Склад стада свідчить не про кочовий, а саме про осілий пастушачий спосіб скотарства.

Осілий спосіб життя, численні зернотерки та розтиральні камені, ями господарського призначення, які частково, можливо, служили для зберігання зернових продуктів, свідчать про розвиток землеробства. На це посередньо вказує й склад стада, бо свині та корови — тварини, найбільш поширені саме у землеробському господарстві.

Полювання відігравало лише допоміжну роль, проте й воно це не втратило свого значення. Кістки диких тварин складають 15,85% від загальної кількості, серед них зустрічаються виключно представники лісової фауни.

Пам'ятки матеріальної культури свідчать про те, що ремесло ще не виділилося у спеціальну галузь господарства і залишалося хатнім виробництвом. Можливо, що лише в таких спеціалізованих галузях, як ковальська та ливарна справа, почалося виділення ремісників. Знахідки окремих кусків шлаків дають можливість припустити, що металеві вироби, знайдені під час розкопок, були не тільки привозні, а й частково вироблялися на місці.

Ручне ліплення та відкрите випалювання глиняних виробів панували у керамічному виробництві. Воно разом з прядінням і ткацтвом, про які свідчать знахідки численних пряслиць, було, видимо, справою жінок, які виконували всі роботи в домашньому господарстві родини.

Є свідчення розвитку деяких ремесел, з'явившихся з обробкою продуктів тваринництва: шкіри, кістки, вовни.

Ці дані служать важливим доповненням до тієї картини побуту военної демократії родового патріархального суспільства вищого ступеня варварства, яку дають нам поховання.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ
ВЕРХНЕСУЛЬСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1947 г.

Резюме

В 1947 г. экспедиция продолжала исследование скифских городищ на Суле, начатое работами 1945—46 гг. Раскопки производились на самом обширном из всех известных здесь Басовском городище. Были получены новые данные о системе укреплений и планировке городища, включавшего, кроме трех известных ранее площадок, широкую напольную часть, очевидно ближайшую хозяйственную округу.

Найдки в культурном слое датируют время существования городища периодом от VI до конца IV — начала III в. до н. э., т. е. тем же временем, которым датируются и скифские курганные могильники этой территории. Отдельные предметы, найденные на городище, и керамика также устанавливают связь между городищем и погребениями. С своеобразие местной керамики скифских

памятников этой территории в сравнении с другими культурными группами позволяет высказать предположение о существовании здесь древних местных традиций гончарного ремесла.

В более поздний период площадь городища была частично занята поселением роменской культуры.

Получены некоторые данные, позволяющие говорить о том, что основу хозяйственной жизни населения составляло оседлое пастушеское скотоводство и земледелие, хотя не утратила полностью своего значения и охота. Ремесло сохраняло еще в основном натуральный домашний характер. Это служит дополнением к той картине военно-демократического строя патриархально-родового общества высшей ступени варварства, которую дают нам погребения.

Т. Г. ОБОЛДУЄВА

САРМАТСЬКІ КУРГАНИ БІЛЯ м. МЕЛІТОПОЛЯ

За дорученням Інституту археології Академії наук Української РСР в 1947 р. в районі м. Мелітополя автором було проведено розкопки курганів сарматського періоду.

Підставою для археологічних досліджень у цьому районі послужили розкопки В. М. Даниленка в 1934—1935 рр. Коло с. Ново-Пилипівки, Ново-Пилипівського району, Запорізької області, за 1 км на південний захід від села, на лівому березі р. Молочної, напроти відомої археологічної пам'ятки Кам'яна Могила, було випадково виявлено колективне поховання, що знаходилося на самому березі. Видимо, тут був раніше курган, під полою якого й могло бути розташоване це поховання. Містило воно три кістяки (чоловічий, жіночий і дитячий), що лежали навзнаки, головами на схід¹. Похоронний інвентар містив залізні трипера наконечники стріл, бронзові браслети з товстого дроту з біконічними потовщеннями на кінцях, геширові, пастові та скляні буси, невеличке бронзове гладеньке дзеркальце, бронзову посріблену хрестоподібну фібулу, кинжал, чотири глиняних посудини, в тому числі глек з зооморфною ручкою та лінійним орнаментом, зернотерку (?) та вудила. Всі ці знахідки зберігались у Мелітопольському музеї й загинули під час тимчасової німецької окупації.

Згідно з повідомленням В. М. Даниленка, в Мелітопольському музеї були і інші знахідки з району с. Ново-Пилипівки, які також можна віднести до сарматських пам'яток.

Археологічні дослідження було проведено в долині р. Молочної в районі сс. Терпіння і Ново-Пилипівки. Ця долина має в ширину

2—3 км; правий корінний берег її високий та крутий, лівий — відлогий — поступово переходить у степ. Посередині долини протікає р. Молочна, невисокі береги якої утворюють невелику заплаву. Коло самого краю цієї заплави, над першим уступом лівого берега її, що має звичайно 2—3 м висоти, розташовані невеликі групи низьких курганів, здебільшого розорані й малопомітні. Вони бувають 1,5—2 м висоти при діаметрі 40—50 м, або 0,5 м висоти при діаметрі 18—20 м.

Одна така група знаходиться поблизу західного кінця с. Ново-Пилипівки, за 0,5 км на північ-захід-захід від краю села, на колгоспному городі, коло берега річки. Тепер добре помітні два кургани великих розмірів і 5—6 менших, але безсумнівно, що тут їх є значно більше, але вони дуже розорані, і це утруднює їх виявлення.

Інша група курганів знаходиться в кількох кілометрах нижче по р. Молочній, також на лівому березі її, напроти с. Тамбовки, на 16 ділянці лісництва. Тут на коліні досить високого берега помітний один великий курган і 2—3 низьких.

Кургани подібного типу трапляються й нижче по долині р. Молочної — коло с. Семенівки і на південно-східній околиці м. Мелітополя. В самому с. Ново-Пилипівці є рештки курганів іншого типу — більших розмірів (до 4—5 м висоти при діаметрі не менше 50 м) і розташованих не в долині, а на вищому місці. Одна група знаходиться в західному кінці села, де насипи здебільшого майже повністю зриті і забудовані, але ще помітні.

Інша група (до 10 насипів) розташована в південному кінці села, частково за його

¹ Усі дані відносно цього поховання автор одержав від В. М. Даниленка.

межами, на ділянці, тепер засаджений лісом.

Два ледве помітних кургани на правому високому березі долини над Кам'яною Могилою, розкопані в 1947 р. Мелітопольським музеєм, вміщували поховання епохи бронзи.

На підвищеннях обох берегів і в степу багато великих курганів, які, звичайно, стоять окремо, рідше з 2—3 меншими курганами.

Для розкопок нами були обрані два невисокі, сильно розорані кургани в західній групі коло с. Ново-Пилипівки.

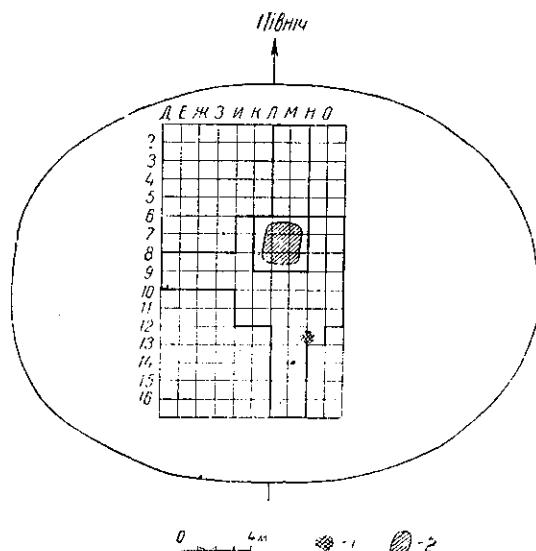

Рис. 1. План кургану № 2. 1 — купа кісток тварин, 2 — могильна яма.

Курган № 1. Насип овальної форми, витягнутий з заходу на схід, дуже розораний. Висота 35—40 см, діаметр з півночі на південний захід 22 м.

По лінії захід—схід була прокладена траншея довжиною 17 м і шириной 1 м, потім розкопом 4×6 м було вийнято всю центральну частину насипу й рядом додаткових шурфів 2×2 м розкрито західну полу.

Всю товщу насипу пронизували численні нори гризунів, що запалили землею. В насипу на різних глибинах (з 0,35 до 1,1 м) траллялись окремі фрагменти кераміки — ручної виробки з темної глини і кружальної — з світлої і червоної глини, а також кістки тварин.

Могильна яма в цьому кургані не була виявлена, але дуже імовірно, що вона була під центром кургану, де зустрічалися великі грудки і скupчення материкової жовтої гли-

ни, видимо, з викиду. Є підстави гадати, що курган був пограбований двічі: один раз в древності, коли було зруйновано поховання, і другий раз шукачами скарбів недавнього часу, які остаточно перервали курган і порушили обриси могильної ями.

Знайдені в насипу фрагменти червоноглиняних мисок і горла посудини, а також фрагменти посудини світлої глини дозволяють віднести цей курган до часу близько початку нашої ери. Решта знахідок не сперечить цій даті, за винятком 2—3 дрібних фрагментів кераміки, які можуть бути віднесені до бронзової доби і, видимо, попали сюди випадково під час спорудження насипу.

Курган № 2. Насип овальної форми, витягнутий з заходу на схід, дуже розораний. Його діаметр з півночі на південний захід 28 м, з заходу на схід 22 м, висота 50 см. Курган розкопували квадратом 6×6 м (в центрі) і прилеглими до нього траншеями шириною в 2 м, довжиною на північ та на південь до 5 м, на захід 4 м (рис. 1).

В насипу траллялись окремі невеликі фрагменти кераміки, зробленої на крузі, з червоної і чорної глини, а також ручної — з чорної глини, і уламки кісток тварин.

В насипу на глибині від 30 см до 70 см знайдено рештки тризни (?) — щільна грудка кісток тварин, діаметром 30—40 см. За визначенням В. І. Бібікової це кістки вівці або кози (4 особини), бика (3 особини) та коня (1 особина).

За 2—3 м на південний від центра на глибині 1,2 м від поверхні (1,4 м від вершини) в насипу знайдена невелика кістяна циліндрична коробочка — піксіда, висотою 3,9 см, діаметром 3 см. По зовнішній поверхні стінок коло денця з кільцеподібні нарізки утворюють орнаментальний поясок, що трохи виступає, а зверху стінки закінчуються уступом для кришечки. Денце вставне, по краю його прокреслено круг (рис. 3, б). Кришка відсутня.

На глибині 1,6—1,65 м від вершини кургану, під центром насипу, виявлено темну могильну пляму. Границі її простежувалися неясно: заважали нори гризунів. Поблизу східного краю могили на цьому рівні попадалися невеликі скupчення черепашок Unio.

Під час дальнього поглиблення границі чорної плями все зменшувались і з глибини 2,2 м яму заповнив сіруватковитий супісок. На цій глибині в південній частині могили знайдено уламок кремінного нуклеуса.

Могильна яма майже квадратна (з заходу на схід 1,8 м, з півночі на південь 2 м) з округленими кутами, орієнтована за сторонами світу. На дні могильної ями, що знаходиться на глибині 2,4—2,45 м від вершини, виявлено кістяк людини років 40—45, що лежав головою на південь-південь-захід, навзнаки по діагоналі ями, руки простягнуті по боках, в місцях ліктів злегка

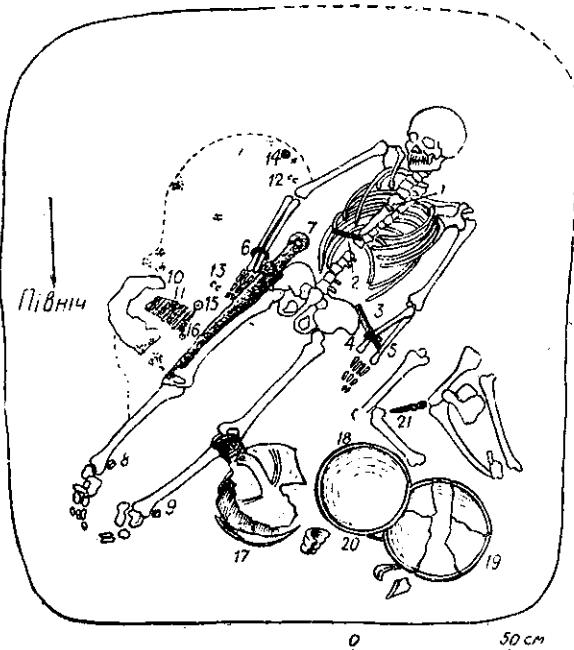

Рис. 2. План поховання в кургані № 2. 1 — бронзова фібула, 2 — залізний стрижень, 3 — точильний бруск, 4 — кресало і кремінь, 5 — бронзова бляшка, 6 — бронзовий браслет, 7 — залізний меч, 8—9 — бронзові пряжки, 10 — сагайдак (?), 11 — залізні наконечники стріл, 12—13 — бронзові скобочки, 14 — залізна пряжка, 15—16 — кістяні ворвочки, 17 — глиняний глек, 18—19 — глиняні миски, 20 — уламок дерев'яного стрижня, 21 — залізний ніж.

зігнуті. Підстилки або підсипки не було (рис. 2).

Коло правого стегна кістяка знайдено уламки пошкодженого залізного предмета, видимо, уламки вудил з боковими кільцями.

Над крижами справа — невелика залізна кругла пряжка з язичком.

На грудях, у верхній частині грудної кістки, лежала невелика бронзова арбалетоподібна фібула з овальною випуклою спинкою, з пружиною у вигляді подвійного завитка; дужка у звуженій до п'ятки частині обмотана дротом (рис. 3, 4).

Трохи нижче, коло кінця грудної кістки, знайдено круглий залізний стрижень тов-

щиною до 1 см, довжиною близько 10 см, з слідами дерев'яного насаду. Стрижень дуже поганої збереженості, кінець його відломаний.

Біля тазової кістки зліва лежав камінний чотиригранний точильний бруск з загостреним кінцем і просвердленою в широкому кінці діркою для підвішування.

Біля лівого зап'ястя, поверх точильного

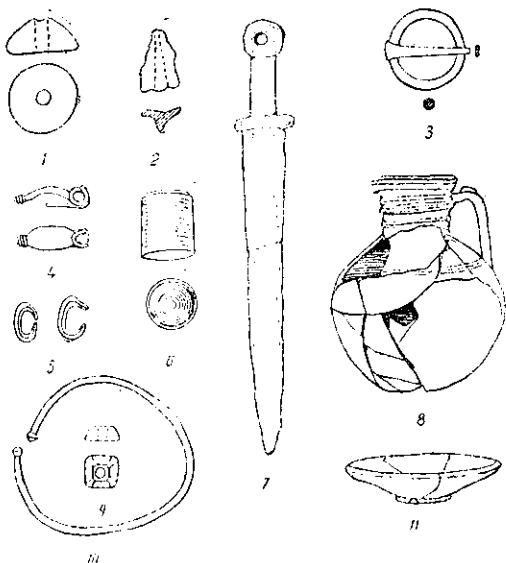

Рис. 3. Речі з поховання в кургані № 2. 1, 9 — кістяні ворвочки, 2 — залізний наконечник стріли, 3 — бронзова пряжка, 4 — бронзова фібула, 5 — бронзові скобочки, 6 — кістяна піксіда з денцем, 7 — залізний меч, 8 — глиняний глек, 10 — бронзовий браслет, 11 — глиняна миска (1—5, 9, 10 — 1/5 н. в.; 6—7 — 1/20 н. в.; 8, 11 — 1/15 н. в.).

бруска, знайдено рештки сильно окисленого залізного предмета з прикипілими до нього довгастими осколками кременю (кресала (?)).

Тут же була напівзруйнована маленька бронзова кругла випукла бляшка, дуже тонка, діаметром 0,7 см. Можливо, що це прикраса мішечка, в якому містилися бруск і кресало.

На правій руці кістяка, вище зап'ястя, був надітій бронзовий браслет з товстого дроту, з біконічними потовщеннями на кінцях (рис. 3, 10).

Вздовж правого стегна, від крижів до коліна, нижньою своєю частиною заходячи під стегнову кістку, між правою рукою і тазом, лежав вістрям донизу залізний короткий меч з прямим перехресям і кільцеподібним навершям. На ньому збереглись дерев'яні

піхви, а на стрижні рукоятки — дерев'яна обкладка. Довжина меча 59 см (рис. 3, 7).

Біля кісточок обох ніг зліва (біля правої зсередини, біля лівої зовні) стояло вертикально по одній бронзовій круглій пряжці з товстого дроту з плоским прямим язичком. Діаметр пряжок 2,8 см. Видимо, вони служили застібками для м'якого взуття (рис. 3, 3).

Справа від кістяка (від ліктя до коліна), частково, можливо, заходячи під кістки руки, помітна була темна пляма закруглено-витягнутої форми, що звужувалась донизу (рештки шкіри (?)). Її облямовували пелюстки червоної фарби. В нижній частині цієї чорної плями (біля коліна) лежали рештки плоского берестяного (?) предмета неправильної заокругленої форми, жовтопальового кольору. На ньому виявлено сліди тієї ж червоної фарби. Видимо, це було дно сагайдака, а самий сагайдак, мабуть, являв собою великий шкіряний мішок, розмальований червоною фарбою.

Трохи вище правого коліна лежала купка зовсім переіржавілих наконечників стріл, спрямованих вістрями донизу, до ніг. Збереглися дрібні уламки древків товщиною до 0,5 см і 2—3 наконечники триперих черешкових стріл без упору; довжина жала 2 см, ширина основи 1,4 см (рис. 3, 2).

Поблизу правого ліктя і пальців правої руки лежали поруч дві пари бронзових скобочок у вигляді букв С, трикутні в перерізі, з сплющеними кінцями, що близько сходяться один до одного, можливо, від перев'язі меча (рис. 3, 5).

У верхній частині чорної плями, поблизу правого ліктя, знаходилась переіржавіла залізна кругла масивна пряжка з язичком діаметром близько 4,5 см.

Справа від меча, проти середини правого стегна, знаходилася кістяна конусоподібна з закругленим верхом ворворка, що лежала основою догори з наливлим на ній шаром чёрвоної фарби. Діаметр її 2,5 см (рис. 3, 1).

На 10 см нижче знаходилась друга невелика кістяна ворворка у формі чотирикутної зрізаної піраміди з заокругленими гранями (рис. 3, 9).

Зліва від кістяка, біля коліна, лежав розбитий кружальний глек червоножової глини, що мав кулястий тулуб, вузьке плоске денце, досить високе рифлене горло. Вінця розширені з вертикально стоячим краєм, носик підтягнутий. Від горла до плічок прямокутна, плоска у перерізі ручка з трьома подовжніми жолобками, овальним плос-

ким наліпом зверху біля вигину і трьома ямками під основою. По вінцях і по плічках прокреслені пояски з трьох горизонтальних ліній. Верхня частина глека вкрита буруваточервоним ангобом (рис. 3, 8).

Поруч, ближче до краю могили, стояли дві кружальні миски червоної глини.

Перша миска відкрита, з крутогостячим бортіком, що має округлий край, на кільцевому піддоні. Верхня частина зовнішньої поверхні і внутрішня поверхня вкриті поганої якості червоним лаком, або ангобом. Посудина роздавлена на дрібні куски.

Друга миска — більш відкрита, теж на кільцевому піддоні, — має прямі пологі стінки і загнутий до середини край. З внутрішнього боку стінки і на денці проходить кільцеподібний широкий жолобок. Верхня частина зовнішньої і внутрішня поверхня вкриті жовтуваточервоним поганим лаком, місцями стертым (рис. 3, 11).

Під краями мисок лежав уламок невеликого дерев'яного стрижня з слідами іржі.

Поруч, поблизу лівого передпліччя кістяка, лежали кістки вівці (2 задні кінцівки) і між ними — уламок залізного невеликого ножа з черенком для рукоятки, на якому помітні сліди дерева, можливо, від чохла.

Під спинними хребцями кістяка було знайдено рештки якогось невеликого дерев'яного предмета.

Коло правої колінної чашки, під правим краєм таза і на піхвах меча внизу збереглися рештки проіржавілої грубої тканини, можливо, рештки одягу.

Будова могили (грунтова квадратна яма), положення покійника на спині, з витягнутими кінцівками, по діагоналі могильної ями, з орієнтуванням на південний захід; деталі ритуалу (наявність кінських вудил, частини туші тварини в сполученні з мискою і ножем); склад супроводжувального інвентаря (залізний меч з кільцеподібним навершям, залізні трипері наконечники стріл, круглі залізні і бронзові пряжки, невелика бронзова фібула, точильний брускок глиняні миски) — все це дає підстави вбачати в описуваному похованні типову сарматську пам'ятку.

Інвентар кургана № 2 знаходить широкі аналогії в сарматських пам'ятках Поволжя і Кубані, що датуються часом рубежа нашої ери. Мечі з прямим перехрестям і кільцеподібним навершям типові для цього часу в степах півдня Європейської частини СРСР. Невеликі трипері черешкові залізні

наконечники стріл¹, форми бронзового браслета², бронзових пряжок³, фібули⁴, точильні бруски⁵, кістяна туалетна коробочка⁶ — все це зв'язує поховання кургана № 2 з пам'ятками основних областей проживання сарматських племен, дозволяючи віднести його до I ст. до н. е., тобто до часу широкого розселення цих племен на території Лівобережжя Дніпра.

Глек з кургана № 2 щодо форми і техніки виробки близький до боспорської кераміки II—I ст. ст. до н. е. Аналогією до цього служить посудина з Яблунівки⁷, цілком схожа, за думкою Б. М. Гракова⁸, з посуди-

¹ Ст. Тифліська, розкопки М. І. Веселовського 1902 р., курган 6, колекції ДІМ; ст. Усть-Лабинська, могильник № 2, поховання 46, розкопки 1937 р., Державний Ермітаж; Харковка, курган III—4, розкопки П. Рикова, колекції ДІМ.

² Харковка, курган III—21, колекції ДІМ.

³ Усть-Лабинський могильник № 2, поховання 46, Державний Ермітаж; Шипово VI, 6, Саратовський музей.

⁴ Усть-Лабинський могильник № 2, поховання 46, Державний Ермітаж; Каю, курган В-8, розкопки П. Рикова і Б. М. Гракова, 1925 р., ДІМ.

⁵ Каю, курган В-6, ДІМ.

⁶ Ст. Ярославська, курган № 1, впускне поховання (ОАК, 1896, стор. 56—58).

⁷ Розкопки Д. Я. Самоквасова 1876 р., курган VI—VIII, колекції ДІМ.

⁸ Б. Н. Граков, Древности Яблоновской курганной группы..., Труды секции археологии РАНИОН, II, стор. 77.

нами Керчі, що датуються часом близько н. е., зокрема Б. М. Граков вказує на посудину з гробниці 3, що датується індикацією з монети Мітридата Євпатора (122—66 рр. до н. е.)¹.

Розглянута пам'ятка не поодинока для цього району. Розкопки 1930 р. на Дніпрельстані, поблизу м. Запоріжжя², виявили групу поховань, ідентичних Ново-Пилипівському щодо обряду та інвентаря. Трохи північніше, на р. Вороній, М. О. Макаренко в 1907 р.³ розкопав характерне діагональне поховання в квадратній ямі, що по бронзовим наконечникам може бути віднесене до трохи більш раннього часу.

Сарматські племена, що прийшли, згідно з свідченням античних авторів, в II в. до н. е. з-за Дону, принесли з собою в Наддніпрянщину звичні для них обряд поховання і форми матеріальної культури. В Ново-Пилипівці ми маємо типове поховання сарматського воїна-кочівника. В той же час гарний кружальний посуд, що походить, відміно, з поблизу розташованих міських центрів Боспору, свідчить про торговельні зв'язки цих міст із степом, про що говорить і Страбон в своїй „Географії“⁴.

¹ ОАК, 1891, стор. 155.

² Архів Інституту археології АН УРСР.

³ ІАК, вип. 43, стор. 96.

⁴ Страбон, XI, II, 3, ВДИ, 1947, № 4, стор. 269.

Т. Г. ОБОЛДУЕВА

САРМАТСКИЕ КУРГАНЫ БЛИЗ г. МЕЛИТОПОЛЯ

Резюме

Автором в 1947 г. исследованы у с. Ново-Филипповка, Ново-Васильевского района, Запорожской области, два сарматских курганных погребения.

Первый курган оказался разграбленным, а во втором обнаружено прекрасно сохранившееся погребение сарматского воина с оружием, украшениями, посудой и пр.,

дающее представление о многих чертах похоронного ритуала и материальной культуры сармат в Приазовье.

Погребение датируется I в. до н. э. и свидетельствует о связях населения степей этого времени как с Поволжьем и Кубанью, так и непосредственно с торговыми центрами Боспора.

Л. М. СЛАВІН

НАСЛІДКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 1947 і 1948 рр.

У 1947 і 1948 рр. Ольвійська експедиція широко розгорнула археологічні роботи як на території самої Ольвії, так і за межами міста, в районах її древньої периферії на Бузькому лиману, що прилягають до Ольвії¹. Ці роботи були планомірним продовженням розкопок попередніх років, які в післявоєнний час поновлені експедицією 1946 р.

Основні завдання археологічних робіт у звітні роки були такі:

1) продовження систематичного розкриття жилих кварталів Ольвії, особливо на тих ділянках, які являють найбільший інтерес для вивчення планування та улаштування міста, його історії і культури;

2) розкопки залишків ремісничого виробництва Ольвії, вивчення якого дає важливий матеріал для характеристики рівня технічного розвитку, економічного життя міста, торговельних зв'язків із Скіфією;

3) продовження розвідок і розкопок на бе-

регах Бузького лиману, мета яких — вивчити поселення і городища найближчої Ольвійської периферії.

Археологічні роботи в самій Ольвії провадились на ділянках *E*, *A*, *I*, *K* та цитаделі верхнього міста, на ділянках *НГФ* та *НГ* нижнього міста.

Ділянка *E*. Дослідження цієї ділянки було розпочато в 1946 р. Ділянка *E* розташована поблизу східної межі центральної частини верхнього міста, — біля початку схилу в нижнє місто, на південні від Зевсового кургана. Закладкою цієї нової ділянки передбачалося: 1) вивчити центральну частину верхнього міста в тих пунктах, які ще не були дослідженні в попередні роки; 2) продовжити вивчення планування і забудови схилів, що ведуть з верхнього міста в нижнє.

За звітні роки на ділянці *E* проведена значна робота, що дала дуже важливі наслідки: тут відкрита споруда, що була за давніх часів частиною великого культового комплексу. Від споруди збереглися залишки підвального поверху, що складався із семи суміжних приміщень, розташованих одне за одним по прямій лінії, утворюючи довгу (32 м) і порівняно вузьку (4—5 м ширини) будову, витягнуту вздовж схилу з півночі на південь.

Для підвального поверху будівлі в материку був вирізаний необхідних розмірів котлован. Кам'яні стіни підвальних приміщень впритул прилягали до материкових стінок котлована, причому для того, щоб між ними не було зазора, відповідні місця були скрізь забутовані.

Кам'яні стіни, збудовані на глині в перепліт, складаються із порівняно добре відтесаних вапнякових плит середніх і великих розмірів. Більші плити найчастіше були ви-

¹ Експедиційні роботи були організовані історичним заповідником „Ольвія“ за участю Інституту археології Академії наук Української РСР, Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР, Державного Ермітажу. В експедиційних роботах брали участь також співробітники Київського, Одеського, Миколаївського, Херсонського та інших історичних і краєзнавчих музеїв, студенти-практиканти Ленінградського, Київського і Львівського університетів. Керівниками загонів і окремих груп експедиції були: доктор історичних наук Т. Н. Кніпович, архітектор-археолог А. Н. Карасьов, кандидати історичних наук С. І. Капошина, Е. І. Леві, А. П. Манцевич, Т. І. Фармаковська, наукові співробітники Б. М. Рабічкін, Ф. М. Штітельман, Р. І. Ветштейн, Є. Н. Бузін, І. Д. Ратнер, Н. В. Хижинська та ін.

Креслення, вміщені в цій статті, виконані А. Н. Карасьовим та І. Д. Ратнером на підставі ними ж зроблених польових, обмірів. Фотографії зроблені Є. Н. Бузіном.

користані для нижніх рядків кладки. Зовнішні стіни підвалного поверху облицювані тільки з внутрішнього боку; стіни, що перегороджують окрім приміщення, облицюовані з обох боків. Досить значна ширин

великій кількості виявлені в культурному шарі, що складався з незначної кількості побутового інвентаря та житого сміття.

В будівлі стояли жертовники на постаментах, статуй, декоративні вази та ін.

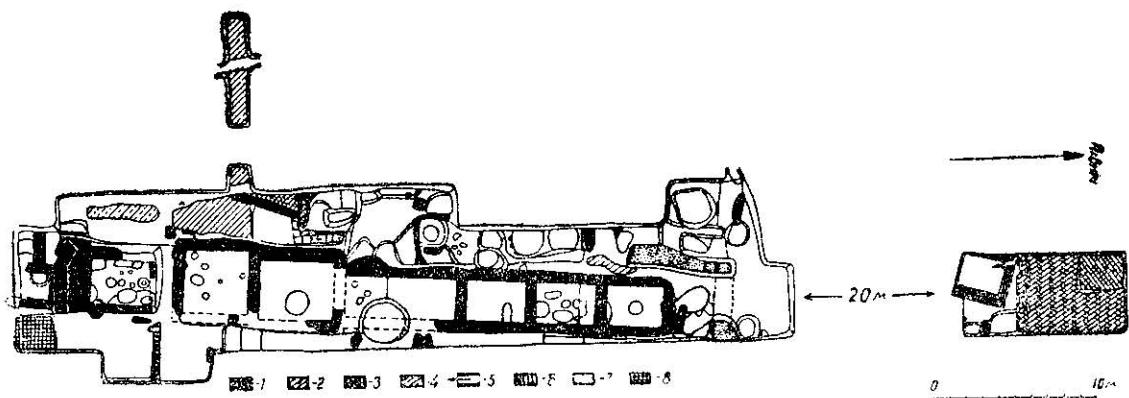

Рис. 1. План ділянки Е. 1 — кам'яні кладки, 2 — вимостики з каменів, 3 — вимостики з черепків, 4 — вимостики з черепків і гальки, 5 — водостік, 6 — стіни з сирцевих цеглин, 7 — шаруваті субструкції, 8 — вогнища.

на стін — від 0,4 до 1 м, свідчить, що під час їх складання малося на увазі значне додаткове навантаження стін надземного поверху.

Від надzemних приміщень збереглися лише незначні залишки чільної кладки півден-

Рис. 2. Ділянка Е. Вид на підвальний поверх культового будинку.

но-західної частини будівлі. Крім того, збереглися ділянки субструкцій, улаштованих на материку, які також могли служити фундаментами деяких стін надземного поверху.

Як видно із знахідок, для облицювання частини стін були використані мармур і яскраво пофарбована (переважно в червоний і білий кольори) штукатурка. Будівля була вкрита черепицею, — її уламки у

Знахідки, зроблені під час розкопок цієї будівлі, являють собою незвичайне явище. Насамперед привертає увагу велика кількість монет, що траплялись на різних рівнях культурного шару, особливо на підлозі приміщень. Основна маса монет, очевидно, є храмовими пожертвами. Характерно, що разом з монетами тут були знайдені маленькі глиняні кружечки з отворами в центрі, які, можливо, служили як храмові приношення і були замінювачами монет для незаможної частини населення. Є деякі підстави припустити, що в цьому районі був розташований монетний двір, звідки, очевидно, походить чимала частина виявлених тут монет.

Великий інтерес становить знаходження спеціального культового посуду у вигляді сірогляниних глибоких чашок, що мали рельєфні клейма з написами *ΑΠΑΤΟΥΡΙΟ*, *ΑΓΡΩΤΟΣ*, *ΕΓΠΟΔΙΟΣ*. Виявлені також чорнолакові чашки та килики з рештками червоної фарби, безперечно, культового призначення.

Під підлогою приміщень відкриті невеликі і неглибокі культові ямки. У верхній частині однієї з них були складені у вигляді вінця роги тура, під якими знайдена частина теракотового жіночого торса, розписаного яскравими фарбами — голубою і жовтою.

Храмові пожертви були виявлені і в загальній масі знахідок на ділянці. Привертають увагу дуже цікаві кістяні амулети у

вигляді руки із стиснутим кулаком, раковини, мухи, астрагала та ін.

Слід відзначити окремі, найцікавіші знахідки. Це насамперед уламок голови жіночої мармурової скульптури архаїчного часу, біля якого знайдено уламок мармурової плити з присвятним написом „Полімед і... (пропуск) присвятили за брата“. З числен-

Рис. 3. Ділянка Е. Водоймище на північному розкопі. Початок дослідження.

них теракот привертає увагу статуетка Аполлона Кіфареда. Великий інтерес являє та-кож електрова протома пізнього архаїчного часу, що, очевидно, набивалася на дерев'яну або кістяну статуетку.

Незвичайним є знаходження скучення кісток дрібних рогатих тварин, а також кісток птахів.

Усе сказане вище свідчить про те, що перед нами — рештки будівлі, безперечно, культового призначення, яка функціонувала в IV—III ст. ст. до н. е.

Із західного боку будівлі була відкрита вимостка, що складалася з трьох, розташованих один над одним шарами, замостів, датованих класичним і елліністичним часом.

Більш ранній горизонт замосту складався з гальки чотирьох кольорів — жовтуватого, білого, синього і коричнюваточервоного, — складеної на підстилці з кришки валняку та амфорних стінок. Вище був виявлений замост із плит великих розмірів. Верхній горизонт вимостки був череп'яний. У зв'язку з тим, що західна межа вимостки ще не виявлена, можна припускати, що в цьому місці була велика площа. Те, що будівля культового призначення була розташована на великій площі — цілком природно.

Велика цінність будівельних і речових залишків на даному розкопі ділянки Е визначила закладку трьох інших розкопів, роз-

початих на північ, схід і північний захід від нього. На кожному з цих розкопів були виявлені будівельні залишки, особливо цікаві на північному розкопі, де виявлені кам'яні стіни великих будівель, кам'яне водоймище, замости та ін.

Ділянка А. У звітні роки була продовжена на північний схід ділянка А, розташована в центральній частині верхнього міста. Вивчення цієї ділянки дало багато цікавих відкриттів. Тут у 1947 і 1948 рр. удалось розкопати залишки будинку чималого розміру (№ 1) елліністичного часу, і хоч він розкритий ще не цілком, ми вже тепер можемо скласти уявлення про його планування та побудову.

Будинок № 1 знаходиться на розі двох вулиць, що перетинаються. Будинок існував протягом трьох будівельних періодів: перший з них, в якому він був побудований, датується кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е. Другий і третій будівельні

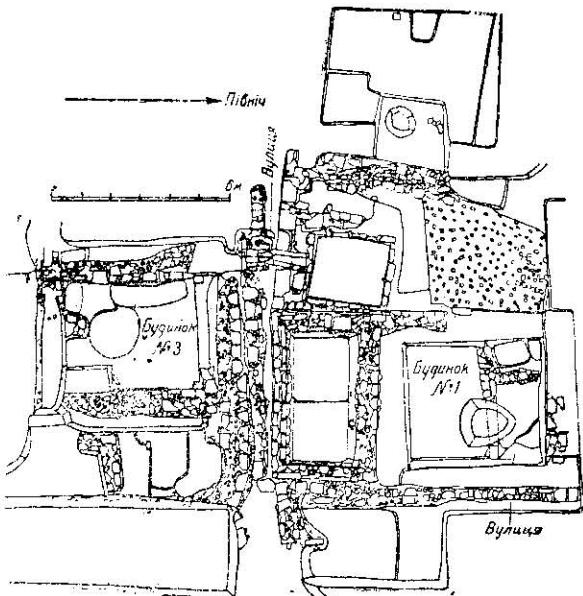

Рис. 4. Ділянка А. План будинку № 1 та підваль-ного приміщення будинку № 3.

періоди, під час яких будівля дещо перебудовувалася, датуються серединою і кінцем III ст. до н. е.

Західну частину будинку в першому періоді займав дворик. Східна сторона будинку складалася з трьох приміщень, розташованих одне за одним. У другому будівельному періоді планування західної частини будинку трохи змінилось. За рахунок частини дворика було влаштовано при-

міщення з підвалом, а на захід від нього — прохід коридороподібного типу, що йшов з вулиці у дворик.

Дворик був вимощений в першому періоді галькою різних кольорів, пізніше — щебінкою і дрібним каменем. Для відводу дощових вод із двору був збудований водостік із кам'яних плит, скерований на південний бік водозбірного колодязя, що був розташований у тій частині вулиці, яка безпосередньо прилягає до південної сторони будинку.

Привертає увагу архітектурне оформлення цокольного ряду південної і східної чільних боків будинку: верхня частина кам'яних плит красиво профільована косим стесом.

Як видно з старанної кладки стін та з знахідок, найбільш парадним було кутове південно-східне приміщення.

Стіни приміщень першого будівельного періоду, з'єднані у перепліт, складалися із добре обтесаних кам'яних плит.

Дуже цікавим є кам'яний водостічний колодязь, відкритий близько південно-західної частини будинку. Колодязь має майже квадратну форму і поступово розширяється донизу. Його розміри: біля горловини $0,39 \times 0,47$ м; біля дна $0,7 \times 0,78$ м. Колодязь складений в 16—19 рядів кам'яних плит правильної форми, поставлених на ребро. Плити добре обтесані і ретельно пригнані одна до одної. На глибині 3,55 м у материковому дні був влаштований відстійник.

Із речей, виявлених у цьому будинку, слід сказати насамперед про уламок місцевого червоноглиняного розписного глека, який на зовнішньому боці був орнаментований по жовтуватому ангобу чотирма поясами, розділеними червоними смугами. Орнаментація виконана незвичайним для такого типу посудин прийомом — розписом. Нижній пояс розписаний червоними закрутками; наступний пояс — гірляндами; далі — повертутими вниз стрілами; нарешті, верхній — зигзагоподібною смugoю.

Цікавими є дев'ять уламків однієї амфори, прикрашеної по горлу і шаровидному тулубу накладним орнаментом у вигляді листя плюща; під ручками цієї посудини зображені рельєфні маски силенів. Чималий інтерес становить також велике глиняне блудо, орнаментоване по зовнішньому краю рельєфним овоподібним орнаментом.

Під будинком № 1, на глибині в 3,15 м від сучасної поверхні, виявились залишки будов більш раннього часу — VI і V ст. ст.

до н. е. Найбільш значною була будова, що складалася з двох приміщень, стіни яких були складені із сирцю на кам'яних фундаментах, побудованих на матерiku.

Ще нижче відкрито два великих глибоких земляних погреби VI ст. до н. е.; закінчення дослідження цих будівель було відкладено до наступного року. Засип східної ями-погреба складався з великої кількості шлаку, залишків глиняних тиглів і сопел від горнів, вугілля та золи. Немає сумніву в тому, що ці залишки належать металообробній майстерні дуже раннього часу існування Ольвії.

Слід нагадати, що на цій же ділянці A розкопки попередніх років не раз відкри-

Рис. 5. Ділянка А. Шаруваті субструкції в західній частині будинку № 3.

вали залишки металооброблювального виробництва. Очевидно, тут був один із квартирів ольвійських ковалів та ливарів.

На південній від описаного вище будинку № 1, на другому боці вулиці, що тут була прокладена, знаходиться будинок № 3, значна частина якого була відкрита ще розкопками 1927—1932 рр. Будинок складається з п'яти приміщень і одного дворика, розташованих одне за одним з заходу на схід.

Основною особливістю, що відрізняє будинок № 3, є дуже широке використання субструкцій — штучних земляних фундаментів для стін (рис. 5). Лише крайнє східне приміщення з підвалом, досліджене в 1948 р., мало суцільні кам'яні стіни. Підвалне приміщення будинку виявилося значних розмірів — 4,5 м довжини і 3,75 м ширини. Західна стіна підвалу збереглась на більшу висоту і мала дев'ять рядів добре укладених обтесаних плит. З внутрішнього боку в цій стіні були зроблені три великі ніші, очевидно, господарського призначення, розташовані на рівні шостого знизу ряду

кладки. Висота ніш 0,43 м, ширина 0,51—0,65 м, глибина 0,4—0,48 м.

Долівка підвалу, як про це свідчать її залишки, представлена глинобитною обмазкою із кількох шарів зеленої глини з домішкою полови і дрібного щебеню.

Роботи провадились також в інших пунктах ділянки А і на ділянці Д. Завдання цих

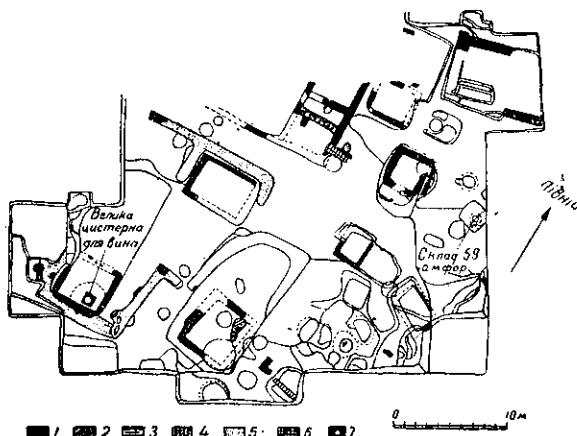

Рис. 6. Ділянка І. План будівельних залишків, відкритих на південному боці верхньої тераси. 1 — кам'яні кладки, 2 — вимостки, 3 — водостік, 4 — сирцеві стіни, 5 — шаруваті субструкції, 6 — вогнище, 7 — цистерна.

робіт — дальше дослідження будівельних комплексів, які в попередні роки не були вивчені до кінця. Закінчення робіт на цих ділянках довелось перенести на час чергової експедиції.

Ділянка І. У 1947 р. було поновлено розкопки в північно-східній частині верхнього міста (ділянка ІІ), де в 1928—1940 рр. був відкритий значний за своїми розмірами район древньої Ольвії, що складався з кількох кварталів, забудованих житловими і виробничими будинками.

В 1947 і 1948 рр. розкопки провадились у південній частині верхньої тераси. Тут ще в 1940 р. було почато розкопування двох великих будинків: західного і східного (рис. 6). У західному будинку було відкрито два підвальних приміщення, розташованих одне за одним з півночі на південь. У південно-східному кутку південного підвального приміщення, що мало квадратну форму, було відкрито рідкісну за збереженістю, влаштуванням і розмірами цистерну пляшковидної форми (рис. 7). Кам'яна горловина цистерни, що підноситься над рівнем оштукатуреної підлоги, на 14,3 см складена з двох вапнякових плит, які були скріплені

свинцевими піронами. Діаметр цистерни досягає 2,3 м. Дно її (діаметр дна 3,05—3,27 м) знаходилось на глибині 6,7—7,05 м від зовнішнього краю горловини цистерни. У центрі був зроблений відстійник конічної форми. Уся цистерна, викопана в материкову, оштукатурена. Обмазка, товщиною близько 5 см, чудово збереглася. Вона була покладена двома шарами; нижній, товщий шар покладений безпосередньо на земляну материкову стінку і дно цистерни. Обмазка цього шару складається з білої щільної речовини з домішкою піску і потовченого каменю. Верхній, тонший шар складається з такої ж, але більш дрібнозернистої маси. Поверхня облицювального шару обмазки так добре вигладжена, що шершавість стінок дуже мала, а місцями стінки зовсім гладкі.

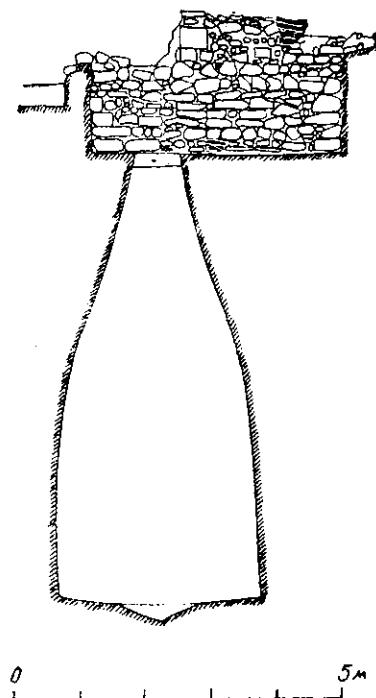

Рис. 7. Ділянка І. Розріз цистерни для вина в південно-західному будинку.

На стінках цистерни були виявлені підпліви коричнюваточервоного кольору, які не піддаються скоблінню. Ці підпліви — свідчення того, що в цистерні зберігалося вино.

Отже, підвальний поверх будинку був призначений для виробничих, складських потреб.

Стіни надземного поверху, що використовувався для житла, були складені на досить високих субструкціях. На них були відкриті *in situ* кілька кам'яних плит нижнього ряду фундаменту стін. Від надzemного поверху лишилися також уламки штукатурки, пофарбованої в білий і червоний кольори, у смуги червоного і жовтого кольору, чимало уламків керамід, частина яких вкрита яскравою жовтуваточервоною фарбою або глазур'ю.

У східному будинку відкриті підвальни приміщення з кам'яними стінами. Серед них були й утеплені, призначені як для житла, так і для господарських потреб. Виявлені також земляні погреби. Найцікавішим з них виявився погріб, що був просторим сховищем для тари з-під вина. Вхід у погріб, схожий на горловину, мав круглу форму діаметром 0,55 м і був щільно закритий округлою плитою. Погріб мав глибину 1,68 м, діаметр dna — 1,74 м. В ньому було знайдено 59 порожніх цілих гостродонних амфор, більшість з них (гераклейського походження) мали на горлах енгліфічні клейма, датовані IV ст. до н. е. Треба додати, що укладання було дуже дбайливе, внаслідок чого в досить невеликому погребі було вміщено багато тари.

Із знахідок на ділянці *I* привертає увагу малоазійська елліністична амфора пергамського типу (амфору знайдено в уламках) з різьбою по коричневому лаку та з орнаментом, виконаним накладними фарбами; капітель пілястра — з вапняку, прикрашена по чільній і лівій боковій сторонах: на верхній частині капітелі зображен орнамент з овта перлин; на нижній, що майже не збереглася, очевидно, було зображен лесбійський кіamatій.

Як і в попередні роки, під шаром із залишками IV—II ст. ст. до н. е. були виявлені поховання некрополя, що знаходився тут у VI—V ст. ст. до н. е. Усього було відкрито п'ять поховань; з них найцікавіша могила № 39. Кістяк, орієнтований на схід, був перерубаний, очевидно, з ритуальних міркувань на дві частини; обидві ноги, які були в зігнутому в колінах стані, а також кістки тазу і нижні хребці знаходилися під черепом і в головах. При кістяку був виявлений іонійський аск та чорнофігурний лекіф аттічного виробництва кінця VI ст. до н. е. із зображеннями сцени боротьби Геракла з Антеєм.

Ділянка *K*. Одним з найменш вивчених районів Ольвії є північно-західний ра-

йон верхнього міста, що прилягав до Заячої балки. Якщо південна частина цього району, де знаходиться цитадель міста післягетської епохи, не раз розкопувалась, то район на північ від цитаделі не досліджувався.

Щоб вивчити стратиграфію культурних шарів і характер забудови цієї частини Ольвії, тут у 1947 р. була закладена ділянка *K*, що складалася із трьох розкопів, розташованих по одній лінії з заходу на схід.

Західний розкоп, що знаходився біля самого схилу балки, дав можливість встановити стратиграфію цього району. Тут безпосередньо над материком залягає шар пізньоархаїчного і ранньокласичного часу (друга половина VI — початок V ст. до н. е.), що свідчить про те, що вже в цей ранній час Ольвія займала не тільки нижнє місто і район біля Зевсового кургана, як це вважалося досі, а й територію верхнього міста аж до Заячої балки.

Дальший шар — класичного часу (V — початок IV ст. до н. е.) — містив не тільки речові знахідки, а й залишки глиnobитних утрамбовувань та сирців, що були розташовані на верхній частині східного схилу Заячої балки, якому була надана ступінчаста форма. Виявлені конструкції, можливо, належали до оборонних споруд міста.

Шар ранньоелліністичного часу дав тут залишки місць оборонних споруд IV ст. до н. е. Невеликі розміри розкопу не дали можливості встановити планування цих споруд. Проте можна висловити припущення, що в цьому місті знаходились міські ворота, до яких з півночі і півдня прилягали оборонні стіни. Вдалось встановити, що тут, так само як і в районі цитаделі, для будівництва ольвійських укріплень як фундаменти глибокої закладки застосовувались субструкції (шириною не менше 3,5 м); товщина кам'яних стін була 1,9—3,5 м.; стіни облицьовані рустованими квадрами, деякі з них були виявлені на розкопі; крізь стіни пропускались водостоки, що виводили з міста в балку дощові і стічні води.

Два верхніх шари належали до III—II та II—I ст. ст. до н. е.

На двох інших невеликих розкопах, розташованих східніше першого, на яких в основному збереглась та ж стратиграфія культурних шарів, були відкриті залишки будівель як жилих, так і господарських споруд з каменю і сирцю. Деякі з приміщень цих будинків мали підвали.

Цінним є речовий матеріал, виявлений на цій ділянці. Тут було знайдено багато кераміки пізньоелліністичного часу II та I ст. ст. до н. е., що дуже рідко трапляється на інших ділянках розвиток догетської Ольвії.

З окремих знахідок слід відзначити: уламок мармурової статуї Кібели, від якої збереглася рука, що тримає тимпан; уламок протоми із зображенням частини постаті Ерота; теракотова статуетка жінки; невелика матриця для відливання амулета у вигляді астрагала; уламки іонійської і аттичної кераміки та ін.

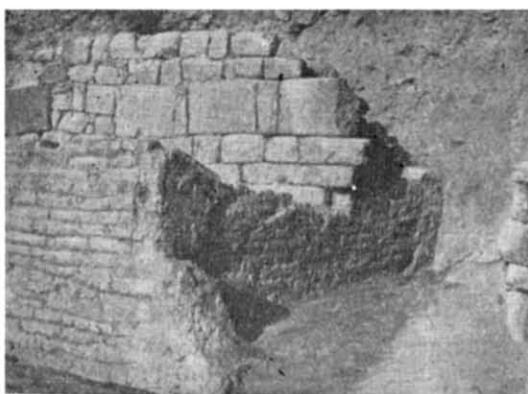

Рис. 8. Ділянка цитаделі. Цегляна стіна будинку V ст. до н. е. і підпірна кам'яна стіна елліністичного часу.

Цитадель. У 1948 р. було проведено невеликі археологічні роботи в західній частині цитаделі в районі оборонних стін і башт біля Заячої балки, відкритих Б. В. Фармаковським у 1903—1904 рр. Роботи 1948 р. мали завданням розчистити ділянку та привести її в експозиційний стан. Під час цих робіт тут були виявлені сліди цікавих споруд, які і були частково досліджені.

Найінтенсивнішими виявилися споруди пізньоархаїчного і класичного періодів, серед яких вирізняються залишки великого будинку V ст. до н. е., що складався з кількох приміщень, стіни яких були складені з сирцевої глини (рис. 8). Будинок цей зберігся досить добре; у деяких місцях відкритих частин кладка має 13 рядків висотою до 1,5 м; зовнішні і внутрішні сторони цих цегляних стін були оштукатурені глинистою обмазкою.

Великий інтерес становить кам'яна стіна III ст. до н. е., що йде паралельно оборонній стіні (рис. 8). Як видно, ця внутрішня стіна була підпорою для розташованої вище тераси з міськими будинками елліні-

стичного часу. Про це свідчить і значна товщина стіни і облицювальне оформлення її фасадної частини.

У процесі розчистки і робіт по підготуванню реставрації оборонних стін і башт, відкритих у 1903—1904 рр., була докладно вивчена система їх кладки і технічні прийоми мулярів та будівельників. При цьому вдалось виявити ряд нових особливостей кладки підошов і цоколів (рис. 9), які не були виявлені попередніми дослідниками.

Наслідки цих стараних спостережень, так само як і співвідношення рівнів підо-

Рис. 9. Ділянка цитаделі. Розчистка кам'яних плит нижніх рядів кріпосної стіни.

шов кладок та виявлені у 1948 р. керамічні знахідки, дають підставу висловити думку про те, що нижній ярус оборонної стіни біля Заячої балки повинен бути датований V ст. до н. е. Отже, тут, вздовж Заячої балки, в цей час уже були збудовані оборонні стіни і, очевидно, про них розповідається у четвертій книзі Геродота.

Ділянка НГФ. У 1947 р., у зв'язку з роботами по реставрації, на ділянці НГФ були розпочаті невеликі розкопки, з допомогою яких треба було уточнити планування і влаштування будинку пізньоелліністичного часу з трапецієвидним двориком, відкритим Б. В. Фармаковським у 1909—1910 рр., окремі частини якого залишились тоді не до кінця з'ясованими, особливо в північній і західній частинах будівлі. Цьому стали на перешкоді будівельні залишки пізнього часу, які Б. В. Фармаковський залишив на своїх місцях.

Невеликі роботи, проведені в 1947 р., дали дуже важливі наслідки. Встановлено, що будинок пізньоелліністичного часу був побудований не в II ст. до. е., як це визначив Б. В. Фармаковський, а в III ст. до

н. е. Під час будівництва були використані кладки будівель, споруджених ще за класичного часу.

Було з'ясовано, що вся північно-східна частина будинку складалася із підвальних утеплених житлових приміщень, одне з яких вперше і було відкрито в 1947 р. Це, як і інші підвальні приміщення, мало міцно складені кам'яні стіни, в яких були зроблені ніші, призначенні, очевидно, для господарських потреб (рис. 10).

Внаслідок проведених робіт по вивченю західної сторони будівлі була несподівано

Рис. 10. Ділянка НГФ. Підвальне приміщення елліністичного будинку.

відкрита тераса нижньої частини схилу, що простягався від верхнього міста і підносився над основним рівнем нижнього міста майже на 2 м. На цій новій терасі були виявлені залишки дбайливо складеної кам'яної вимостки (вулиці або дворика) з кам'яних плит і плоских барабанів, великих колон від громадських будівель, що знаходилися тут раніше, які були вдруге використані як плити (рис. 11).

Ділянка НГ. На ділянці НГ розкопки провадились у районі керамічних майстерень I і II ст. н. е., що знаходилися із зовнішнього боку оборонної стіни післягетьського часу (в північно-західному кутку ділянки). Тут була розкрита велика опалювальна керамічна піч I—II ст. ст. н. е., місцезнаходження якої було виявлено ще під час розкопок 1946 р.

Збереглася тільки нижня частина печі — її топкове відділення. Це відділення утворене округлої форми стіною, складеною з 14—15 рядів саманної цегли (розміром $0,2 \times 0,25$ м), 1,4 м заввишки, діаметром 2 м. У центрі печі знаходився прямокутний

підпорний стовп ширину 0,65 м, що був підпорю для черені опалювального відділення. Цей стовп зберігся в межах 10—12 рядів такої ж цегли висотою близько 1 м.

Челюсті печі знаходилися з східного боку, іх розміри: довжина 0,3—0,35 м, ширина 0,7—0,75 м, висота 0,5—0,6 м.

Внутрішні стіни печі і челюстів, а також зовнішні стіни підпорного стовпа вкриті кількома шарами штукатурної обмазки із зеленуватої глини (товщиною 4—7 см).

Черінь топкового відділення складалася з дуже опаленої вогнетривкої глини темно-

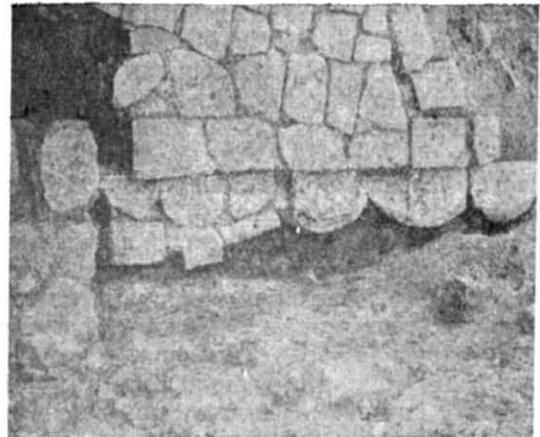

Рис. 11. Ділянка НГФ. Вимостка другої тераси.

коричневого кольору. На черені лишилось багато золи і вугілля.

Вміст печі, виявлений під час розкопок, дає уявлення про те, що саме обпалювалось у печі. Треба згадати насамперед про значну групу обпаленої черепиці, яка, як це встановлено і для інших великих печей, розташованих поблизу, була основним видом вироблюваної тут керамічної продукції. Це підтверджується знаходженням глиняних болванок, овальних у перерізі, у вигляді стовпиків півциліндричної форми (0,3—0,4 м завдовжки, 0,15—0,3 м завширшки), що були формами для каліптерів.

У печі, крім того, знайдено багато уламків посудин великих розмірів, які також могли обпалюватися у цій печі.

Ольвійська периферія. У 1947 і 1948 рр. провадились розвідувальні і розкопувальні роботи по вивченню поселень і городищ ольвійської периферії, розпочаті ще в 1946 р. Цими роботами були охоплені райони правого і лівого берега Бузького лиману, розташовані переважно на південні від Ольвії.

Внаслідок проведення цих досліджень знову відкрито або додатково вивчено 15 поселень і городищ.

На правому березі Бузького лиману найбільший інтерес становлять поселення біля Широкої і Закисової балок.

Поселення біля Широкої балки. Це поселення займає значну територію і простягається в південному напрямі на відстань близько чверті кілометра вздовж берега лиману і на захід — в бік степу — близько 0,5 км. Підйомний матеріал представлений багатьма знахідками, датованими VI—II ст. ст. до н. е., серед яких є не тільки антична, а й численна місцева кераміка.

У багатьох місцях на обривах балочок і траншей знаходяться залишки кам'яних кладок і вимосток, а також зернові та смітників ями.

Поселення біля Закисової балки. На цьому поселенні були проведені значні розкопки. Відкриті на площі близько 250 м² численні будівельні залишки належать трьом будівельним періодам, датованім елліністичним часом. Тут виявлено кілька житлових будівель, складених з каменю і сирцю з земляними підлогами в приміщеннях і кам'яними вимостками дворів та вулиць, а також господарські споруди, водостічні канали та ін. В одній будівлі виявлено добре устаткований підваль. Тут же відкриті три великі зернові ями, одна з яких — скіфського типу — має кам'яну обкладку горловини. Товщина культурного шару на поселенні досягає 1 м.

Речові залишки датуються пізньоархаїчним (незначна кількість), класичним (численніші) та елліністичним часом.

На лівому березі Бузького лиману роботи були налагоджені ширше і охопили 13 поселень та городищ.

Поселення біля Золотого мису. Це поселення розташоване біля Глибокої пристані, на високому, що круто уривається до берега, плато за 1 км на схід від Широкої балки. В береговій кручи простежуються профілі великої кількості зернових ям грушовидної форми, що нині заповнені жилим сміттям. В окремих місцях видно кам'яні стіни і вимости. Поселення датується елліністичним та римським часом.

Поселення у східній частині с. Станіслава. Знаходиться це поселення на березі лиману. В районі садиби гр-на Литвиненка під час проведення господар-

ських робіт було виявлено куток будови, складеної з кам'яних плит. Тут же було знайдено досить багато кераміки пізньокласичного і ранньоелліністичного часів. Привертає увагу знайдення скучення 14 кам'яних плоских грузил з отворами.

Городище і могильник у північній частині с. Станіслава. Пам'ятки знаходяться на стрімкому високому березі. Балка ділить городище на дві нерівні частини — більшу — 174 м і меншу — 107 м довжини. Збереглися залишки валу, що захищав городище з напільного боку. Серед численних знахідок значний інтерес являє лощений посуд кіммеро-скіфського і ранньоскіфського часу, а також уламки кружального посуду культури полів поховань, зробленого з грубої глини з домішкою крупних зерен кварцу. На північ і схід від городища розташована група невисоких курганів.

Поселення біля с. Олександрівки. Це поселення знаходиться за 1 км на південь від села. В кручі невисокого берега лиману є культурний шар товщиною близько 0,4—0,65 м та зольні ями. Разом із знахідками кераміки кіммеро-скіфського часу (уламки ліпних посудин з орнаментом у вигляді гребінки) виявлено також кружальну кераміку ранньослов'янського часу (уламки грубих посудин з великою домішкою у глині крупних зерен кварцу).

Поселення, розташоване південніше мису Пугач. Пам'ятка ця знаходиться на високому березі лиману. Культурний шар (блізько 0,5 м) незначно насичений керамічними залишками елліністичного часу.

Поселення на південь від Бубликової балки. Це поселення розташоване близько хут. Пижі і знаходиться на крутом березі лиману та вздовж балки на площі 200 × 300 м. Культурний шар товщиною близько 0,3 м незначно насичений культурними залишками архаїчного часу.

Поселення біля Широкої балки. Пам'ятка ця розташована північніше Бубликової балки. Розміри її незначні, культурний шар — слабкої насиченості.

Городище і могильник в урочищі Скелька. Пам'ятки ці знаходяться на високому плато, обмежованому берегом лиману і балками. З східного боку городище було захищено валом, що дуже розплівся, і ровом. Городище розділене неглибокою балкою на дві нерівні частини: північну — більшу і південну — меншу. Товщина куль-

турного шару досягає 1—1,5 м. В обрізах і шурфах виявлено багато древніх кам'яних і сирцевих стін, кам'яних і глинистих вимосток, залишків печей. Трапляються і древні ями, очевидно, для збереження зерна. На північний схід від городища знаходиться могильник.

Серед знахідок привертає увагу значна кількість скіфського посуду елліністичного часу, а також уламки грубого кружального ранньослов'янського посуду з домішкою у тісті крупних зерен кварцу. Унікальною є мініатюрна вапнякова стела ($8,5 \times 7,5$ см) з поясним зображенням людської постаті в фас.

Поселення біля Павлютиної балки. Ця пам'ятка характеризується маловиразним підйомним матеріалом, виявленим на березі лиману в незначній кількості.

Поселення біля Хаблової балки. Поселення це знаходиться на північному схилі балки на березі лиману. В культурному шарі виявлено каміння від будівель. Керамічні знахідки датують поселення елліністичним (уламки амфор і сірого посуду) і ранньослов'янським часом (уламки грубого кружального посуду з домішкою у тісті крупних зерен кварцу).

Городище і могильник Семенів Ріг. Ці пам'ятки розташовані на березі лиману між Хабловою і Лупаревою балками. Городище обмежоване широким валом і ровом. У кручах є виходи древніх кам'яних будівель. Товщина культурного шару досягає 0,95 м. За городищем розташований могильник. Керамічні та інші знахідки датують поселення елліністичним і римським часом.

Поселення біля с. Лупареве. На місці поселення нині розташовані садиби. Культурний шар поселення місцями досягає 1,25 м і містить будівельні залишки та речові знахідки. Тут багато ям не тільки зернових, але, очевидно, і жилих (на дні однієї з ям, близько 3 м діаметром, відкриті залишки печі заввишки 0,6 м). Різноманітний матеріал датує поселення архаїчним, класичним і елліністичним часом.

Поселення біля с. Юхимівки. Це поселення знаходиться на південній околиці села на березі лиману. Товщина культурного шару становить 1 м. Речові знахідки датують його класичним і елліністичним часом.

Найважливішим відкриттям, зробленим під час робіт 1947—1948 рр. на ольвійській периферії, були знахідки кераміки ранньослов'янського часу (так звана культура полів поховань) на чотирьох поселеннях: біля сс. Станіслава, Олександровки, Хаблової балки і в урочищі Скельки.

Ці перші знахідки пам'яток культури полів поховань змальовують у новому світлі оточення Ольвії в післяскіфський час, відсувають значно південніше (до узбережжя Чорного моря) межу поширення ранньослов'янських племен і дають підставу судити про ряд питань етнічного складу, історії та культури населення Причорномор'я в першій половині I тисячоліття н. е.

Дуже важливим було те, що встановлена наявність на деяких городищах і поселеннях (біля Широкої балки, сс. Станіслава, Олександровки, Лупареве) культурного шару кіммеро-скіфського і ранньоскіфського часів, тобто до колонізаційного періоду історії північного Причорномор'я.

Сільськогосподарський характер цих городищ і поселень, у всякому разі більшої їх частини, не викликає сумнівів. Зернові ями, зернотерки, залишки злаків — все це представлено більш або менш численними знахідками на ряді досліджуваних городищ і поселень. Картина доповнюється знахідками великої кількості кісток тварин, що свідчить про значну роль скотарства в той час.

Типовою рисою досліджуваних городищ і поселень є їх кам'яна побудова, особливо в правобережніх районах. Кам'яне будівництво є характерною ознакою, що відрізняє скіфів Буго-Дніпровського району від скіфів більш північних областей.

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОЛЬВИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ в 1947 и 1948 гг.

Резюме

Основные результаты полевых работ ольвийских экспедиций за 1947 и 1948 гг. заключаются в следующем.

1. Удалось впервые в истории археологического изучения районов Буго-Днепровского лимана открыть местонахождение четырех поселений раннеславянского времени, относящихся к так называемой культуре полей погребений, что позволяет совсем по-иному освещать исторические судьбы населения северо-западного Причерноморья в послемифскую эпоху, по-новому подойти к оценке сущности связей Ольвии с ее раннеславянским окружением.

2. Наряду с археологическим обследованием целого ряда скифских поселений и городищ обоих берегов Бугского лимана, начатым еще в довоенные (1938—1940) годы, были организованы систематические раскопки на двух из них (у Широкой балки и Закисовой балки), давшие весьма существенные материалы для характеристики планировки и каменного строительства, занятых и культуры их населения.

3. В трех пунктах самой Ольвии исследовались остатки керамического (участок *НГ*), металлообрабатывающего (участок *А*) и винодельческого (участок *И*) производств, добавивших к характеристике устройства и

технологии ольвийского ремесла целый ряд новых черт.

4. Частично или полностью открыто несколько древних зданий Ольвии (некоторые из них сравнительно хорошей сохранности), давших новые данные о различных сторонах городского строительства.

5. Впервые в истории изучения Ольвии раскрыты остатки культового здания с многочисленным и во многих отношениях интересным материалом о религиозных воззрениях и материальной культуре ольвионитов.

6. Доисследованы некоторые ранее открытые участки, где сделаны новые наблюдения об устройстве ранних городских оборонительных стен (участок цитадели) и большого здания эллинистического времени в нижнем городе (участок *НГФ*), что привело к уточнению их датировки.

7. В составе коллекций вещественных находок, отобранных для последующего изучения, опубликования и экспозиции, содержащих около 20.000 предметов всех групп, имеются сотни уникальных весьма важных памятников, добавляющих много новых черт к характеристике различных сторон истории и культуры Ольвии как греко-скифского города.

Л. Д. ДМИТРОВ

РОЗКОПКИ в м. БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ в 1947 р.

В 1947 р. Білгород-Дністровська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР провадила свою третю польову кампанію¹.

Організована в 1945 р. з метою дослідження античного міста-держави Тіри, що, як відомо, існувало на території сучасного Білгорода-Дністровського, ця експедиція покликана була поповнити прогалину в наших знаннях не тільки щодо історії м. Тіри, але, на відміну від попередніх досліджень, до її завдань входило вивчення історії цього міста за всіх часів і, зокрема, вивчення його як одного з найдревніших слов'янських міст на території нашої Батьківщини.

І дійсно, вже наслідки роботи перших двох років (1945 та 1946) довели правильність цього положення. Адже ж Тіра й після припинення існування рабовласницького міста-держави в часи, коли „революція рабів“ ліквідувала рабовласників і скасувала рабовласницьку форму експлуатації трудя-

щих“¹, не загинула остаточно. Вона продовжувала своє існування і поступово згодом перетворилася на слов'янське місто Білгород, ставши, за пануючою в історичній науці думкою, центром слов'янських племен тіверців та уличів. Отже, не може бути сумніву, що розкопки Тіри є й однією з центральних тем слов'яно-руської археології.

У повній відповідності з вищезазначеною настановою, а також у відповідності з сучасною методичною вимогою провадити дослідження широкими площами, основним завданням роботи експедиції 1947 р. було продовження розкопу A, розпочатого в 1945 р., а безпосередньою метою було закінчення виявлення відкритих у 1945—1946 рр. у північно-західному і південно-східному напрямках кладок і всіх інших виявлених на цій площі монументальних споруджень різних етапів багатовікового існування Тіри-Білгорода. Таким чином, робота експедиції 1947 р. була безпосереднім продовженням і, до певної міри, завершеннем робіт попередніх років.

З цією метою до розкопу A (рис. 1) в південно-східному та північно-західному напрямках було прирізано смугу землі площею близько 1000 м². Глибина розкопу в цьому місці досягала 3,5—4,5 м.

Проведені на зазначеній площі розкопки дали можливість виявити кілька дуже цікавих древніх житлових комплексів.

Будинок одного з них складався з трьох частин: 1) приміщення № 1, очевидно, основного; 2) приміщення меншого, прилеглого до основного з південно-західної сторони;

¹ Повідомлення про розкопки Білгород-Дністровської експедиції попередніх років вміщені в „Археології“, т. II, К., 1948; „Археологічних пам'ятках УРСР“, т. II, К., 1949; ВДІ, 1946, № 3 (17).

До складу експедиції 1947 р. входили: ст. науковий співробітник Інституту археології Академії наук Української РСР Л. Д. Дмитров (керівник експедиції), молодші наукові співробітники Інституту А. І. Фурманська, Р. І. Ветштейн, художник Л. С. Шиліна, директор Ізмаїльського обласного краєзнавчого музею Г. П. Крисін та наукові співробітники музею: В. А. Довганюк і Н. Т. Крисіна, практиканти-студенти історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка О. С. Куницький, М. Я. Поставна і Ф. Ю. Кошеватська.

Розкопки розпочато 28 липня і припинено 18 вересня 1947 р.

¹ Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. 11, стор. 349.

3) прилеглих з півдня невеликих приміщень, видимо, кухні і підвір'я.

Основне житлове приміщення № 1 з чотирьох боків було оточене кам'яними стінами, причому стіни фасадної сторони були із заокругленими кутами. Орієнтовано вони, як і весь будинок, фасадом на схід і мало розміри з сходу на захід 5,85 м і з півдня на північ 4,4 м. Стіни цього приміщення складені з каменів неправильної фор-

му початком каналу, зробленого під долівкою.

До отвору каналу був приставлений глинний виріб підковоподібної форми. На зовнішній стороні, зверху по краю цього виробу було два невеликі заглиблення круглої форми. Під час розчистки печі виявлено, переважно на дні її, попіл та вугілля.

Вздовж двох стін в приміщенні № 1 збереглися лавоподібні підвищення, зроблені з міцно утрамбованої глини. В північно-західному кутку приміщення споруджено було, також з глини, підвищення півкруглої форми, що мало майже таку саму висоту, як і згадані лавоподібні підвищення.

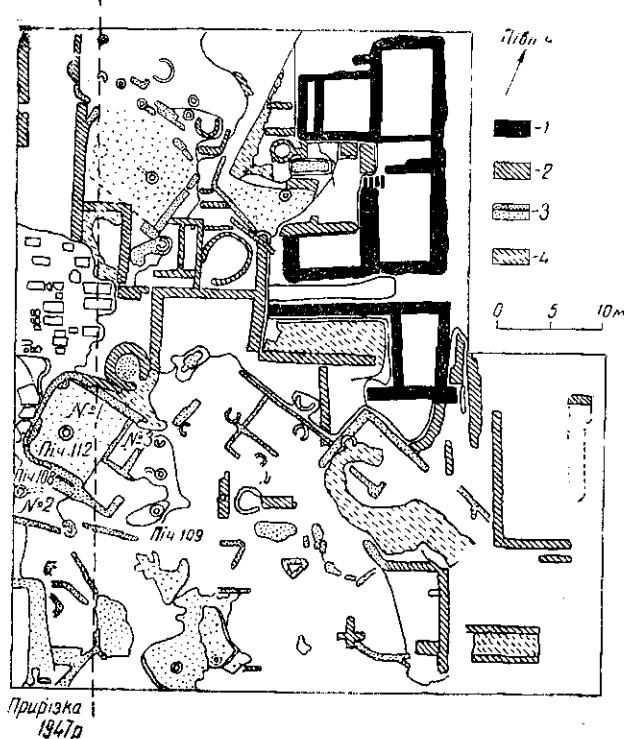
Приміщення № 2 правило, очевидно, за кухню. До приміщення № 1 воно прилягало з південної сторони — їх відділяла спільна стіна. В південній частині знаходилась, майже біля самої стіни, глинняна піч (108) з кам'яною плитою, споруджена вище рівня підлоги на 0,3 м.

Край печі (рис. 2) розташовані на одному рівні з поверхнею плити. На захід від печі у плиті знаходився отвір, який був з'єднаний з маленьким каналом, очевидно, димоходом. Поруч з піччю виявлено вмазаний в плиту глек діаметром 5 см і заввишки 20 см, а далі, поруч з глеком, була також вмазана в плиту трохи більша посудина (10 см в діаметрі, 20 см заввишки) з плоским дном.

Всі описані приміщення, безперечно, треба відносити до одного будівельного періоду і до одного спорудження, — про це свідчить одинаковий рівень долівок та кладки що входять до складу одного й другого приміщення.

Недалеко від цієї печі виявлено іншу піч (109), що за своєю конструкцією та технікою будування подібна до печі 112 (рис. 3). Діаметр верхньої її частини 0,42 м, а нижньої 0,74 м, висота 0,50 м. Верхній край печі знаходився також безпосередньо на поверхні долівки. Всередині печі, біля східної сторони, коло дна теж було зроблено отвір для димоходу. Тут-таки був приставлений підковоподібної форми виріб з глини, розміром 17 × 14 см з 4 невеличкими круглими заглибленнями-ямками. На схід від цієї печі, в долівці, виявлено було вихід каналу. Весь канал довжиною 0,30 м, ширину 0,10 м, викладений впоперек стоячими каменями. Місцями на каменях збереглися залишки глиняної обмазки.

Виявлені експедицією печі дають можливість констатувати наявність двох видів

Прирізка
1944р

Рис. 1. План розкопу А. 1 — кам'яні кладки I будівельного періоду, 2 — кам'яні кладки II будівельного періоду, 3 — кам'яні і глинобитні споруди III будівельного періоду, 4 — вимостки.

ми і різних розмірів, простір між якими заповнено дрібними уламками черепків та землею. Внутрішня поверхня стін приміщення була оштукатурена, штукатурка місцями збереглася *in situ*.

В приміщенні № 1 частково збереглася долівка, в якій, майже посеред приміщення, зроблено було піч (112), що мала конусовидну форму. Діаметр і глибина печі 0,55 м. Стінки її дно були сильно обпалені, через що глина набула темнокоричневого кольору і значної твердості. Біля східної стіни печі, майже на дні виявлено невеличкий отвір округлої форми (10 × 14 см); можна припустити, що цей отвір

конструкцій. Якщо піч 108 була призначена для варіння їжі, то печі 109 і 112 мали якесь інше призначення. Імовірно, що вони служили для нагрівання води або для опалення приміщення. Остаточне розв'язання цього питання вимагає ще додаткових досліджень на інших ділянках древнього Білгорода.

Не менш інтересними виявилися також архітектурні залишки на інших частинах розкопу А, що висвітлюють багато деталей

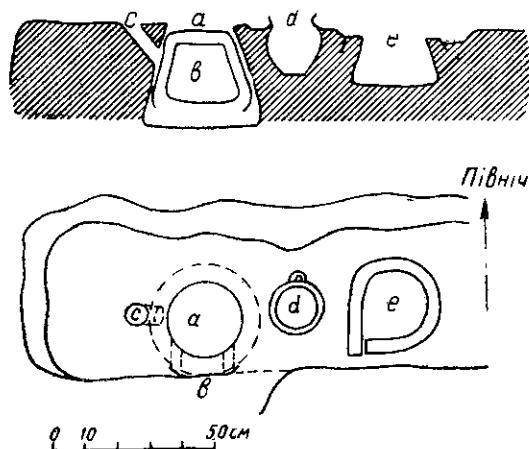

Рис. 2. Розріз та план печі 108, a — верхній отвір печі, b — отвір топки, c — димохід, d, e — посудини, вмазані в плиту.

побуту та архітектурного ансамблю міста на певних етапах його існування. Проте в зв'язку з тим, що вони збереглися значно гірше описаного житлового комплексу, відтворити їх план трудніше.

Переходячи до питання про датування описаних залишків житлових комплексів, треба сказати, що більшість з них, особливо житловий будівельний комплекс, за даними стратиграфічного порядку безперечно можуть бути віднесені до часів слов'янського Білгорода і молдавського Четата-Алба. З цілковитою певністю можна лише сказати, що місто, будівлі якого виявлено, існувало до спорудження тут величезного рову, що оточує всі кріосні будівлі. Цілком імовірно припустити, що загибелі виявлених будівель треба пов'язувати з побудовою кріпості на території сучасного Білгорода-Дністровського і використанням міцного земляного викиду з рову завглибшки 21 м для збудування так званого гласису. Часом побудови кріпості й гласису, за історичними джерелами, можна вважати кінець XIV та першу половину XV ст. н. е. Дані техніч-

ного порядку (характер кладок стін, будівельні матеріали і особливо техніка їх оброблення) не заперечують такому датуванню.

На жаль, численний речовий матеріал, виявлений під час розкопок 1947 р., дуже мало може допомогти при датуванні житлових будівельних комплексів. Під час робіт експедиції 1945—1946 рр. було беззаперечно встановлено, що земля гласису не являє собою цілісного, непорушеного куль-

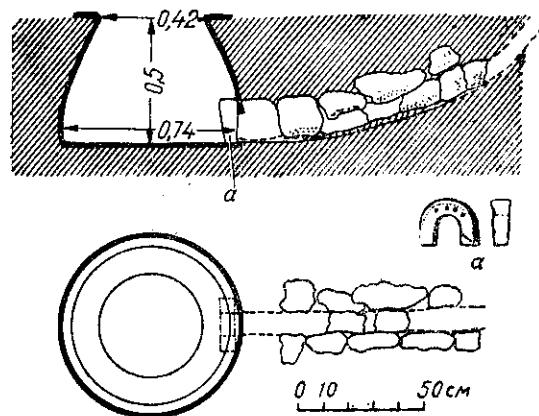

Рис. 3. Розріз та план печі 109, a — підково-подібний виріб з глини.

турного шару, а може бути названа шаром сміття. Під час роботи експедиції 1947 р. довелося також зіткнутися тут не з будь-яким правильним нашаруванням культурних залишків, а з мішаниною фрагментів посуду та інших речей, часто роз'єднаних більш ніж тисячолітнім періодом (від V—IV ст. ст. до н. е. до XIX—XX ст. ст. н. е. включно).

Все це свідчить в свою чергу також і про те, що шари гласиса не один раз перекопувалися після його спорудження. Проте під гласисом може бути виявлений неперемішаний античний культурний шар.

Під час зняття гласиса, як і в попередні роки, продовжувалося виявлення та дослідження могильника, відкритого експедицією в 1945 р. Й датованого тоді XVI—XVII ст. ст. н. е. До 54 поховань, що їх було розкопано в 1946 р., додалось ще 38 поховань, виявлених у 1947 р. Могильник, проте, не закінчується в межах західного та північно-західного країв розкопу А, а продовжується далі. Поховання залягали в два, три й навіть чотири яруси. Крім поховань поодиноких було виявлено поховання парні — в більшості випадків дитячі. Орієнтація всіх

поховань була з заходу на схід. Інвентар, головним чином, складався з намистинок, турецьких монет, незначної кількості уламків зеленого кольору полив'яного східного посуду та ін. Частина виявлених поховань була покрита великими кам'яними плитами. Через те що ці поховання більшою частиною заходили у північно-західний борт розкопу, а також ураховуючи малюнок цієї місцевості, зроблений О. С. Уваровим¹, за яким тут знаходилося якесь спорудження, що нагадувало мавзолей, вони були залишені нерозкопаними. Складалося враження, що плити служили долівкою мавзолею, що можна буде з'ясувати тільки дальшими розкопками.

Роботи експедиції в 1947 р. не похитнули датування могильника XVI—XVII ст. ст. Більше того, виявлений нами майже невідомий в історичній літературі план Аккерманської кріпості під назвою „Проспект Аккерманської крепості 1770 г.“, на якому позначенено цей могильник, документально стверджив таке датування.

Крім згаданих вище архітектурних решток будівельних споруджень було зібрано також досить значний речовий матеріал (до 10000 екземплярів), який належить до різних часів існування міста.

В загальних рисах виявлений речовий матеріал можна розподілити на такі групи.

1. Фрагменти чорнолакового посуду, уламки посуду елліністичного часу (іноді з накладним рослинним орнаментом), уламки мегарських келехів, червонолакового посуду, рибних блюд, світильників закритих (іноді з нескладним орнаментом на щитку).

2. Епіграфічні матеріали: мармурові уламки з написами (рис. 4) та амфорні ручки з родоськими, синопськими, кнідськими клеймами (за кількістю переважають клейма родоські).

3. Фрагменти місцевого сірглянняного лощеного посуду (деякі з них з хвилястим орнаментом або з орнаментом із ліній, що переплітаються), фрагменти сірглянняних лощених глеків з широкими ручками (іноді жолобчастими), фрагменти таких же сірглянняних мисок з відігнутими краями вінець.

4. Фрагменти місцевої ліпної кухонної кераміки у вигляді глечиків із залишками копоті. На деяких з них є хвилястий або нігтівий орнаменти, зроблені по вінцях.

5. Фрагменти червоноглянняного посуду, оздобленого хвилястим або лінійним орнаментом.

6. Уламки візантійської кераміки, з яких найбільший інтерес являє денце посудини з монограмою Михаїла Палеолога (ХІІІ ст.), (табл. I, 11). Уламки східної кераміки у вигляді відкритих чаш з низькою круглою ніжкою, звичайно оздоблених врізним орнаментом. Значна частина цих чаш вкрита зеленою поливою.

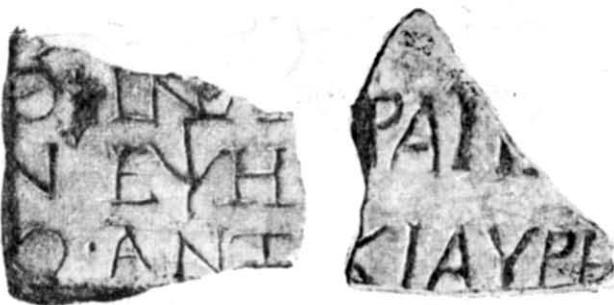

Рис. 4. Епіграфічні фрагменти (1/2 н. в.).

7. Металеві вироби у вигляді кілець, підвісок, персня, тригранного наконечника стріли, фібул та ін. (табл. I).

8. Ліварна формочка (половинка її) для вироблення намистин із бронзи або свинцю (табл. 1, 5).

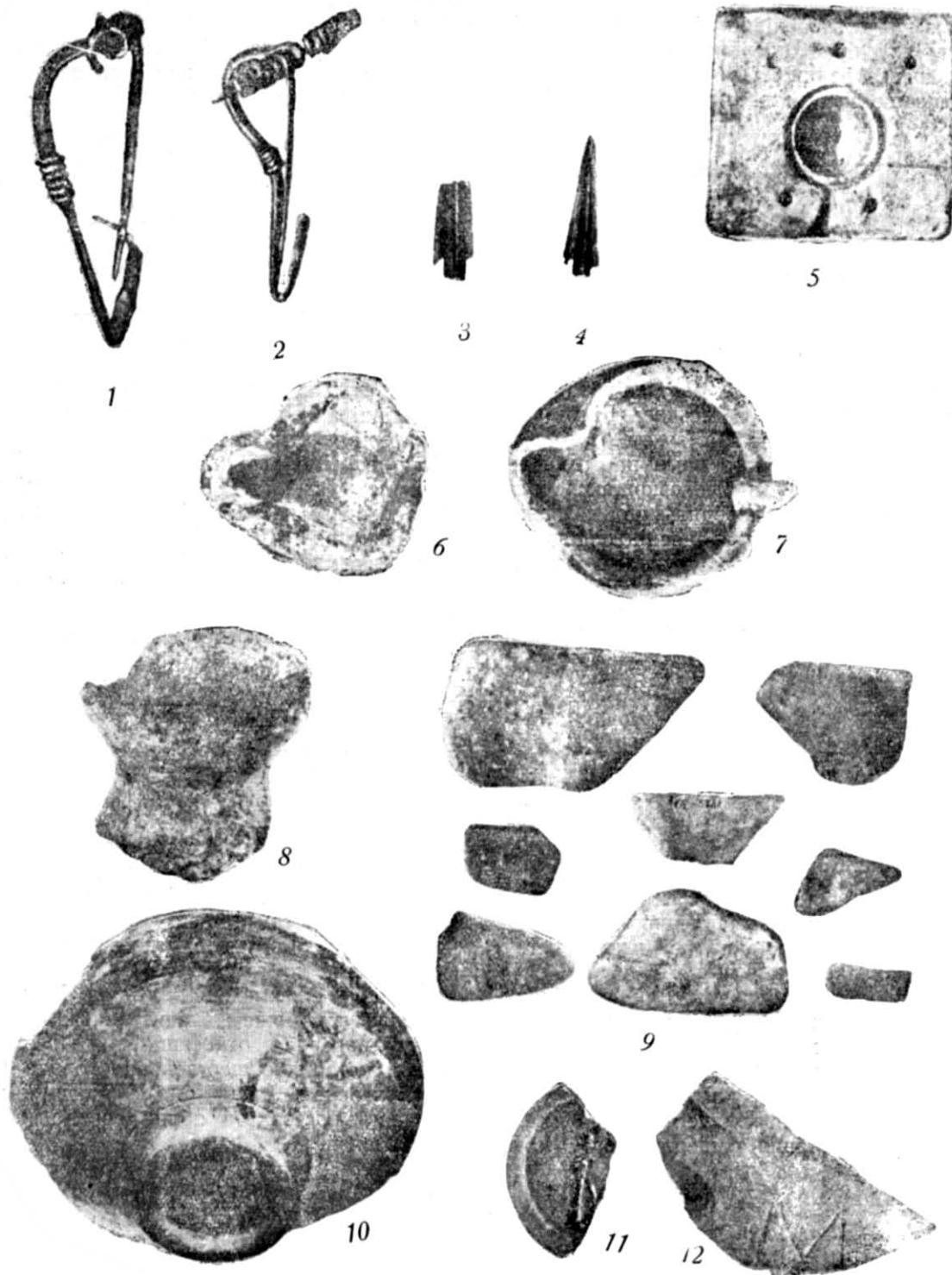
9. Вироби з кістки у вигляді стилей, профілів, плоских кружечків та ін.

10. Мідні і срібні римські, молдавські та турецькі монети, з них три мідні монети з написом **IΣT** на лицьовій стороні і з колом, поділеним на чотири частини прямими рельєфними лініями на звороті (рис. 5).

Серед керамічних знахідок привертає до себе увагу відносно значна кількість фрагментів стінок амфор, а також і стінок іншого посуду різних розмірів з стертими і обробленими, або, за думкою деяких, „обкатаними водою“ краями. Нерідко зустрічалися також спеціальні вироби з глини у формі ромбів, трикутників, стрижнів різної величини та товщини теж з „обкатаними“ краями (табл. I, 9). Можливо, що ці речі, беручи до уваги аналогії з інших місцевостей, були знаряддям — своєрідним лекалом, — що вживалося місцевими гончарами для шліфування зовнішніх стінок посуду. Звичайно, ствердити це можна буде лише після дальших розкопок. Тоді ці речі будуть свідчити про досить широко розвинене гончарне виробництво у древньому

¹ Див. „Собрание карт и рисунков к исследованию о древностях Южной России и берегов Черного моря Алексея Уварова“, СПБ., 1851, рис. XXXIV.

ТАБЛИЦЯ I

1, 2 — бронзові фібули I—II ст. ст. н. е., 3, 4 — бронзові наконечники стріл IV—III ст. ст. до н. е., 5 — половина глиняної ліварної форми, 6 — ліпний світильник I—II ст. ст. н. е., 7 — світильник I—II ст. ст. н. е., 8 — фрагмент денця, ліпної чашки I—III ст. ст. н. е., 9 — гончарські знаряддя для вигладжування посудин, 10 — візантійська посудина, 11 — фрагмент денця візантійської посудини XIII ст. з монограмою, 12 — уламок стінки амфори III—II ст. ст. до н. е. з графіті. Всі речі — близько $\frac{3}{4}$ н. в.

Білгороді в певні часи його історичного існування.

Резюмуючи, необхідно відзначити, що ділянка, яку було досліджено, об'єднана в один досить великий (до 3000 м²) розкоп, дає вперше конкретне уявлення про цілий

жила багатим історичним життям і, безсумнівно, внесла свій вклад у процес формування культури східного слов'янства. Вивчення цього вкладу і є відчінним завданням Білгород-Дністровської археологічної експедиції Академії наук УРСР.

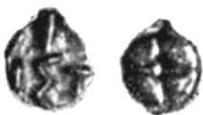

Рис. 5. Мідна монета.

Рис. 6. Молдавська монета XVII ст.

квартал міста, про життя та побут його мешканців на всіх етапах багатовікової історії античної Тіри, слов'янського Білгорода, молдавського Четата-Алба, захопленого турками й перейменованого ними на Акерман.

Роботи Білгород-Дністровської експедиції з усією очевидністю доводять, що, незважаючи на майже столітнє дослідження, надра м. Білгород-Дністровського ще до нашого часу містять в собі багато цінного археологічного матеріалу. З кожним роком стає все ясніше, що місцевість ця з давніх часів

Нема сумніву і в тому, що систематичні планомірні археологічні розкопки виявляють всі матеріали у найближчий час.

Тому всіляко слід вітати рішення Ради Міністрів УРСР та Науково-методичної ради по охороні пам'яток історії та культури при Президії АН СРСР про потребу оголошення території Білгород-Дністровської кріпості з прилеглою до неї кріпосною площею Державним Історико-культурним заповідником всесоюзного значення.

Л. Д. ДМИТРОВ

РАСКОПКИ в г. БЕЛГОРОДЕ-ДНЕСТРОВСКОМ в 1947 г.

Резюме

Раскопки в г. Белгороде-Днестровском в 1947 г. были продолжением раскопок предыдущих (1945, 1946) лет и имели своей задачей окончание выявления жилищных комплексов в северо-западной и юго-восточной частях раскопа A.

В результате работ экспедиции обнаружен сложный жилищный комплекс, состоявший из трех частей: двух жилых помещений и кухни, с примыкавшим к ней двором.

Выявленные жилые комплексы датируются данными стратиграфического порядка, а также на основании вещественного мате-

риала, временем существования славянского Белгорода (конец XIV — начало XV в.).

Во всех помещениях раскрыты печи оригинальной конструкции.

В процессе работы попутно продолжалось исследование могильника XVI—XVII вв., перекрывающего славянский Белгород. Во время раскопок обнаружен значительный вещественный материал, относящийся ко всем периодам истории существования города (Тиры, Белгорода, Аккермана), дающий возможность воссоздать облик города и быт его жителей.

НЕОЛІТ І ЕПОХА БРОНЗИ

В. М. ДАНИЛЕНКО

ПРИАЗОВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1947 р.

У 1947 р. в районі, розташованому на північ від Мелітополя, коло сс. Терпіння, Тамбовки, Ново-Пилипівки, працювала Приазовська комплексна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР¹. Експедиція складалася з трьох загонів: Терпіннівського, що провадив дослідження двох неолітичних поселень поблизу Кам'яної Могили, Тамбовківського, що досліджував кургани епохи бронзи, та Ново-Пилипівського, який провадив розкопки курганного могильника сарматського часу².

Основним об'єктом досліджень Терпіннівського загону³ було неолітичне багатошарове поселення, розташоване на початку надзаплавної тераси р. Молочної, над стариком цієї річки, яка знаходиться на південні від Кам'яної Могили. Поселення було відкрито автором навесні 1938 р., і влітку того ж року було почато його дослідження під час робіт Азово-Чорноморської експедиції Інституту археології Академії наук Української РСР.

Головним завданням загону в 1947 р. було з'ясування стратиграфії цього единого в своєму роді поселення та уточнення умов залягання культурних нашарувань. Тепер урочище, зайняті колись неолітичним поселенням, являє собою невисокий, витягнутий вздовж старика на 200 м горб.

Спочатку впоперек виступу тераси було закладено розкоп довжиною 25 м і ширинорою 2 м. На глибині близько 4 м знахідок вже не стало, і дальнє заглиблення було неможливим через проступання ґрунтових

вод. Вже в цьому розкопі вдалося встановити таке залягання культурних залишків

Перший шар містив фрагменти грубої ліпної кераміки від посудин банкових форм і кістки свійських тварин. Крім того, у верхній частині було зафіксовано кілька фрагментів амфор, а також було знайдено дволопатевий наконечник стріли ранньоскіфського типу й невелике пряслице біконічної форми. На підставі складу знахідок археологічні матеріали, що залягають в описаному шарі, можна датувати часом пізньої бронзи та початком скіфського часу.

Другий шар, який містив знахідки ранньої бронзи (вуглисто-коричнева на зламі кераміка з піском, з гребінцевими розчісами поверхні й грубим шнуровим орнаментом, і фрагмент молоточкої частини бойової сокири), переходив у верхній шар алювіально-делювіальних суглинків сірого кольору. Вони досягали глибини 2,3 м і включали кілька відособлених горизонтів, що містили в собі неолітичні знахідки різних хронологічних членувань — від пізніших до найбільш ранніх.

Безсумнівно встановлюється шар розвиненої доби неоліту. Він відповідає верхньому, найбільш темному, очевидно, відповідному до викопного ґрунту горизонту сірих суглинків. Знахідки включають фрагменти товстостінних плоскодонних посудин, орнаментованих трикутно-накольчастим і гребінцевим штампами, а також інтересні комплекси кремінних знарядь і розколотих кісток тварин. Кремінні вироби становлять органічне поєднання порівнюючи крупних пластинчастих скребачок і ножів, відповідних до них нуклеусів і пережиточно мікролітичного інвентаря, в якому помітне місце займають мініатюрні круглі скребачки, невеликі пилочки з краєвою ретушшю на плос-

¹ Роботи проводились з 7 липня по 20 жовтня 1947 р.

² Відкрито автором у 1934 р.

³ До загону входили В. М. Даниленко (керівник загону та експедиції), Н. П. Амбургер (заступник керівника експедиції), наукові співробітники Н. І. Волчкова (Мелітополь) і О. Г. Харченко (Київ).

кій поверхні, а також геометричні форми, що зустрічаються в невеликій кількості, — трапеції звичайного типу з ретушованою спинкою. Інтересною знахідкою є вузько-обушна, овальна в перерізі сокирка із зеленого каменю. В цілому шар характерний для розвиненої доби неоліту Дніпровського Надпіріжжя й повністю може бути синхронізований з відомим Маріупольським могильником.

Ранній неоліт був представлений мікролітичним кременем і кістяними вкладишевими знаряддями.

Всі неолітичні горизонти добре збереглися, вони містили в собі багато кісток тварин і виразні костища.

Третій шар характеризувався кількома культурними горизонтами, характерною ознакою яких була наявність скупчень *Unio* і кісток, що супроводжувались кремінною індустрією тарденуазького обрису, яка в значній мірі нагадувала матеріал пункту V Сурського острова в порожистій частині Дніпра. Знахідки скупчувалися навколо костищ.

Слід відзначити, що тепер в геологічному профілі розрізнюються два горизонти, що відповідають викопним ґрунтам (між нижнім і верхнім суглинком, верхнім суглинком і гумусованим супіском), і кілька стерильних горизонтів.

Показово, що в древній прибережній частині горизонти викопних ґрунтів відсутні. З метою перевірки цього спостереження було закладено розкоп в цій частині тераси, що ствердив на площі близько 200 м² вірність цих спостережень. Невеликий розкоп, закладений в південній частині тераси, дав ту ж послідовність археологічних нашарувань, але при більшій піскуватості геологічного матеріалу, що пояснюється близькістю в цьому місці правого корінного берега який складається з дуже піскуватих червонобурих глин.

Потім було закладено паралельно та під прямим кутом до розкопу I розкопи IV, V, VI, які дали на площі 60 м² картину, аналогічну тій, що спостерігалася в розкопі I.

Всього на поселенні простежено 13 культурних горизонтів.

1. Горизонт скіфо-грецького часу, що містив уламки амфор, гляняні пряслиця й скіфський архаїчний наконечник стріли.

2. Пізньобронзовий горизонт, що містив лише фрагменти банкових посудин і кістки тварин.

3. Ранньобронзовий горизонт, що, крім інших ознак, характеризувався двома похо-

ваннями. Одне з поховань супроводжувалося інтересним височним кільцем.

4. Пізньонеолітичний горизонт, що характеризувався кременем робенгаузького типу і в тому числі крупними трикутної форми наконечниками стріл і ромбоподібними наконечниками дротиків, виконаних доброю віджимною технікою (аналогії в матеріалах неолітичних поселень типу Ізюма, пункти IV і V). Кераміка знаходить аналогії в матеріалах стоянок порожистої частини Дніпра Середній Стіг II і Стрільча Скеля II.

5. Середньонеолітичний горизонт — один з самих потужних. Товщина його 25—40 см. Кремінь мікролітійдний в одній частині містить невеликі пластинки, округлі скребачки, трапеції з оструганими спинками, а в другій — робенгаузькі — скребачки на пластинах, нуклеуси середніх розмірів та ін. Кераміка дуже близька до відповідного матеріалу стоянки Середній Стіг I в порожистій частині Дніпра, але в числі орнаментальних мотивів явно переважає накольчастий орнамент; відзначено вживання ангобу яскравохристого кольору. Слід відзначити наявність у цьому ж шарі морських черепашок *Cardium edule*.

6, 7, 8 горизонти маловиразні через невелику кількість археологічного матеріалу, в тому числі й кераміки. Проте в цілому горизонти доброї збереженості. Горизонт 8 характеризується найбільшою кількістю костищ (понад 10). Є підстави сподіватися на більш виразні знахідки саме в цьому горизонті. Витримана мікролітичність кременю і стратиграфічне положення знахідок дозволяє датувати їх раннім неолітом.

9. Ранньонеолітичний горизонт (архаїко-неолітичний) містить кремінний матеріал епітарденуазького характеру. В 1938 р. в цьому горизонті було знайдено архаїчну кераміку типу, встановленого в Криму — в Ат-Баші та Балін-Коші.

В 1947 р. тут було знайдено кілька кістяних знарядь з вкладишами.

10—13 горизонти залягають в нижньому шарі суглинків і характеризуються епіпалеолітичним матеріалом.

Внаслідок проведених робіт можна вважати встановленим таке:

1. Тераса, на якій розташоване поселення, являє собою надзаплавну терасу р. Молочної.

2. Знахідки з горизонтів 4—13 свідчать про існування тут тимчасових (сезонних) мисливсько-рибалських таборів.

3. Основне поселення біля Кам'яної Могили містить достатню кількість бездоганно стратифікованих (крім горизонтів 1—3) культурних нашарувань, які в повній мірі відбивають процес складання, розвитку та зникнення цього варіанту неолітичної культури степової смуги України.

Другим об'єктом досліджень Терпіннівського загону було неолітичне поселення, відокремлене від першого стариком шириною близько 150 м і розташоване майже на самому березі (правому) р. Молочної.

В ряді інших фактів це поселення, розкопане на незначній площі (понад 100 м²), цікаве тим, що підкріплює думку про необхідність розчленування середнього степового неоліту на дві стадії: більш древню, що характеризується відсутністю гребінцевого орнаменту на кераміці й переживаннями мікролітізму в кремені, та більш пізню, що характеризується розквітом гребінцевої орнаментації кераміки й відсутністю мікролітичних виробів у комплексах кремінних знарядь.

Тамбовківський загін¹ досліджував кургани на так званій Червоній Горі, що розташована на південь від Кам'яної Могили і являє собою утворення правого корінного берега р. Молочної, до якого примикає основне поселення поблизу Кам'яної Могили.

Кургани сильно пошкоджені, але один з них виявився дуже інтересним. Він містив цілий ряд поховань, які належали до всіх типів поховань епохи бронзи, крім кат-

комбного. Крім того, курган містив два пізньонеолітичних поховання, що супроводжувалися спаленням кісток тварин (головним чином козлів) і датувалися керамікою типу стоянки Середній Стіг II. Цей факт має значення в справі вирішення питання генезису так званої древньоємної культури. Крім того, загін провадив розвідки на південно-східній околиці с. Терпіння, де було констатовано наявність залишків середньо-неолітичного та пізньо-неолітичного поселень.

Ново-Пилипівський загін¹ досліджував два кургани поблизу с. Ново-Пилипівки². Перший з них виявився повністю пограбованим, хоч і містив керамічні фрагменти сарматського типу й часу. В центрі другого кургана у великий квадратній ґрунтovій ямі містилося поховання сарматського воїна з численним інвентарем, що повністю зберігся й дає можливість датувати поховання рубежем н. е.

Найбільш істотним наслідком цих невеликих, але дуже інтересних робіт є встановлення локальних ознак сарматських поховань споруд, вивчення яких разом з відповідними поселеннями є завданням найближчих років.

Навряд чи можна усомнитися в тому, що дальші роботи експедиції в Приазов'ї допоможуть визначити цілий ряд історико-археологічних періодів, становлення яких так необхідно для реконструкції первісно-історичного процесу в масштабах, що виходять за межі завдань часткового дослідження.

¹ До складу загону входили: С. М. Мазін — керівник загону (Запорізький музей) і науковий співробітник Мелітопольського музею Н. І. Волчкова.

² Див. вище статтю Т. Г. Оболдуєвої.

В. Н. ДАНИЛЕНКО ПРИАЗОВСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1947 г.

Р е з у м е

В 1947 г. в районе севернее Мелитополя работала Приазовская комплексная экспедиция Института археологии Академии наук Украинской ССР, в состав которой входило три отряда.

Терпеньевский отряд исследовал два неолитических поселения близ Каменной Могилы. На первом поселении было заложено 6 раскопов общей площадью свыше 100 м², давших выразительный геологический разрез поселения и позволивших проследить на нем 13 культурных горизонтов: от эпипалеолитического времени до скифо-гречес-

ского. Материал поселения, раскопанного на незначительной площади, свидетельствует о необходимости расчленения среднего степного неолита на две стадии: более древнюю и более позднюю, характеризующиеся специфическими керамическими и кремневыми комплексами.

Тамбовковский отряд исследовал кургans эпохи бронзы.

Ново-Филипповский отряд проводил раскопки курганныго могильника сарматского времени.

І. Ф. ЛЕВИЦЬКИЙ

(Харків)

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ НА ТОРФОВИЩІ МОСТВА в 1948 р.

Початок досліджень стоянки на торфовищі Моства біля с. Каленського, Житомирської області, відноситься до 1930 р. і пов'язаний із знахідками кісткових залишків, виявлених під час розробок в основі товщі торфу.

У жовтні того ж року силами Коростенського і Житомирського музеїв були організовані розвідувальні розкопки за участю співробітника Житомирського музею О. П. Червінського і під загальним керівництвом автора. У суглинистих відкладах древньої заплави р. Мостви, що підстилають торф, знайдені залишки поселення пізньогрипільського часу.

У 1948 р. на торфовищі розгорнула дослідницькі роботи Коростенська археологічна експедиція, організована Інститутом археології Академії наук Української РСР спільно з Коростенським музеєм. Дослідження провадились далі під керівництвом автора і за участю наукового співробітника музею В. І. Германа.

Торфовище розташоване у верхній течії Мостви — невеликої правої притоки р. Уши, що бере початок біля с. Ліплян. За характером утворень торфовище Моства належить до типу низинних осоково-гіпнових торфовищ.

На вироблених ділянках досить чітко виступає рельєф древньої заплави річки. Близче до північного схилу долини, вздовж правого берега, над древньою заплавою підносяться підвищення (пасма), витягнуті ланцюжком за течією Мостви. Довжина цих підвищень 100—250 м, ширина 60—80 м, висота 0,7—1 м.

Місце первинних знахідок культурних залишків розташоване близче до с. Каленського, у кар'єрі № 1 (ділянка № 1). Воно являє собою оточене водою підвищення не-

правильної косокутної форми, витягнуте з заходу на схід до корінного берега річки. Площа підвищення 140 × 120 м. Максимальне піднесення визначається в західній його частині, біля стрімкого, розмитого деревиною течією схилу. Висота підвищення 0,88 м над рівнем води 1948 р.

Послідовні відклади торфовища і утворень деревиної заплави, що підстилають його, яскраво виявлені в типовому розрізі західної стінки кар'єра № 1, що була розташована в 1930 р. вздовж підніжжя підвищення.

	Пройдено, м
1. Торф	1,1
2. Темно-сірий муллистий пісок	0,10—1,12
3. Сіро-жовтий суглинок з прошарком ортштейну	0,5
4. Сіро-зеленуватий дрібнозернистий пісок (плівун) з прошарками синюватого суглинку та лінзами червонуватобурого кольору	0,15—0,37

Культурні залишки біля підніжжя підвищення залягали переважно у нижній частині шару 2, у верхній частині шару 3 та зрідка в середній частині шару 3 на прошарку ортштейну.

У 1930 р. розкопки провадились у східній частині підвищення, на його підніжжі, що підносилося над рівнем води лише на 30—40 см. Тут був закладений розкоп 20 × 15 м (A). Всього було розкрито 200 м²; знижена центральна частина, що заливається водою, залишилась нерозкопаною.

Культурні залишки були зосереджені у двох великих скupченнях.

Перше скupчення (комплекс 1) виявлено у північному куті розкопу. Серед знахідок переважали фрагменти роздавлених посудин сірокоричневого кольору. Зрідка траплялись одиночні уламки червоних біконічних посудин з добре відмученої глини, а також уламки кремінних пластин, відщепів і гли-

нях орнаментованих пряслиць, типових для пам'яток пізнього трипілля.

Друге скупчення (комплекс 2) починалось від центральної частини розкопу і простягалось у напрямі з південного заходу на

1,40 м глибиною 0,2 м. Навколо нього лежали кісткові покидьки, нечисленні знаряддя, залишки кераміки.

За умовами дослідженъ у 1930 р. не було можливо розкрити комплекс 2 повністю

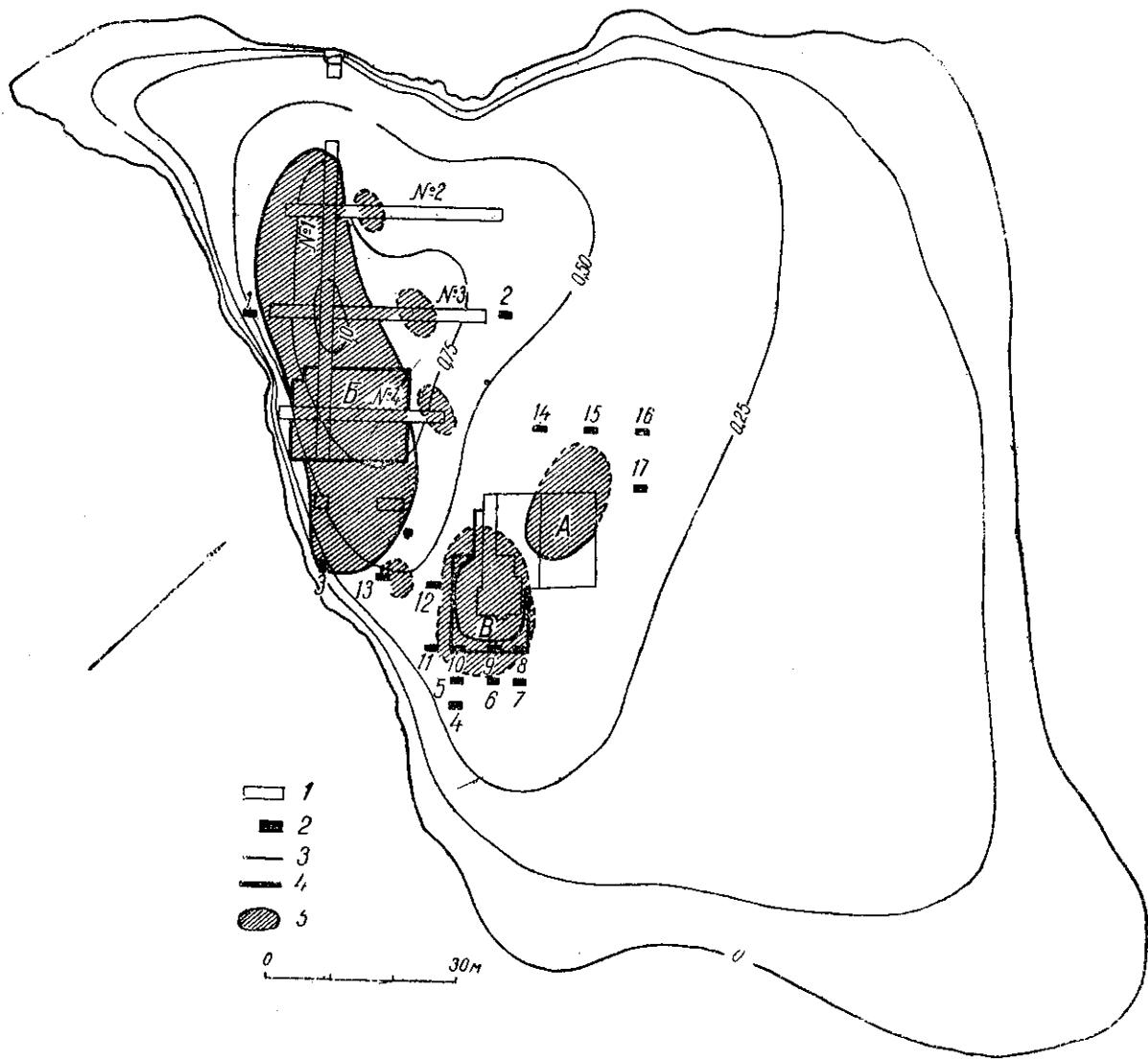

Рис. 1. План розкопок на ділянці I. 1 — Розвідкові траншеї (1—4), 2 — шурфи (1—17), 3 — розкопи А 1930 р., 4 — розкопи Б і В 1948 р., 5 — розташування культурних решток.

південний схід. Охоплена розкопом площа скупчення дорівнювала 85 м². На цій площі виявлені розливчасті заміті заглиблення круглої або овальної форми, діаметром 0,5—0,7 м при глибині 10—20 см, розташовані двома рядами у вигляді прямого кута, що впирається в нерозкриту центральну частину розкопу. В центрі розкритої площи було заглиблення круглої форми, діаметром

і з'ясувати деталі конструктивного характеру.

Масштаб розвідувальних робіт 1948 р. порівняно з 1930 р. був значно розширений. Для з'ясування характеру рельєфу, стратиграфії відкладів та визначення загальних меж розміщення культурних залишків на ділянці № 1 було послідовно закладено 4 траншеї ширину 2 м. Одна траншея

поздовжна, завдовжки 50 м, була закладена по гребеню підвищення, і 4 — поперечні.

Площа ділянки, що прилягає з півдня і півночі до розкопу 1930 р., спершу була прошурфована.

Біля південного кута розкопу А і зробленої до нього в 1930 р. прирізки був закладений розкоп В, що охопив комплекс 2 з трьох боків — півночі, сходу, півдня. Всього було розкрито 120 м².

Основна маса культурних залишків у розкопі В, як і в розкопі А, стратиграфічно пов'язана з верхньою частиною шару 3. Вздовж стін розкопу на рівні шару 3 виявлені заглиблення такого ж характеру, як і в розкопі 1930 р. Вони простягалися в один ряд по боках прямокутної площині, орієнтованої з північного заходу на південний схід. У заглибленнях і на незначному віддаленні від них збереглися вугільні залишки від дубових стовпів.

Характер і розміщення вугілля у відзначених на площі розкопів А і В заглибленнях свідчать про те, що стовпи стояли вздовж стін житла, що мало прямокутну форму. Всього вздовж стін і по кутках стояло 16 стовпів на відстані до 2 м один від одного.

Розміри площині, зважаючи на проміжки між кутами, визначаються такими цифрами: північно-східна і південно-західна стіни — 11,5 м, південно-східна — 8,5 м, північно-західна — 6,5 м. Ширина по розрізу центра житла — 7,6 м. На відстані 3,6 м на північний захід від укороченої стіни виявлені були заглибини від 4 стовпів, що стояли по боках коридора, який безпосередньо прилягав до звуженої західної частини житла. Розміри коридора: довжина — 6 м, ширина входу і середньої частини — 1,5 м, ширина між стовпами, що обмежовували середину житла — 1,9 м.

Всередині житла були виявлені залишки побутового інвентаря, що складалися, головним чином, з розрізних і розтягнутих уламків кераміки, формою, орнаментом і технікою аналогічної кераміці Городська. Вони лежали гніздами, які складалися із залишків трьох-четирьох посудин. Переважали уламки великих біконічних посудин і глечиків сірокоричневого кольору. Разом з частинами великих роздавлених посудин були знайдені й уламки чорних лощених мисок, чаш і двовухих біконічних посудин червоного і коричневого кольору, мініатюрні посудини баючної та інших форм, а також уламки кераміки з шнуром орнаментом.

Більше до вогнищевого заглибління, що знаходилося у центрі житла, разом із залишками кераміки лежали уламки зотліх і перепалених кісток, гляніні пряслиця, уламок кремінного шліфованого клина і мініатюрна глянінна сокирка з добре модельованим плоским обушком і свердловиною посередині.

Біля південного зниженого краю підвищення був закладений розкоп Б. Довжина його з південного заходу на північний схід — 18 м, ширина — 14 м. Всього було розкрито 63 квадрати 2 × 2 м.

Культурні залишки у розкопі Б на відміну від східного підніжжя підвищення залягали в кількох послідовно утворених нашаруваннях і належать до різних періодів існування стоянки.

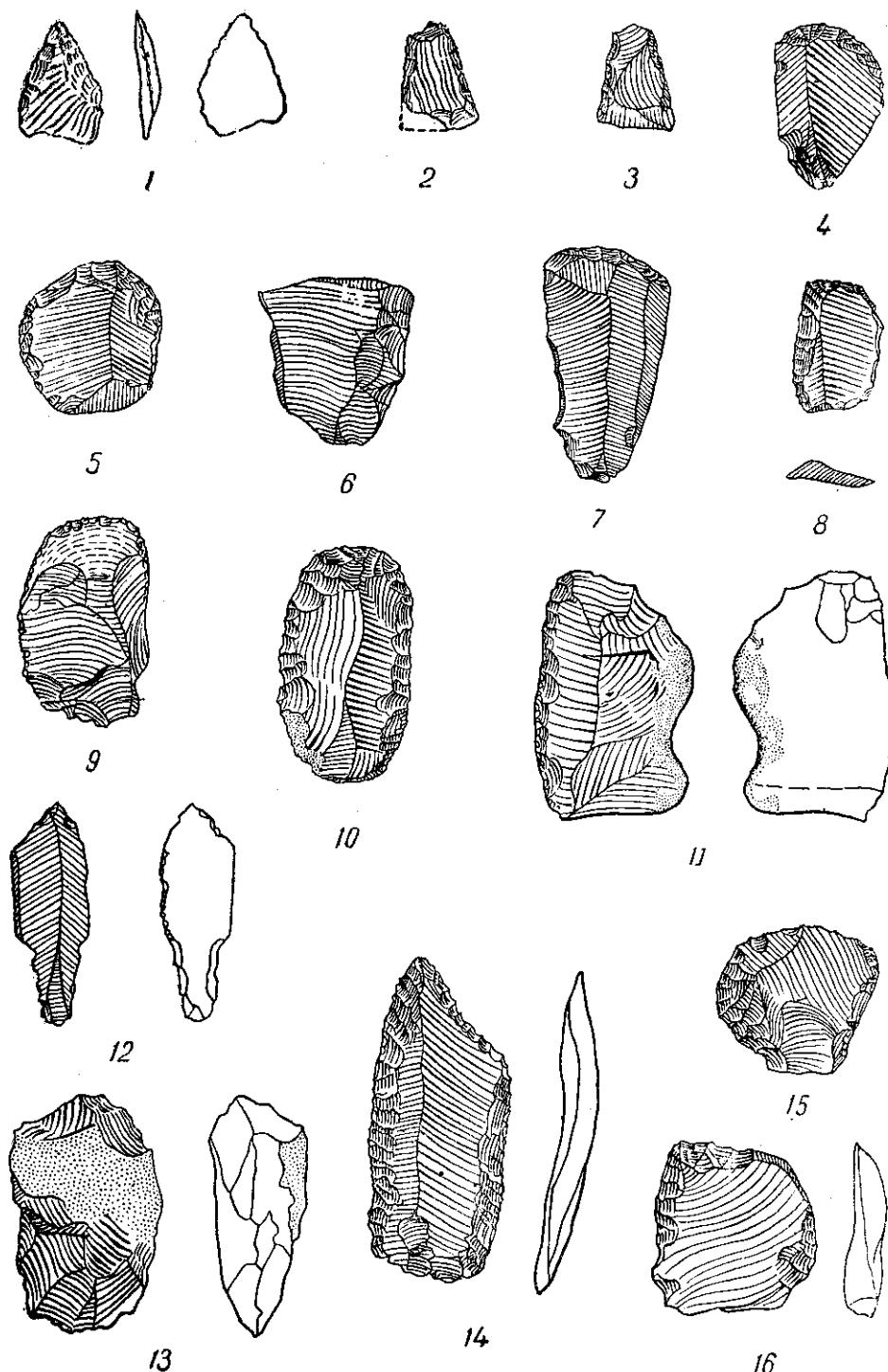
I. Найдревніші відкладення стоянки, що належать до пізнього епіпалеолітичного часу, залягають у середній частині шару 3, в основі прошарку ортштейну. Вони виявлені були у двох місцях — у західній частині розкопу поблизу схилу і в південній — на глибині 0,57—0,65 м.

Обидва комплекси представлени покидьками обробки кременю і нечисленними знаряддями, які були виявлені переважно поблизу невеликих вугільних плям, що збереглися на місці костиць. Крім п'яти нуклеусів конічної і призматичної форми з чорного, темносірого і жовтого кременю, віщепів, пластин і дрібного оскалоного матеріалу знайдено 16 скребачок — кінцевих, овальної, круглої, кутової, бокової та інших форм (табл. I, 5), серединний різець, три трапецієвидні знаряддя з уламків віщепів (табл. I, 2, 3), вістря з листовидної пластини жовтого кременю з довгим черенком, зрізаним з черевної сторони характерною крутую затуплюючою ретушшю (табл. I, 12).

Відзначено рисою кремінного інвентаря нижнього горизонту Мостви є незначне застосування різцевих форм, переважання скребачок і різального знаряддя, що обумовлювалось, головним чином, вимогами обробки продуктів мисливського промислу. Наявність у зазначених комплексах укрупнених знарядь і одночасне застосування поряд з віджимною технікою оббивки робочих країв свідчать про час, дуже близький до неоліту.

II. На рівні прошарку ортштейну, більше до верхнього перехідного горизонту, були виявлені залишки неолітичної стоянки, представлені примітивною гостродонною, ямоч-

ТАБЛИЦЯ I

Кремінні знаряддя з розкопу 1948 р. на торфовищі Моства. Всі речі — в $\frac{2}{3}$ н. в.

но-гребінчастою керамікою (табл. II, 1, 3) і обшивними сокирками миндалевидної та видовжено-овальної форми.

ІІІ. Доброю збереженістю відзначаються залишки житлового комплексу, що залягали у верхній частині шару 3, над ортштейном, і частково в горизонті, переходному до верхньої частини шару. Залишки, що належать до цього комплексу, були зосереджені в чотирьох окремих скученнях на відстані до 8,5 м одне від одного.

Скупчення 1 — у північному куті розкопу. Знайдені в цьому скупченні залишки складалися переважно з відходів обробки кременю, знарядь і уламків кераміки.

Скупчення 2 — у південно-західній частині розкопу. В цьому скупченні виявлені уламки двох роздавлених посудин, один невеликий широкогорлий горщик, одне мініатюрне і кілька більших кремінних знарядь, чотири скребачки, вістря, ножик, три ножовидні пластини з слідами підправки і застосування в роботі.

Скупчення 3 — на південний захід від скупчення 2. Разом з покидьками обробки кременю і закінченими кремінними знаряддями знайдені розрізені, дуже розкрішені грудочки обпаленої глини від зруйнованого вогнища та уламки широкогорлих горщиків.

Скупчення 4 — у східному куті розкопу. Тут, на площі 22 м², досить перівномірно були розтягнуті грудки обпаленої глини, уламки роздавлених посудин і нечисленні кремінні знаряддя. Зважаючи на розташування обпаленої глини та кераміки, можна припустити, що житло, залишки якого виявлені у східному куті розкопу В, мало форму прямокутника 4,6 × 2 м, витягнутого з заходу на схід.

У східній половині житла, біжче до середини довгої південно-східної стіни, містилося вогнище. Розміри вогнища, як можна судити із зовнішніх обрисів збереженої частини глинняного завалу — 1 × 0,9 м. З західного боку його була вигрібна частина, відкрита у напрямі смуги з вугіллям, що йшла від вогнища до виходу з житла.

Кремінь, з якого виготовлялося знаряддя, був різного забарвлення і різної якості. Поряд з темним плямистим і сірояківтуватим кременем із місцевих морених відкладів Коростеня і Могильного застосовувався також чорний і темносірий м'який кремінь з віддалених крейдяних відкладів західної Волині. Серед закінчених виробів є різальні знаряддя (табл. I, 11, 14), скребачки і ско-

белі (табл. I, 4, 7, 10, 16), різці (табл. I, 6) і вістря для стріл (табл. I, 1).

На даній стадії неоліту найбільшого розвитку набувають різальні знаряддя і вістря. Модифікація тих і інших походить від найпростіших вихідних форм, що характеризуються переважним використанням відщепів трикутних, підтрикутних та інших, іноді випадкових обрисів. Підправка знарядь здебільшого обмежувалась однобічною ретушшю одного або двох країв та вершини відщепа.

У процесі функціональної спеціалізації ці вихідні форми дають ряд стаїв типів, морфологічно пов'язаних з удосконалішими різальними знаряддями та наконечниками стріл, відомими із знахідок в поселеннях пізньотрипільського часу, які відрізняються суцільною двобічною обробкою.

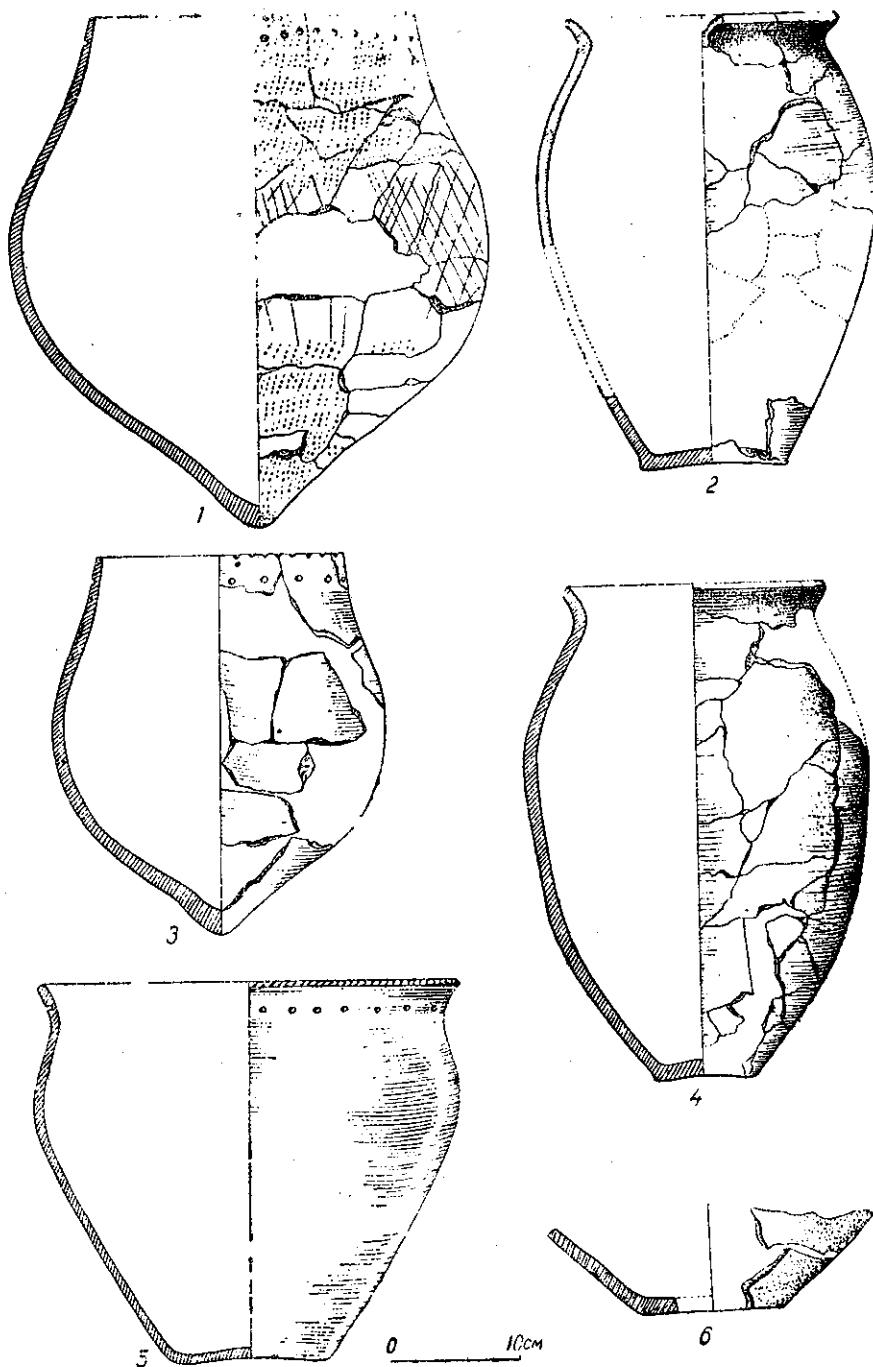
Керамічні вироби житлового комплексу формою, складом глини і технікою виготовлення діляться на дві основні групи.

Група I. До цієї групи належать високі плоскодонні посудини з відігнутими назові вінцями і розширеною серединкою або верхньою частиною.

Глина в обпалі коричневого кольору з жовтуваточервоним відтінком, що переходить у бурій. В домішці тіста є велика кількість крупнотовченого кварцу і дуже роздрібнених черепашок. На згладжений після ліплення зовнішній поверхні помітні сліди легкого лощення. Трохи увігнуто дно має однакову товщину з стінками (6—7 мм) або ж трохи потовщується до центра. Максимальна висота посудин 37,4 см, діаметр тулуба 22,8—26 см, діаметр горла 20 см (табл. II, 4). У скупченні 2 були знайдені дві посудини, що трохи відрізнялися профілем тулуба — максимальне розширення посудин припадає на верхню половину, завдяки чому особливо чітко вирисовується плечова частина (табл. II, 2).

Група II. Представлена воно тонкостінними широкогорлими горшками, складом тіста і формою посудин діляться на дві підгрупи.

Підгрупа а. До цієї підгрупи належать два горщики з скупчення 4. Один — великий, з добре виявленою плечовою частиною і трохи відігнутими назові вінцями. Глина в обпалі темного сірокоричневого кольору, що переходить на внутрішній поверхні в темнобурій. В густо замішаному тісті — незначна домішка товченого граніту і дуже подрібнених черепашок. На косо зрізаному з зовнішнього боку краї вінець належно орнамент у вигляді двох рядів пар-

Посуд з розкопу 1948 р. на торфовищі Моства.

них гребінчастих заглиблень, розташованих під кутом праворуч. Нижче вінець, у верхній частині шийки, орнамент складається з круглих ямочок, що йдуть в один ряд нерівною, злегка хвилястою лінією. Висота горщика 28 см, діаметр плечей і горла 32 см (табл. II, 5).

Підгрупа б. До цієї групи належать уламки двох широкогорлих горщиків. Один з горщиків був невеликих розмірів з слідами лощення, заввишки 21 см. Тісто добре вимішане і містить багато домішок дрібного піску. Верхня частина горщика орна-

розкритий в 1948 р. біля північно-східної стінки розкопу Б. Уламки роздавлених посудин скупчувалися поблизу зернотерки і залягали *in situ* в середній частині шару 3, вище ортштейну.

Основною формою кераміки цього комплексу є високі, розширені в середній частині посудини типу групи I попереднього горизонту. Збереглися уламки 12—13 посудин різних розмірів. Серед них є частини сіми великих лощених посудин жовтого і сіророжевутуватого кольорів з коричневим відтінком. Основними елементами орнамента-

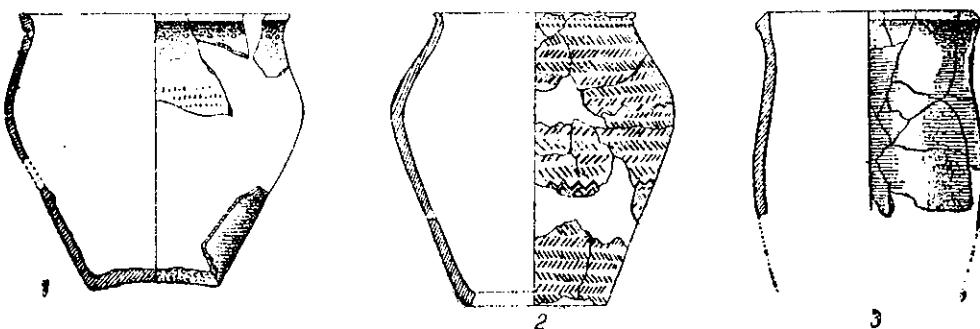

Рис. 2. Посуд з розкопу 1948 р. на торфовиці Моства. Всі посудини — в $\frac{1}{6}$ н. в.

ментована: нижче вінець, навколо шийки зроблено орнамент з круглих ямок; плічка наколоті косо поставленою гребінкою у вигляді пояска 2—2,5 см завширшки (табл. II, 2).

З керамікою групи II найтісніше пов'язані залишки посудин, що лежали в середній частині шару 3 на відстані 2 м від скучення 2 на північний захід. Тут знайдені уламки трьох посудин з характерним смугастим згладжуванням зовнішньої і внутрішньої поверхні.

Формою і способом обробки поверхні кераміка ця наближається до типу IV кераміки з жител 1, 2 і 4 Коломийщини (тип XXI — за класифікацією Т. С. Пассек¹), що мають спільні риси з керамікою групи II. Орнаментація посудин цієї групи зберігає більш ранні елементи, типові для гостродонної ямочно-гребінчастої кераміки Мостви.

Група III. До пізнішого етапу розвитку трипільської культури на півдні Полісся належить комплекс з керамікою, частково

циї є гребінчасті відбитки по краю вінець, доповнівани ї ямочним орнаментом, зробленим нижче основи шийки. Одна посудина орнаментована на плічках горизонтальною лінією, зробленою дуже скрученим шнуром.

До цього ж комплексу кераміки належать уламки конічної миски з чорною лощеною поверхнею (табл. II, 6) та невеликий, розширеній у плічках, лощений горщечок сіророжевутуватого забарвлення, що переходить в густий чорний колір.

У середній частині шару 3 на відстані 1—3 м від зернотерки на північний схід знайдені уламки трьох посудин, що відрізняються складом тіста і моделюванням верхньої частини. У типологічному відношенні ці посудини значно більші до пізньотрипільських комплексів Колодяжного і Городська. Це — плічкасті горщики з рівною, що трохи поширюється доверху, шийкою, які мали в тісті домішку з великою кількості товченого граніту. На уламку верхньої частини одного з горщиків є конусовидний сосочок з піднятою округлою верхівкою. Наявність гребінчастого та шнурового орнаменту і ліпних сосочків у згаданому комплексі кераміки свідчить не тільки про її одночасність з аналогічними формами Колодяжного та Городська, а й про спільність

¹ Т. С. Пассек, Звіти про розкопи жител (площадок) № 1, 2, 4, 11, Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 44, 84, 126, Порівн. фото 34—39 на стор. 101—102; 11 і 12 на стор. 140.

тих ознак, що органічно пов'язують пізні трипільські пам'ятки південних районів Полісся.

Група IV. Ця група представлена одничною знахідкою, виявленою у перехідному горизонті між середньою і верхньою частинами шару 3 біля невеликого скupчення вугілля на глибині 0,59—0,62 м. Це — ліпний глек з потовщеними косо зрізаними на зовнішньому боці вінцями, що складом тіста не відрізняється від посуду з сосочками з попереднього горизонту (рис. 2, 3).

Група V. Верхня частина шару 3 складається з залишків кераміки, що належать різночасним поселенням бронзової епохи. Найбільш рання кераміка горизонту представлена уламками чотирьох тонкостінних посудин з відгнутими, косо зрізаними доверху вінцями, чорного або сірокоричневого на зламі кольору. Одна з посудин була орнаментована в основі шийки круглими виступами, видавленими з внутрішнього боку тупим кінцем палички.

Друга така ж посудина була прикрашена орнаментом у вигляді круглих загиблень, зроблених дуже скрученим шнуром.

На тому ж рівні знайдені уламки двох посудин, орнаментовані ялинкою. Обидві посудини мали форму банок з чітко окресленими високими плічками, що рівною лінією звужувались до коротких, трохи відгинутих вінець. Під віночком ялинковий орнамент доповнюється двома паралельними лініями, виконаними тонким, дуже скрученим шнуром (рис. 2, 1).

Ф а у н а. Кісткові залишки більш раннього часу, що належать коню і вівці, залягали *in situ* на рівні середньої і верхньої частини шару 3 разом з керамікою і кремінним інвентарем житлового комплексу в розкопі B (скупчення 1—4).

У розкопах A та B кістки домашніх тварин траплялись виключно на рівні залягання залишків житла пізньотрипільського часу. Крім кісток бика, коня та вівці тут були знайдені також кістки домашньої свині.

У шарі 2, що підстилає товщу торфа, перед завалом горілого дубового лісу були виявлені частини кінцівок і череп вовка, ріг і кілька уламків кісток дикої кози.

Дослідженнями стоянки на торфовищі Моства накреслюються нові віхи у вивчені неолітичних культур півдня Полісся, іх відносин і зв'язків з широко розвиненою культурою найдревнішого землеробського і скотарського населення Наддніпрянщини.

На генетичний зв'язок цієї культури з неолітом Полісся вказують спільні риси, що споріднюють орнаментальні мотиви ямочно-гребінчастої кераміки Мостви з пізнішими керамічними формами, типовими для трипільського часу. Найбільш ранні вияви трипілля складаються на основі місцевих культур неоліту. Внутрішній органічний зв'язок, що існує між ними, особливо наочно виявлений у кераміці житлового комплексу розкопу B, де ми маємо яскраво відбиті послідовні етапи видозміни ямочно-гребінчастого орнаменту в найбільш ранніх формах плоскодонної кераміки.

И. Ф. ЛЕВИЦКИЙ

ИССЛЕДОВАНИЕ СТОЯНКИ НА ТОРФЯНИКЕ МОСТВА в 1948 р.

Резюме

Исследование стоянки на территории Моствинского торфяника, проведенное автором в 1948 г., явилось продолжением работ 1930 г. В результате этих работ наметились новые вехи в изучении неолитических культур южного Полесья и их связей с широко развитой культурой земледельческо-скотоводческого населения Среднего Поднепровья.

На генетическую связь этой культуры с неолитом Полесья указывают общие черты, роднящие орнаментальные мотивы ямочно-

гребенчатой керамики Моствы с позднейшими керамическими комплексами, типичными для трипольского времени. Наиболее раннее выявление триполья слагается на основе местных культур неолита. Существующая между ними внутренняя органическая связь особенно наглядно выражена в керамике жилищного комплекса раскопа B, где обнаружены ярко отраженные последовательные этапы видоизменения ямочно-гребенчатого орнамента в наиболее ранних формах плоскодонной керамики.

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

ПЕРШЕ САБАТИНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ

Ще в 1932 р. Первомайським музеєм були проведені розвідкового характеру розкопки на так званій „Жовтяковій Кручи“ в с. Сабатинівці, Ульянівського району, Одеської області¹. Внаслідок цих розкопок була встановлена наявність поселення трипільської культури з керамікою, орнаментованою канелюрами, гребінцем та поліхромним розписом.

тинівки, що веде до берега П. Бугу (рис. 1).

Під час досліджень 1938 р. в західній частині розкопів також траплялися культурні залишки, не властиві трипільській культурі — скучення кісток свійських тварин та кераміка, орнаментована валком, яких в розкопах 1939 р., закладених в східній частині поселення, не було знайдено.

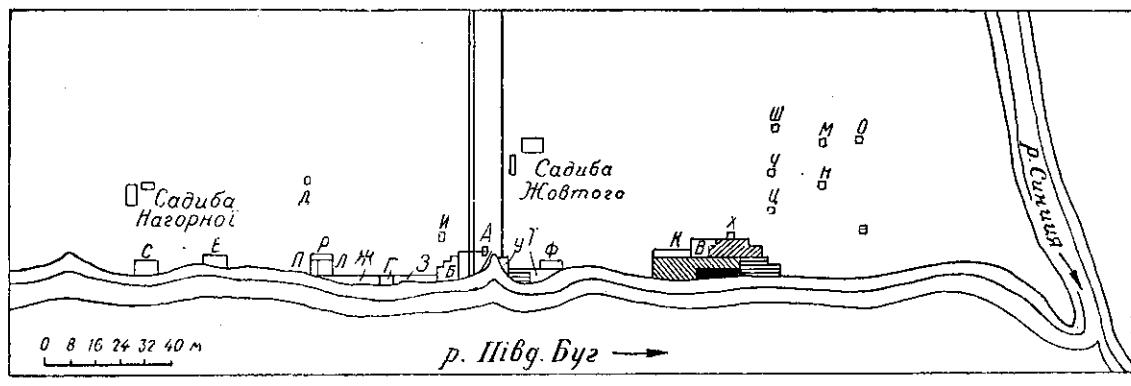

Рис. 1. План розкопів. 1 — розкоп П. В. Харламповича 1932 р., 2 — розкоп А. В. Добровольського 1938 р., 3 — розкоп О. Ф. Лагодовської 1938 р., 4 — розкоп А. В. Добровольського 1939 р., А — Ш — розкопи А. В. Добровольського 1947—1948 рр.

В зв'язку з великим науковим значенням цього поселення в 1938 і 1939 рр. розкопки його було продовжено².

Внаслідок всіх цих розкопок було досліджено частину трипільського поселення (назованого Сабатинівським першим поселенням) між р. Синицею та вулицею с. Саба-

Це наводило на думку, що тут є якийсь пізніший культурний шар.

В зв'язку з тим, що розкопки 1932, 1938 і 1939 рр. провадилися по березі П. Бугу на схилі до р. Синиці, на місці, де берег щороку підмивається весняними водами, можна було думати, що тут культурний шар сильно пошкоджений. Тому в 1947 р. було вирішено перевести розкопки на захід від вулиці с. Сабатинівки, що прямує до П. Бугу, де берег річки не руйнується і являє собою майже рівну поверхню. Тут можна було сподіватися знайти культурні залишки в непорушенному стані й уточнити стратиграфію знахідок.

В 1947 р. на цьому місці і були закладені розкопи А, Б, Г, Ж, З, а в 1948 р. — розкопи Л, Р, С, Т, У (рис. 1).

¹ Про знахідки тут старожитностей під час весняних розливів П. Бугу музей повідомив колгоспник С. І. Чуб.

² Їх проводили співробітники Одеського музею О. Ф. Лагодовська і А. В. Добровольський. У розкопках взяли також участь — від Одеського музею Ю. М. Захарук, від Дніпропетровського — В. А. Мізін та від Прокурівського — О. М. Стронгін. В 1939 р. досліди продовжували співробітники Одеського музею А. В. Добровольський та Т. Г. Сіскова.

Тут в чорноземному ґрунті, а в деяких місцях навіть і в верхній частині суглинкуватого ґрунту, на глибині 0,7—1,5 м було виявлено культурний шар, позначений як шар *Б* на відміну від нижче розташованого трипільського шару, позначеного *А*, що, як виявилося пізніше, може бути віднесенний до пізнього часу бронзової доби.

Якраз у тому місці, де вулиця с. Сабатинівки веде до П. Бугу, внаслідок дальших досліджень було встановлено, що шар *Б* безпосередньо налягав на шар *А* і в певному горизонті культурні залишки обох шарів навіть змішувалися. Це явивше давало можливість поставити питання про те, чи не є шар *Б* безпосереднім продовженням шару *А*. Питання було з'ясовано розкопками 1948 р., проведеними в західній частині території поселення. Тут шару *А* не було виявлено, його залишки зникали на межі розкопів *L, R* (рис. 1). Тут траплялися культурні залишки тільки шару *Б*, які налягали безпосередньо на суглинкуватий ґрунт, або в західній частині, де суглинкуватий ґрунт виклинивався, — на пісок. Ці факти дали можливість думати, що безпосереднє налягання і навіть в деякій мірі змішування культурних залишків шарів *А* і *Б* на площі розкопів *A, B, V, Г, Ж* слід пояснювати наслідком дії певних геофізичних факторів. Місце розташування зазначених розкопів являло собою найвищу точку, від якої поверхня схилилася на схід і на захід. Ця точка, очевидно, зазнавала впливу вітру (процес дефляції), внаслідок чого ґрунт довгий час оголювався і культурні залишки шару *А* потрапляли на поверхню. Очевидно, так було і тоді, коли на цьому місці знову поселилася людина, після якої залишився тут культурний шар *Б*.

Шар *А* датується бронзовою булавкою кіпрського типу, шар *Б* датується пізнім часом бронзової доби. Отже, ясна річ, що між шаром *А* і *Б* Сабатинівського поселення в хронологічному відношенні різниця величезна, приблизно в межах 600—800 років.

Це стверджується такими даними. В порожистій частині Дніпра в культурному шарі розвиненого неоліту (стоянка на Стрільчій Скелі) знайдено фрагмент поліхромного посуду, характерний для трипільського поселення в с. Кудринці; там же було знайдено і фрагмент посуду, орнаментований канелюрами та гребінцем, що характерно для Сабатинівської групи трипільських поселень також, як і фрагмент посуду, лощена поверхня якого вкрита горизонтальними

поглиблennями, що нагадують канелюри. Це дає можливість припустити, що Сабатинівська група поселень в деякій мірі одночасова з кінцевим етапом неоліту Надпоріжжя, але в Надпоріжжі між стоянками цього часу і поселеннями бронзової доби, що ідентичні з шаром *Б* Сабатинівського поселення в хронологічному відношенні, різниця величезна. Отже, шар *Б* Сабатинівського поселення аж ніяк не може бути спадкоємцем безпосереднього розвитку культури шару *А* цього поселення.

Таким чином, на Жовтяковій Кручі місцевість двічі за давніх часів використовувалася людиною для оселення — за часів трипільської культури і пізніше — наприкінці бронзової доби. Не може бути сумніву в тому, що в давнину людину сюди приваблювала прекрасна надзаплавна тераса, винятково придатна для землеробства, розташована на захід від поселення по берегу П. Бугу, яка і зараз використовується під городи.

Культурний шар *А*. Культурні залишки шару *А* залягають в слабогумусованому суглинку, що перекриває розмитий лес на глибині 1,6—2,3 м від сучасної поверхні. Ці залишки вкривають поверхні глиняних, валькованих, сильно випалених вимосток. Залягають вони також і між вимостками і взагалі на всьому просторі розташування поселення. В зв'язку з тим, що і вимостки, і культурні залишки залягають на різних горизонтах, можна говорити про суцільній культурний шар товщиною до 0,7 м.

На поселенні знайдено вимостки двох видів: одні — круглої та прямокутної форми, площею не більше 2 м², навколо яких і на яких не помітно інших конструктивних решток будівель, другі — прямокутної форми, далеко більшого розміру, що являють собою, безсумнівно, вже долівки жител. На таких долівках не видно завалу від стін та дахів, і на них культурних залишків майже не буває, в той час як на первих — їх багато.

Вироблено вимостки з вальків товщиною до 8 см, викладених в один або в кілька рядків, нерівності між вальками заповнювалися намазкою, після чого долівка ставала цілком горизонтальною. Вимостки і долівки завжди випалені й мають червонястий колір.

У вимостках можна вбачати тільки якісь споруди спеціального призначення — черені вогнищ або культові споруди; долівки, безсумнівно, являють собою частини на-

земник жителі, в яких стіни і дахи, очевидно, були з дерева, бо будь-якого завалу на долівках не помічено.

Під однією з долівок в трьох місцях було знайдено частини посудин, покладених сюди вже в розбитому стані, бо частина посудини була вкладена в другу частину цієї ж посудини. Цілком імовірно, що такі розбиті посудини клали під долівки будівель з обрядовою метою.

Серед кісток визначено: кістки свійських тварин — бика, свині, вівці-кози та собаки малого зросту (*Canis palustris familiaris*); диких тварин — оленя, коня, свині, ведмедиця, лося, косулі, кота, бобра, борсука, куниці, а також риб та юнікових черепах¹. Хоч кістки свійських тварин знайдено в більшій кількості, ніж диких, але ж мисливство в ті часи відігравало ще досить значну роль.

Серед виробничих знарядь в першу чергу слід відмітити землеробські знаряддя — мотики різних форм, вироблені з рогу оленя, серпі, у яких один край загострений шліфуванням, вироблені з лопаток крупних тварин, та зернотерки.

Отже, господарською базою цього населення було землеробство, скотарство у вигляді приселищного стада, мисливство та рибальство, а також, звичайно, збиральництво.

Осілий спосіб життя сприяв розвитку керамічного виробництва. Серед культурних залишків шару А чималий процент припадає саме на вироби з глини і, в першу чергу, на посуд. За складом глини, формою виробів й орнаментацією посуд цього шару можна розподілити на три групи.

Група А. До цієї групи належить посуд, вироблений з добре виготовленої глини, до якої у незначній кількості домішано пісок. Посуд добре випалений, він наскрізь жовто-червонуватого або сірого, іноді з жовтуватими плямами, кольору. Поверхні в більшості лощені, але бувають і шорсткі. Стінки в основному тонкі (0,4—0,5 см), тільки зрідка в посуді більшого розміру вони бувають товстішими (до 0,8 см). Посуд загалом невеликого розміру, лише окремі посудини досягають місткості трьох літрів. Посуд цієї групи знайдено у вигляді глечиків (табл. I, 2) та макітерок (табл. I, 3). Обидва типи мають дуже малого діаметру денце, порівнюючи з вичеревком та отвором горла.

Надзвичайно характерною особливістю є випнуті округлої форми виступи по вичеревку, яких буває здебільшого п'ять, ча-

сто між цими виступами по основі горла розташовано стільки ж невеликих гульок (табл. I, 2, 3). Посуд орнаментований канелюрами, гребінцем, борозенкою та круглими і овальними ямочками, причому жоден з цих орнаментальних елементів не вживали самостійно, а обов'язково пов'язували в орнаментальному мотиві хоча б два з них (табл. I, 2, 3, 6). Дуже рідко гребінцеві відтиски та борозенки заповнювали фарбою білого та червоного кольору. Іноді цими ж фарбами покривали і простір між борозенками. Посуд мав і невеличкі вертикальні ручки (табл. I, 4) або дворогі виступи, загнуті догори (табл. II, 6). На опуклинах часто були вушка з вертикальними дірочками.

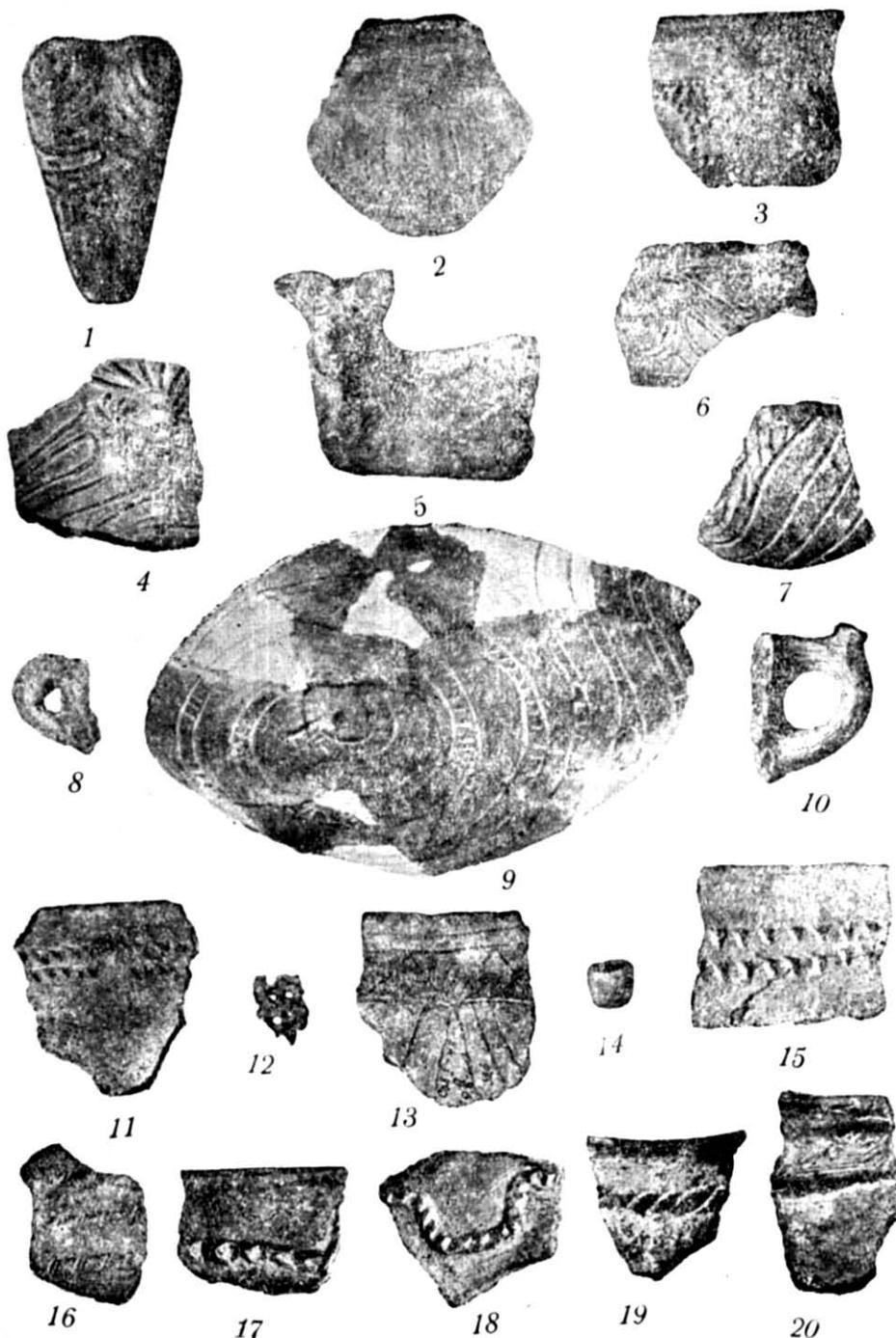
До цього ж типу посуду належать і частини¹ на досить високих циліндричної форми підставках, іноді з отворами з боків (табл. II, 9). Знайдено уламок покришки, посередині якої була фігурна ручка (табл. I, 7), знайдено окремо три таких ручки (табл. II, 4, 5). Інтересний фрагмент великого розміру посудини з отвором, в якій вінця розташовані горизонтально до середини. На її вичеревку було п'ять опуклин з вертикальними провушинами. Посудина має жовтий колір, тільки коло вінець є сірі плями. Орнаментована вона канелюрами, борозенками і ямочками округлуватої та еліпсовидної форми. Основу орнаменту складає спіраль, що закінчується на опуклинах фігурою, яка нагадує голівку гадюки. Спіраль складається з двох рівнобіжних боріздок, простір між якими вкритий червоною фарбою і на певних віддалях заповнений поперечно вдавленими рядками ямочок (табл. I, 9). Простір між спіралями заповнений канелюрами.

Група Б. Посуд цієї групи знайдено вдалеко меншій кількості; він — грубого виробу, з домішкою піску до глини. Посуд увесь однобарвно жовтий, добре випалений. Характерною ознакою його є те, що зовнішня поверхня горла завжди загладжена, а решта частини поверхні ніби обляпана глиною, внаслідок чого вона завжди грубо шорстка. Внутрішня поверхня загладжена і темного кольору.

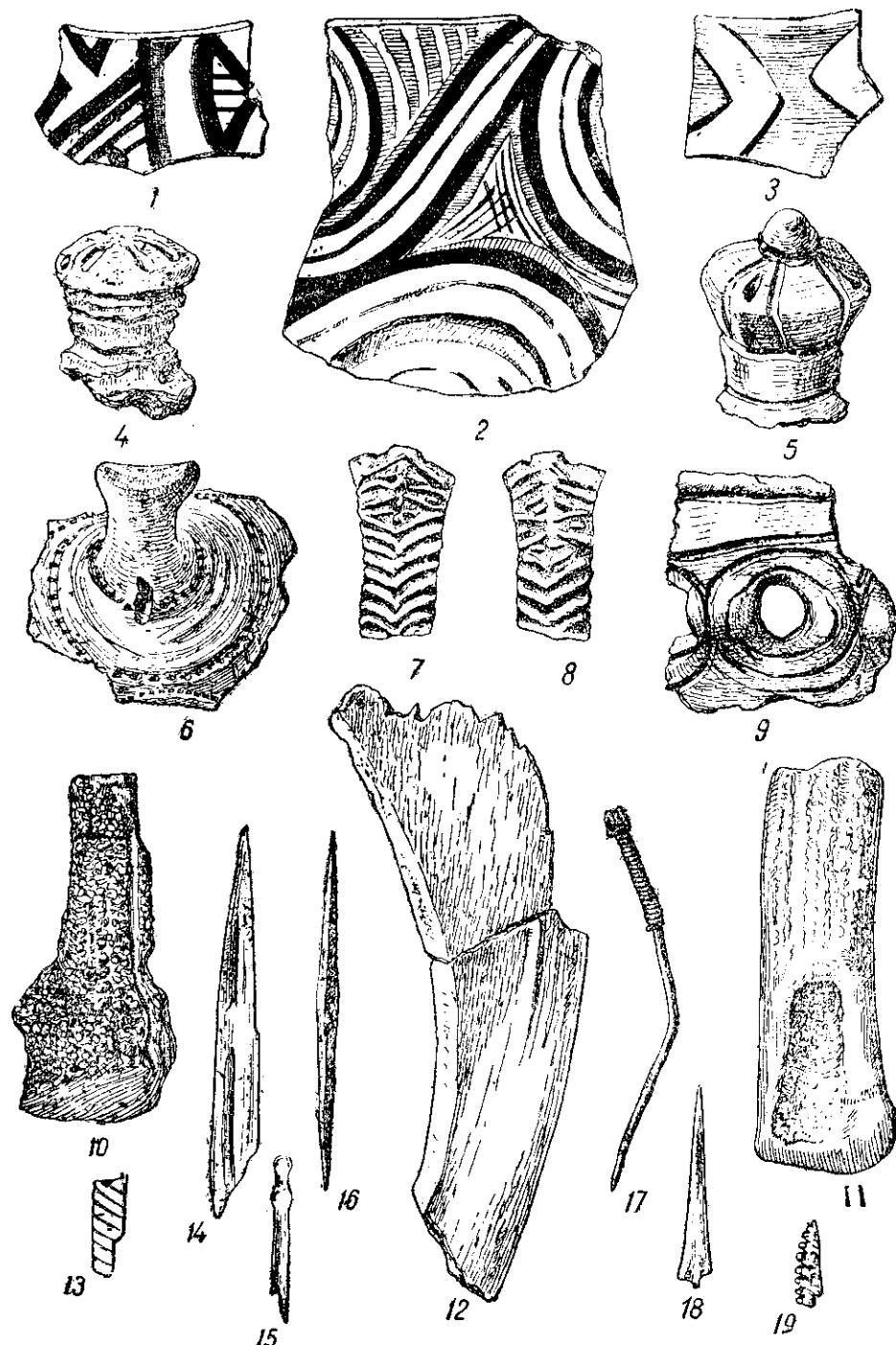
Посуд цього типу буває у вигляді макітерок великого розміру та глибоких опукло-конічних плоскодонних чаш, вінця яких злегка загнуті всередину.

¹ На першому Сабатинівському поселенні знайдені тільки фрагменти таких чаш, а на Гренівському поселенні М. Л. Макаревич знайшов цілі чаші.

¹ Кістковий матеріал визначений В. І. Бібіковою.

Кераміка першого Сабатинівського поселення 1—7, 9, 11, 15 — з шару А. 8—10, 12—14, 16—20 — з шару Б. Всі предмети — в $\frac{2}{3}$ н. в.

Інвентар з шару А. 1—3 — фрагменти розписного посуду, 4—9 — керамічні вироби, 10—15, 18, 19 — вироби з кістки, 16—17 — вироби з бронзи.
($\frac{1}{2}$ н. в.).

На межі між загладженою і шорсткою поверхнею є орнамент у вигляді трикутних відтисків, розташованих в один або в два рядки (табл. I, 11, 15), інколи відтиски бувають овальні, а рядки перериваються гоструватими, іноді приплюснутими гульками (табл. I, 11). Такі ж гульки в кількості однієї, а іноді й двох бувають розташовані вертикально на деякому віддаленні від

Рис. 2. Посудина з шару А.

денця. На окремих фрагментах є короткі вертикальні ручки, що нагадують більше вушка. Такий посуд відомий і з поселення в с. Луци-Брублівецькій, з Гренівського і Сабатинівки II.

До групи Б належить також посудина цікавої форми. Від неї знайдено досить велику частину, по якій форму й розміри вдалися встановити повністю. Вона надзвичайно нагадує так звані скіфські бронзові казани на ніжках (рис. 2).

В ній зовнішня поверхня вінець загладжена, а решту поверхні обляпано. На межі загладженої і обляпаної частин посудину оперізує в один рядок орнамент з крупних овальних заглиблень, який в чотирьох місцях переривається наліпними з валка фігурами у вигляді писаної великої літери А. На нижній частині посуду навколо розташовано гульки по дві-три в ряд по вертикалі. Висота посудини 0,37 м, діаметр вищеревка 0,42 м.

Група В. До цієї групи належать нечисленні фрагменти тонкостінного посуду ма-

лого розміру, виробленого з добре виготовленої глини, розписаного фарбами. За характером розпису, посуд можна розподілити на три підгрупи.

Підгрупа а. На мутнобілому фоні розписано коричневочервонуватою фарбою (табл. II, 3).

Підгрупа б. По червоному фону розписано коричневою (табл. II, 1) або білою та коричневою фарбою, яка іноді переходить майже в чорну.

Підгрупа в. По світлокоричневому фону розписано білою та різних відтінків коричневою фарбою, чим і досягається художність рисунка (табл. II, 2).

З шару А відомі й інші керамічні вироби. На особливу увагу заслуговують фрагменти п'ятьох сильно схематизованих антропоморфних фігурок (табл. II, 7, 8). Всі знайдені фігурки — з відбитими голівками, але по аналогії з фігурками поселень біля с. Луци-Брублівецької та Гренівського, де знайдено цілі такі фігурки, можна гадати, що голівки знайдених фігурок були також у вигляді довгастих конусів.

Чотири фрагменти фігурок вкриті борозенчастим орнаментом (табл. I, 1; II, 7, 8), фрагмент нижньої частини однієї фігурки зовсім не орнаментований.

З керамічних виробів заслуговують на увагу також уламок черпачка з ручкою у вигляді голівки собаки (табл. I, 5) та денце посудини чотирикутної форми, що в одному куті мала малу якусь ручку; відомий один уламок ложки, орнаментованої гребінцем.

В шарі А знайдено й вироби з кременю, правда, їх небагато, до того ж вони, головним чином, знаходилися в одному місці навколо черепашкового скupчення, розташованого на самому березі річки¹.

Серед виробів з кременю найголовніші: трикутні вістря стріл, скребачки на пластинах і скребачки косо ретушовані. Знайдено кам'яні тесла, розтиральники плоскі й круглі, зернотерки у вигляді кусків граніту з притертвою горизонтальною поверхнею та верхняками меншого розміру з такими ж притертими поверхнями.

З кістяних виробів траплялись серпи з лопаток крупних тварин, в яких один край

¹ Є деякі підстави вважати, що в цьому місці було більш раннє поселення, про що ніби свідчить і один фрагмент явно неолітичної кераміки, орнаментованої гребінцем. Про те, що ця місцевість була заселена людиною і набагато раніше, свідчать палеолітичні рештки на місці розкопів 1939 р.

підгострений шліфовкою (табл. II, 12), уламок браслета, уламок булавки (табл. III, 15), кістки, оздоблені різним орнаментом (табл. III, 13), шильця (табл. III, 14, 18) та кістяний карбик для гребінцевого орнаменту (табл. III, 19).

З рогу оленя відомі чотири мотики, дві з яких плоскі, з підгостреними шліфовкою лезами, вироблені з подовжньо розщеплених гілок рогу оленя. На стрижні однієї мотижки є штучно вироблені на ребрах заглибини для прив'язування до держака (табл. II, 10), третю зроблено з круглої частини рогу оленя, розколотого подовжньо; низ мотики косо стесаний і зашліфований, а верхня частина використана як втулка для держака

Коло житла № 7 з західного його боку знайдено попелище, в якому траплялися культурні залишки у вигляді кісток тварин, фрагментів посуду та ін. В цьому попелищі можна вбачати звичайний смітник.

З південного боку на рівні долівок коло кожного житла є попелястий прошарок. Такі самі попелясті прошарки і зараз можна бачити перед хатами селян — навесні та восени, коли ґрунт від дощів розкисає, перед порогом посыпають попелом. Треба гадати, що ці попелясті прошарки перед житлами є наслідком такого ж звичаю, а якщо це так, то виходи з цих жител були обернені в сторону річки.

Долівки жител залягають майже на од-

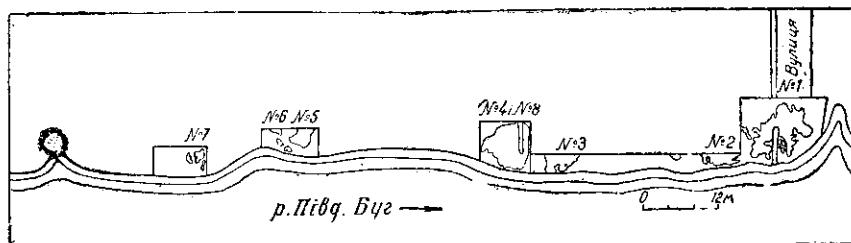

Рис. 3. План розташування шару Б.

(табл. II, 11), четверта мотика являє собою частину розщепленого рогу оленя з підшліфованим кінцем.

В шарі А знайдено шість мідних шилець, ромбічних у розрізі (табл. II, 16), одну голку з вушком та булавку кіпрського типу (табл. II, 17). Цю булавку знайдено в розкопі Ж на глибині 1,9 м в чистому культурному шарі, який залягав у суглинкуватому гумусованому ґрунті. В цьому місці ніяких порушень ґрунту не помічалося, а тому приналежність її саме до шару А не викликає ніякого сумніву.

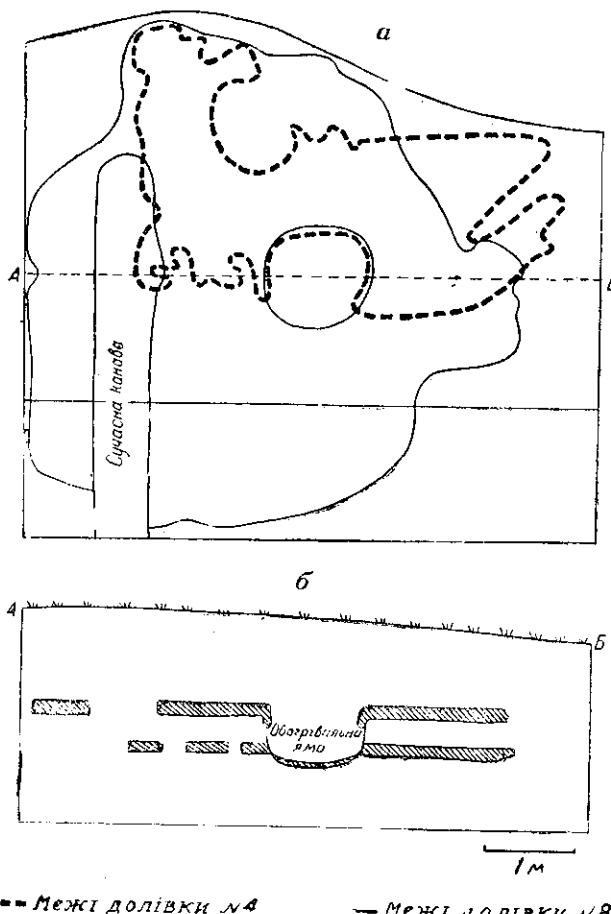
Культурний шар Б. Культурні залишки шару Б в основному залягають в чорноземному ґрунті в межах 0,7—1,3 м. По обрізу берега П. Бугу на захід від вулиці, що прямує до річки, виявлено залишки восьми глинобитних жител, розташованих одне від одного на неоднаковій віддалі (рис. 3). Між житлами № 1 і № 2 знайдено купку каміння, в якій можна вбачати залишки вогнища.

Культурні залишки трапляються тільки між житлами, де вони майже рівномірно насичують ґрунт. У завалах жител і на долівках їх не знайдено, зникають вони і на деякій віддалі від берега.

ному рівні (1,3—1,5 м) і тільки долівка житла № 8 (рис. 4) залягалася на глибині 1 м, безпосередньо над житлом № 4, що знаходилося на глибині 1,3 м. Таке розташування долівок, як і товщина культурного шару, свідчать про те, що поселення існувало довго і нові жител будували на місці старих. Житла під час розкопів добре позначаються набагато світлішим кольором завалу, який залягає у вигляді підвищення опуклої форми. Під завалом відкривається сильно утрамбована і висушена вогнем долівка. На жаль, долівки поруйновані кротовинами настільки, що форми і розміри їх встановити не можна, тільки іноді можна побачити залишки прямих країв долівки, які можуть свідчити про чотирикутну форму житла. Долівка № 1, що найкраще збереглася, в найширшому місці мала 9 м.

На деяких долівках є ділянки червонястого кольору від впливу сильного вогню. Можливо, що це були місця вогнищ, бо спеціальних печей в цих житлах не було знайдено. В долівці житла № 8 (рис. 4) була яма діаметром 0,8 м і глибиною до 0,6 м. Дно цієї ями було вивальковане глиною і вкрите попелом і вугликами, а зверху вона була заповнена завалом будівлі.

Краї ями були загладжені, і після зачистки стало видно, що вони трохи звисали в яму. Це могло статися лише в тому разі, якщо під час завалу яма була порожня. Отже, ясно, що ця яма належала житлу № 8. В ній можна вбачати обігрівальну споруду¹.

— Межі долівки № 4 — Межі долівки № 8

Рис. 4. Долівки жителі № 4 і № 8 шару Б.
а — план, б — профіль по лінії АБ.

Завал являє собою аморфну глиняну масу, в якій тільки іноді трапляються грудки глини, але ні разу не було виявлено частини стінок, а тому й не можна встановити їх товщини. Невеликі розміри завалу дають тільки можливість думати, що стінки були нетовстими і невисокими, не вище 1,5—2 м. В зв'язку з тим, що у верхній частині завалу іноді трапляються сліди дерева, можна вважати, що будівля перекривалася деревом, а потім її вкривали землею або травою, можливо й обмазували.

¹ Такі ж ями ще недавно були у вжитку в західному Казахстані.

Культурний шар Б насамперед характеризується дуже великою кількістю кісток свійських тварин: бика, коня, свині, кози-вівці та собаки великого зросту (*Canis matris optime*). О. Браунер, який раніше визначав залишки фауни Сабатинівського поселення, пояснював появу собаки цього типу розвитком скотарства, тобто собаку треба розглядати як сторожову. З диких тварин визначено тільки кістки оленя і свині. Виявлено також кістки риб.

Серед культурних залишків шару Б траплялися в незначній кількості кремені, що являли собою просто розщеплені куски, на яких не можна помітити ніякої обробки.

Найбільше було знайдено фрагментів посуду, виробленого ліпним способом, добре випаленого. Єдиною домішкою до глини був пісок з дрібними зернами кварцу. Стінки посудин рівномірні, товщиною до 0,8 см, посуд наскрізь темносірого або жовтувато-чеглястого кольору. Розмір неоднаковий — від 1 до 5 літрів місткістю, форми в основному двох видів — горщики, інколи з вертикальними ручками (табл. I, 8), і макітерки. Денця плоскі, злегка потовщені, порівнюючи з стінками. Основним орнаментом є валок, що оперізує посуд під вінцями, орнаментований, переважно, пальцями відтисками (табл. I, 16, 17, 18), рідше — насічками (табл. I, 19), трапляється посуд і зовсім не орнаментований (табл. I, 20). Один фрагмент має валок, що оперізує посуд у вигляді неповного меандру (табл. I, 18). Орнамент ще робили у вигляді наскрізних дірочок, зроблених до випалу. Поверхні посуду бувають обмазані тонким шаром глини.

Окрему групу становлять фрагменти черпачків з характерними ручками, які вгорі закінчуються циліндричною формою виступом (табл. I, 10). Цей посуд відрізняється від попередньої групи виробкою — його поверхні завжди добре вигладжені, майже лощені. Знаходження таких черпачків свідчать про появу їх в наших степах на початку I тис. до н. е. В пізніші часи вони з'являються і в лісостеповій смузі.

Іншу групу складає посуд з лощеною поверхнею чорного, коричневого та сірого кольору, іноді орнаментований тонкими борозenkами. Фрагментів такого посуду знайдено небагато і всі вони невиразні, внаслідок чого форму встановити не можна. Інтересно, що цей посуд не має інкрустації, яка, певно, з'явилася пізніше.

В степах Української РСР відомий тонкостінний посуд коричневого кольору, невеликих розмірів, на денцях якого завжди

буває округле поглиблення. Фрагмент такого посуду знайдено і на Сабатинівському поселенні.

Окремо слід сказати ще про три посудини, які виробкою, формою і складом глини відрізняються від загальної маси посуду цього культурного шару. Одна з них — досить видовженої форми з опуклим вичервком, вироблена з глини наскрізь сіропомпелястого кольору. Вона в деякій мірі нагадує посуд комаровської культури. Друга — по складу глини і виробці нагадує попередню, але має форму макітерки. Третя посудина — тонкостінна, особливої форми, на ній — орнамент чорної фарби у вигляді окремих смужок, які закінчуються цятками.

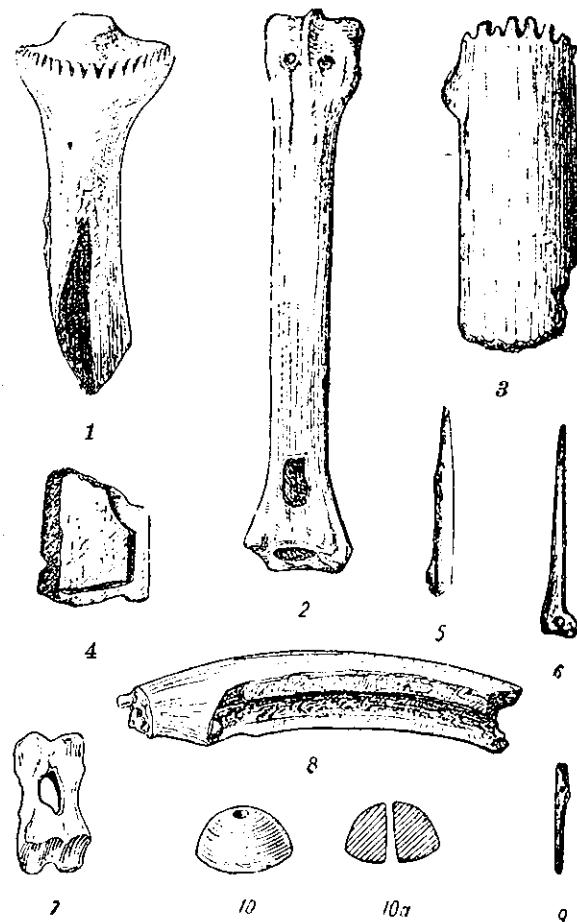
Знайдено ще три невеличкі посудинки, майже зовсім не випалені, в яких можна, очевидно, вбачати дитячі іграшки (табл. I, 14).

В культурному шарі *Б* знайдено і вироби з каменю. Це, насамперед, уламки зернотерок, що являють собою куски граніту з протертими поверхнями, знайдено і верхняки до них. Багато траплялось кам'яних розтиральників різної форми, вироблених іноді з кварцу. Трапляються розтиральники сферичної форми, плоскуваті, довгасті, в яких можна вбачати товкачки. Особливу групу становлять шестигранні камінці з закругленими кутами, призначення яких визначити важко. Знайдено було також одну кам'яну просвердлену сокирку та фрагмент такої ж сокирки.

Виробничі знаряддя в основному виготовлені з кістки і їх знайдено небагато, але деякі з них надзвичайно характерні не тільки для шару *Б* Сабатинівського поселення, а й для поселень цієї ж культури, відомих в інших місцях правобережжя нижньої течії Дніпра. Такими характерними знаряддями є уламки лопаток крупних тварин, на зчленованій поверхні яких зроблено зубці (табл. III, 1); відомі шильця різного розміру (табл. III, 5), уламки ребер, на поперечному розрізі яких зроблено зубці (табл. III, 3), ребро тварини з просвердленим епіфізом. Є уламки перерізаних кісток тварин та рогу оленя, уламок голки з вушком дуже малого діаметра і поширенюю верхньою частиною (табл. III, 9), шило, у верхній частині якого просвердлено дірку, очевидно, для підвішування (табл. III, 6). Окремо виділяється група знарядь з гострими грубуватими вістрями, що іноді бувають вироблені з рогу оленя. Трапляються ще знаряддя особливої форми, вироблені

з трубчастих кісток тварин, в яких один кінець подовжним сколом заточено і округло зашліфовано. На особливу увагу заслуговують скobelі, вироблені з щелеп великих тварин (табл. III, 8). Такі скobelі відомі

ТАБЛИЦЯ III

Інвентар з шару *Б*. 1—3, 5—9 — вироби з кістки, 4 — уламок талькової ливарної матриці.
(1/3 н. в.).

і з пізніших скіфських городищ. Знайдено також два прядлиця, вироблені з голівок вертлужних кісток великих тварин (табл. III, 10).

До речей побутового характеру належать уламки ковзанів, вироблених з великих кісток тварин. Нижня поверхня іх завжди добре стерта, спереду у них є дві наскрізні просвердлені дірки для прив'язування, а ззаду такі ж дві дірки, або одна наскрізна горизонтальна. Траплялися ковзани з одрізаним навмисно заднім кінцем, — такі ковзани, очевидно, надягалися тільки на кінці ступнів ніг. Знайдено один екземпляр дуже интересного виробу — не закінчений виго-

твленням ковзан, в якому ззаду випалено горизонтальну конічну дірку вздовж осі, зверху пропалено таку ж дірку, а в передньому кінці тільки почато випалювання (табл. III, 2), відомі фаланги з пробитими поверхнями, що їх визнають за свистки (табл. III, 7).

В шарі *B* знайдено також уламок талькової формочки для одливи бронзових речей (табл. III, 4), на жаль, він такого малого розміру, що впізнати в негативі форму речі не можна.

Такий інвентар культурних шарів *A* і *B* першого Сабатинівського поселення. Він надзвичайно характерний і не являє собою в культурному відношенні якогось окремого ізольованого явища.

Трипільське поселення Сабатинівка I належить до цілої групи поселень, характерних для середньої течії П. Бугу і Дністра. Відкрито і досліджено ці поселення радянськими археологами за останні роки. Характерною їх ознакою є насамперед розташування коло самої води на невисоких терасах, що іноді навіть затоплюються навесні. Другою їх особливістю є кераміка, орнаментована гребінцем та канелюрами¹. На підставі матеріалу поселень цієї групи за певними ознаками можна виділити більш ранні і більш пізні етапи. Так, наприклад, можна відрізняти поселення, на яких є розписний посуд, від тих, на яких його немає, останні мають більшу давність, ніж перші (наприклад: Гренівка, Сабатинівка II², Лука-Брублевецька³). Перше Сабатинівське трипільське поселення за змістом кераміки дуже нагадує верхній шар Ізвоару й датується булавкою кілтрського типу, характерною для початкової стадії Унетицької культури. Це є фактом надзвичайної важливості, бо він дає можливість датувати поселення досить точно в межах 2200—1700 рр. до н. е.

Основною галуззю господарської діяльності жителів поселення Сабатинівка I бу-

ло землеробство. Не може бути також сумніву в тому, що землеробство було примітивно-мотижним на надзвичайно родючих надзаплавних терасах, які легко було обробляти. Наявність глиняних жіночих зображень свідчить про існування культу богині-матері, покровительниці вогнища. Мідні шила, голка і, особливо, булавка — свідчення суспільних зв'язків з південним заходом. Основні знаряддя праці виробляли ще з різних порід сланців, граніту, кременю, а також з кістки та рогу оленя. В цей час населення, внаслідок далеких суспільних зв'язків, мало вже можливість шляхом обміну одержувати різні металеві вироби з центрів древньої палеометалургії, але важливим є факт, що цей момент для наших степів ми можемо зафіксувати для досить пізнього часу — початку II тис. до н. е.

Інтересним є і шар *B* першого Сабатинівського поселення щодо висвітлення побуту землеробсько-скотарського населення початку I тис. до н. е.

Відомі аналогії до матеріалу з шарів *A* і *B*. До шару *A* можна вказати аналогію в поселенні Ізвоару II¹. Повну аналогію до шару *B* Сабатинівського поселення можна бачити в поселенні с. Волоського в Надпоріжжі, дослідженому О. В. Бодянським в 1946—47 рр.² з тією лише різницею, що житла Волоського поселення збудовані не з глини, а з каменю. Волоське поселення датується ливарними матрицями. Форми знарядь на їх негативах можна відносити до кінцевого етапу бронзової доби степової частини УРСР, тобто до першої половини I тис. до н. е., цим самим часом, звичайно, можна датувати і шар *B* Сабатинівського поселення, пов'язуючи його з землеробсько-скотарським кіммерійським населенням.

Культура місцевого землеробсько-скотарського населення кінця бронзи і початку залізної доби на правобережжі нижньої течії Дніпра виявлена вже в достатній мірі. Є навіть деякі указання й на те, що вона властива не тільки цій території, а була поширенна далі на схід і, очевидно, на північ, а тому її слід розглядати як культуру, що існувала у згаданий час на всій території степової частини УРСР.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, стор. 28—108.

² Див. далі статтю М. Л. Макаревича „Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури“.

³ С. Бібіков, Дотрипільське поселення Лука-Брублевецька на Середньому Дністрі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 226—242; його ж, Поселение Лука-Брублевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен юга СССР, Советская археология, XI, 1949, стор. 127—150.

¹ Колекція матеріалів зберігається в Інституті археології Академії наук Української РСР.

² Див. далі статтю О. В. Бодянського.

ПЕРВОЕ САБАТИНОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ

Р е з ю м е

В с. Сабатиновке, Ульяновского района, Одесской области, на берегу Ю. Буга были открыты поселение трипольской культуры (слой А) и поселение позднего времени бронзового века (слой Б).

В культурном слое А обнаружены вымостки небольшого размера, сделанные из обожженных вальков глины, и глинобитные площадки. Культурные остатки сосредотачивались на вымостках и в пространстве между ними, на площадках культурных остатков почти не было.

В культурном слое найдены роговые мотыги, костяные серпы и каменные зернотерки; фрагменты сосудов, орнаментированные каннелюрами, гребешком и бороздками, в небольшом количестве расписная полихромная керамика, фрагменты и часть большого сосуда интересной техники.

Найдены обломки пяти глиняных сидячих женских фигурок, орнаментированных бороздками; черпачок с ручкой в виде головки собаки и обломок ложки, орнаментированной гребешком.

Из костяных изделий обнаружены шилья, браслет, булавка, орнаментир и украшенные нарезками обломки трубчатых костей животных.

В достаточном количестве встречались растиральные камни, немного кремневых изделий и три каменные ограненные тесла. Из бронзовых изделий найдены: булавка кипрского типа, игла и шилья.

В большом количестве собраны кости домашних животных (быка, свиньи, козы-овцы и собаки), найдены также кости диких животных.

Слой Б характеризуется остатками глинобитных необожженных жилищ, довольно

больших размеров, очевидно, прямоугольной формы.

Основную массу находок представляют кости домашних животных: быка, свиньи, козы-овцы, коня и собаки, из диких известны только олень и заяц. Найдено много фрагментов керамики: простой, орнаментированной валиком; тонкостенной коричневого цвета (цилиндрошайные сосуды с круглым вдавлением на донышке); ковшей с ручками, которые имеют вверху цилиндрический отросток (черпачки) и сосуда, на поверхности которого имеются полосы, сделанные черной краской.

Особенно много найдено каменных растиральныхников различной формы и обломков каменных зернотерок.

Из костяных орудий известны: обломки лопаток крупных животных с зубцами по краю сочленовой поверхности, коньки, пробитые фаланги, шилья, грубые острия, иногда сделанные из рога оленя, скобели из челюстей животных и т. п.

Найден обломок тальковой литейной формочки.

По своему содержанию культурный слой А очень напоминает верхний слой Извоара и относится к группе трипольских поселений земледельческо-скотоводческого населения, исследованных в последнее время по среднему течению Буга и Днестра, и датируется в пределах 2200—1700 гг. до н. э. Культурный слой Б аналогичен поселению в с. Волошском в Надпорожье, относящемуся к земледельческо-скотоводческому населению, и может быть датирован началом I тыс. до н. э. Это поселение может быть отнесено к киммерийскому населению наших степей.

М. Л. МАҚАРЕВИЧ

СЕРЕДНЬОБУЗЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На території середньої течії П. Бугу здійснена відомі пам'ятки великого наукового значення. Серед цих пам'яток особливу увагу привертають поселення трипільської культури.

Ще до Великої Вітчизняної війни такі поселення були виявлені в с. Сабатинівці та в місцевостях поблизу нього. Серед них дослідники (В. М. Даниленко, А. В. Добропольський, автор та ін.) визначили кілька поселень як найраніші в ряді відомих пам'яток трипільської культури.

Трипільські поселення типу Сабатинівських виявлені й у сусідніх селах: Даниловій Балці, Гренівському, Могильній, Саврані, Криничках, Марківці, Олександрівці та ін.; вони широко відомі на правобережжі р. П. Бугу, сягають до р. Дністра, утворюючи Буго-Дністровську групу пам'яток трипілля, і споріднюються з матеріалами південнодунайських пам'яток типу Боян A.

У зв'язку з зазначенним, Середньобузька експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1947—1949 рр. зосередила свою увагу головним чином на вивчені цих пам'яток трипільської культури.

Одним із загонів Середньобузької експедиції Інституту археології АН УРСР, який працював під керівництвом автора, у 1947 і 1948 рр. були проведенні роботи в двох пунктах — біля селища Гренівського (Лупіловської сільради) та в с. Сабатинівці, Ульянівського району, Одеської області.

У цих пунктах були досліджені залишки житлових споруд, які належать до раннього періоду трипільської культури.

Поселення біля селища Гренівського було виявлено на другій терасі лівого берега П. Бугу.

Тут були розкопані залишки житла, яке залягало на глибині 0,45—0,60 м від по-

верхні. Залишки являли собою куски обпаленої глини з характерною для них рослинною домішкою та відбитками дерев'яного каркаса. Серед цих залишків, а також під ними були знайдені різноманітні речові матеріали, що являли значний інтерес для вивчення трипільських пам'яток.

Куски обпаленої глини у плані займали площу в формі витягнутого прямокутника. До західної границі культурного шару прилягала кам'яна викладка, що вказує на передпоріжну частину житла. Ця особливість характерна також і для всіх досліджених жител Сабатинівського поселення.

У центрі житлових залишків були виявлені сліди печі, круглої у плані, діаметром 1,18 м, серед яких знаходились фрагменти кераміки, обпалені кістки тварин, черепашки *Unio*, скребковидні кремінні знаряддя, один обпалений кремінний наконечник дротика. Серед знахідок була незначна кількість попелу, що містив безліч дрібних крупинок печини.

На південь від печі знайдена частина зернотерки у вигляді плоского блюда, вмонтована у глиняну обмазку; поруч знаходились залишки піфосолоподібної посудини, яка призначалась, мабуть, для зберігання зерна або борошна. Керамічна маса цієї посудини груба і мало чим відрізняється від уламків обпаленої глини. В різних місцях житла були знайдені цілі, середніх розмірів посудини, серед яких одна посудина мала форму кубишки з вушками (табл. I, 21), симетрично розташованими біля шийки. В безпосередній близькості від них було знайдено фрагмент неорнаментованої статуетки.

Особливий інтерес викликає речовий матеріал у північній частині житла; тут значна частина кераміки представлена фрагментованими посудинами у вигляді чаш на

Керамічні вироби з поселень Гренівського та Сабатинівки ІІ.

високих порожнистих піддонах, кришок, риночок та інших різноманітних за формою та орнаментацією посудин. Знайдено два фрагменти із слідами пофарбування червоною фарбою полос поміж рисунком, виконаним заглибленим орнаментом, а також 18 фрагментів посудин з графітованою поверхнею (табл. I, 1, 14, 15, 18, 20).

Тут же було знайдено дві кам'яні сокири, овальні у поперечному перерізі, повністю відшліфовані, у вигляді клинів; поблизу сокир, які лежали біля самого краю житлових залишків, виявлено три ромбовидні уламки з поздовжніми заглибленнями. З протилежного боку, також біля самого краю, знайдено фрагмент статуетки, поверхня якої вкрита заглибленим орнаментом. Насиченість цієї частини інвентарем, який відрізняється формою, орнаментацією та розміщенням від інших матеріалів житла, вказує на культове значення даного місця. Цікаво відзначити, що виявлений речовий матеріал часто знаходився в обпаленому або деформованому від дії вогню стані. Частина фрагментів кераміки сильно пошлакована. Сліди ошлакування є на багатьох уламках стінної обмазки, часто зустрічаються обпалені кремінні відщепи і вироби, а також зернотерки. Сліди обпалення були відмічені і на декількох каменях привідної вимостки житла, до якої прикипіли ошлаковані куски обпаленої глини. Все це свідчить про загибель житла внаслідок пожежі.

Поселення Сабатинівка II, відкрите ще в 1939 р. за 3 км вверх по течії р. Синиці від Першого Сабатинівського трипільського поселення, відкритого в 1932 р., розташоване на схилі третьої тераси правого берега р. Синиці. Культурний шар знаходиться в нижній частині чорнозему, точніше, на границі переходу його в лесовидний суглинок, і уявляє собою залишки житлових споруд ранньотрипільського типу. В 1947 р. автором були досліджені залишки двох жителів (№ 1 — частково і № 2 — повністю), а в 1948 р. — залишки житла № 3. Деякі матеріали, знайдені серед залишків жителів № 1 та № 2, подано на табл. II.

Краще збереглося житло № 3, а тому коротко зупинимось на його описі (рис. 1).

Залишки житла № 3 у плані мали форму квадрата з глинобитною прибудовою у вигляді поздовжнього коридорчика, до якого примикала кам'яна викладка (з східного боку). Це житло в західній частині було пісочоване глибокою траншеєю. Куски обпаленої глини („печини“) з проміжками ле-

жали в один шар. В печині помітна велика кількість рослинних домішок, помітно також відбитки дерев'яного каркаса, що складався із плах і пруття.

У центральній частині житла збереглися залишки обпаленої підлоги, які складалися з дрібних кусків печини у вигляді плиток. Куски були надзвичайно малі, крихкі і повтіщині не перевищували 2 см. Тут же були виявлені зернотерки і ціла серія розтиральних каменів різних розмірів і форм.

Північніше було відкрито залишки череня печі з передплічям у вигляді поздовжньої ями, в якій лежали фрагментовані посудини великих розмірів, уламки кісток тварин і мальенька ціла посудинка. Частина кісток тварин обпалена.

В західній частині житла сучасна траншея перерізала суцільну масу уламків печини, які були ніби з cementовані між собою внаслідок дії вогню. Уламки, в багатьох місцях ошлаковані, досить крихкі, лежали в три-четири шари компактною масою, виклинувшись по зовнішніх краях житла, де вони залягали в один шар.

Встановлено, що „плиткова“ підлога, обрізана східним краєм траншеї, не продовжуvalася в західній частині житла. В той же час масив уламків обпаленої глини прикриває плиткову підлогу за східним обрізом траншеї, де скучення їх досягає в довжину 0,58 м. На поверхні всього цього масиву, поміж уламками печини, на рівні нижнього шару, особливо в південній частині його вклинування, лежали фрагменти антропоморфних статуеток різних розмірів і форм. Серед них — дві з малюнками червоною фарбою по білому ангобу (табл. I, 7), що відрізняє їх від загальновідомих розписаних трипільських статуеток. Тут же виявлена одна фрагментована статуетка, в руках якої — невиразний довгастий предмет (табл. I, 3), сильно притиснутий до грудей. Поруч з фігуркою знайдено крісельця із рогоподібними завершениями на спинках, а в одному випадку знайдено фрагмент сидячої статуетки на такому крісельці (табл. I, 6).

Частина фрагментованих статуеток і кріселець покриті білою і червоною фарбою, один фрагмент крісельця розмальований червоною фарбою на білому фоні (табл. I, 8).

В північній частині житла виявлено уламки обпаленої глини, що уявляли собою залишки великої споруди, близької формою до згаданих кріселець. Серед уламків виявлено один фрагмент з рогоподібним ви-

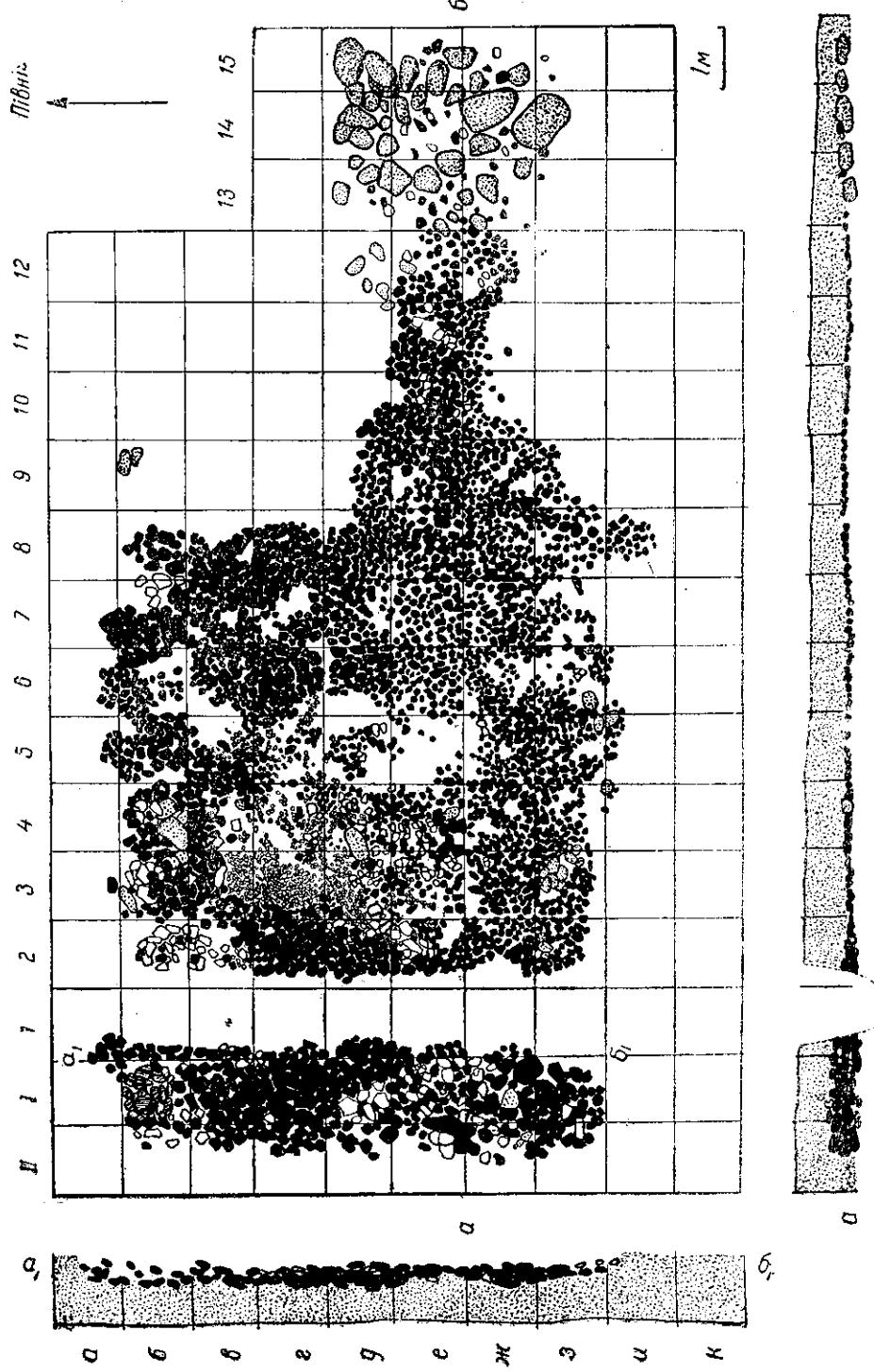
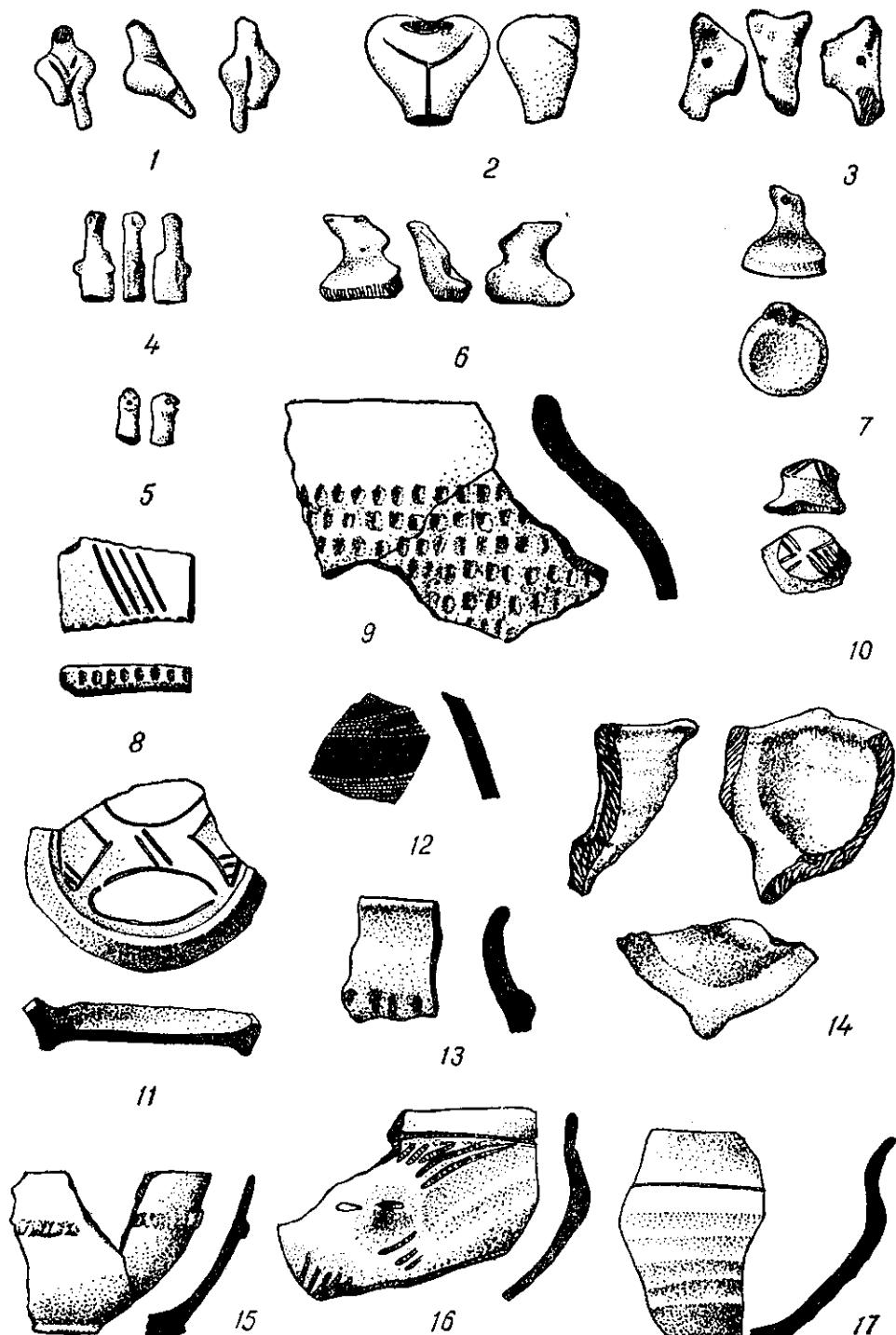

Рис. 1. План та розріз житла № 3.

ТАБЛИЦЯ II

Предмети з поселення Сабетинівка ІІ. 1 — фрагментована статуетка висотою 4 см, 2 — фрагмент статуетки довжиною 3,8 см, 3 — голівка глиняної фігурки тварини довжиною 3,7 см, 4, 5 — фрагменти статуюток з птахоподібними голівками, висотою 3,4 см та 1,9 см, 6 — крісло-трончик довжиною 2,9 см, 7 — крісло-трончик діаметром 3,2 см, 8 — фрагмент ручки черпачка довжиною 5 см, 9 — фрагмент великого горщика, 10 — ручка покришки діаметром 2,1 см, 11 — денце тонкостінної посудини діаметром 8 см, 12 — фрагмент інкрустованого посуду з чорнолощеною поверхнею, 13 — фрагмент посудини, 14 — фрагмент посудини висотою 6,8 см, 15 — фрагмент посудини висотою 6,3 см, 16 — фрагмент канельованої посудини висотою 7,4 см, 17 — фрагмент канельованої посудини висотою 8 см.

ступом, що був, можливо, завершам спинки крісельця, фрагмент черепка, уламки кераміки та кісток тварин, розтирач і шиферну пластинку з піктограмою (табл. I, 17).

При розгляданні профіля масиву обпаленої глини, перерізаного траншеєю у трьох точках, було відзначено скupчення фрагментованої кераміки. Фрагменти лежали на

ментована загибленим орнаментом у вигляді ямок, наколів, штампів і, інколи, зашипів валикоподібного характеру — головним чином посудини округлих обрисів, по кольору жовтосірі, жовточорвоні (табл. I, 9, 11, 12).

2. Кераміка тонкостінна, ретельно вироблена, канельювана і орнаментована поглибленими лініями різноманітних комбінацій;

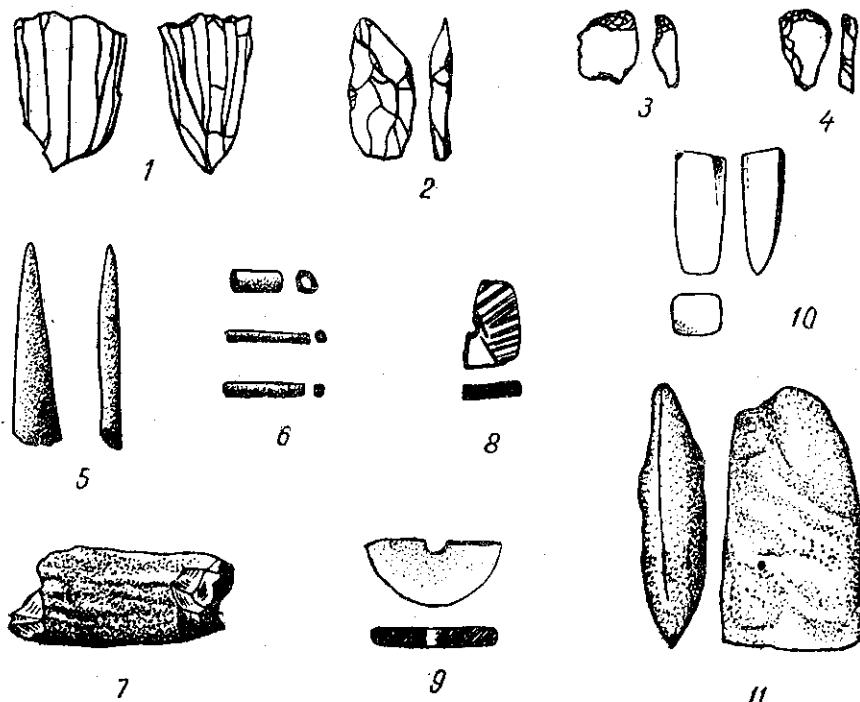

Рис. 2. Предмети з поселення Сабатинівка II. 1 — нуклесус довжиною 5,7 см, 2 — скребачка довжиною 4,8 см, 3 — скребачка довжиною 2,8 см, 4 — скребачка довжиною 7,2 см, 5 — кістяна проколка довжиною 2,8 см, 2,9 см, 6 — кістяні буси довжиною 1,85 см, 2,8 см, 2,9 см, 7 — ріг із слідами обробки довжиною 16 см, 8, 9 — фрагменти пряслиць з стінок посуду діаметром 2,9 см та 4,5 см, 10 — сланцеве долотце довжиною 4,3 см, 11 — сланцева мотичка довжиною 9,2 см.

різних глибинах поміж прошарками уламків печини (табл. I, 22), ніби замуровані в них. Фрагменти кераміки дуже спресовані, чого не було помічено на решті площа житла.

Тут виявлена незначна зольність шару в місцях знаходження уламків посудин, а також наявність обпалених кісток тварин, а в одному випадку було знайдено сильно обпалений фрагмент статуетки, два кремінних відщепи та скребок. Цілком можливо, що це місце в житлі мало культовий характер.

Знайдений в межах житла керамічний матеріал можна розподілити на три основні групи.

1. Кераміка товстостінна, груба, орна-

ментована загибленим орнаментом у вигляді ямок, наколів, штампів і, інколи, зашипів валикоподібного характеру — головним чином посудини округлих обрисів, по кольору жовтосірі, жовточорвоні (табл. I, 9, 11, 12).

3. Кераміка тонкостінна, настільки ретельно виготовлена, що складається враження ніби зробленої її на гончарському крузі. Всі фрагменти сірочорного кольору лощені зовні і, рідко, зсередини. Орнамент нагадує другу групу (табл. I, 19).

Кремінний матеріал представлений, головним чином, скребковидними формами, виготовленими з дрібних округлих відщепів.

Вони складали основну масу заготовок. Робочий кінець скребків формувався відбивкою з послідуючою підретушовою краю. Знайдено скребки і на кінцях подовжених пластин, а в одному випадку — двобічний скребок, ретушований з брюшка та спинки.

Остеологічний матеріал дав можливість визначити таку фауну: бик, коза-вівця, свиня, кінь, олень, лисиця. Виявлено також кістки птахів та риб¹.

Під час робіт 1948 р. було оглянуто культурний шар, відкритий при господарських роботах в західній частині колгоспного двору, за 50 м від житла № 3. Культурний шар виявлений на глибині 1,25 м від сучасної поверхні. Він містив велике скupчення стулок *Unio*, перемішаних з фрагментами кераміки, уламками кісток тварин — бика, вівці-кози, коня, оленя. Тут же знайдено

¹ Визначення зроблено В. І. Бібіковою.

кремінні відщепи, кілька скребків, фрагментовані статуетки, уламки підставок до статуеток та ін. Виявлені тут фрагменти кераміки темносірого і сіро-жовтого кольорів формою та орнаментом нагадують відповідні матеріали з культурного шару жителі, досліджених в 1947 і 1948 рр., але створюють враження трохи більш древніх (табл. I, 2).

Матеріали, що публікуються, з цілковитою певністю свідчать про те, що жителі досліджених поселень займались землеробством поряд з скотарством і мисливством. Ці матеріали близькі до матеріалів з інших поселень Буго-Дністровської території. Разом з тим цілком наявна значна схожість і, певно, спорідненість їх з матеріалами південнодунайських пам'яток типу Боян А. Дослідження описаних поселень дає можливість повніше висвітлити мало розроблене питання про характер трипільської культури на етапі її формування.

М. Л. МАКАРЕВИЧ

СРЕДНЕБУГСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Работы Среднебугской экспедиции Института археологии АН УССР в 1947 и 1948 гг. сосредоточились в двух пунктах — у пос. Гренивское, Луполовского сельсовета, и в с. Сабатиновке, Ульяновского района, Одесской области.

Трипольское поселение у первого пункта было обнаружено на второй террасе левого берега Ю. Буга. Здесь было исследовано жилище, остатки которого (обломки обожжённой глины, фрагментированная керамика, кремневое орудие, глиняные статуэтки, обломки костей животных и др.) находились на глубине 0,45—0,60 м от поверхности.

В районе с. Сабатиновки работы производились на втором поселении, открытом еще в 1932 г. на склоне правого берега реки Синюхи. Были исследованы остатки трех жилищ, наиболее интересным из которых оказалось жилище № 3 с тремя культовыми точками, видимо, захоронениями. Эти точки

находились в западной части четырехугольного жилища в толстом слое сцепленевавшейся печины в виде скоплений обломков керамики, костей животных, золы.

Выше культовых захоронений обнаружено много статуэток, посаженных на стулья с рогатыми спинками. Под северной стеной жилища обнаружены остатки глиняного стула с такой же спинкой, а близ него — фрагменты керамики, кремневые отщепы, пестик и шиферная плитка с никотограммой.

На поселении зафиксирован и более древний культурный слой, открытый на глубине 1,25 м.

Характер материалов с несомненностью свидетельствует о том, что жители этих поселений занимались земледелием, а также скотоводством и охотой. Обращает на себя внимание близость их к материалам из поселений Буго-Днестровской территории, а также значительное сходство с южнодунайскими памятниками типа Боян А.

М. Л. МАКАРЕВИЧ

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ПАВОЛОЧІ

Трипільське поселення коло с. Паволочі, Попільнянського району, Житомирської області, було відкрито під час розвідки 1946 р.¹

У 1947 р. тут були проведені розвідкові роботи, що ствердили наявність культурного шару пізньотрипільського часу.

були знайдені культурні залишки лише трипільського часу. Тому виникла думка про пов'язання земляних споруд городища з трипільським поселенням.

Для перевірки цієї думки в різних місцях мису і було закладено розвідкові траншеї (рис. 1).

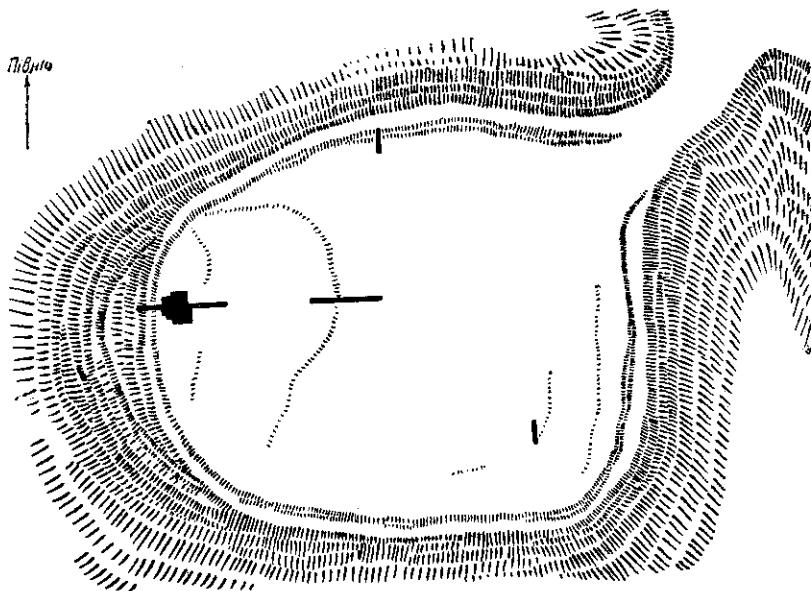

Рис. 1. План розташування поселення і місця розкопок.

Поселення розташоване на високому мисі правого берега р. Роставиці, який з'єднується сідловиною з плато (рис. 1). Конфігурація мису нагадує городище, проте тут

Центральна траншея, витягнута із сходу на захід, складалася з 58 однometрових квадратів (рис. 2). Перед початком робіт, при обстеженні всієї площині мису, було зібрано значну кількість матеріалу пізньотрипільського часу, що складався з фрагментованої кераміки, антропоморфних фігурок, кремінних та кістяних виробів, прясел, глиняних грузиків до ткацького верстата, зерноторок та ін.

На поверхні мису культурних залишків інших часів виявлено не було.

¹ Розвідка провадилася експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР по вивченю пам'яток Київської Русі (керівник В. К. Гончаров), У складі експедиції Інституту археології АН УРСР 1947 р. по вивченю пам'яток трипільської культури були: М. Л. Макаревич (керівник експедиції), О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук, К. В. Капеліст та М. Г. Рубінштейн.

Під час розкопок у квадратах 8, 9, 10 та 11, на глибині 0,12—0,18 м, було виявлено уламки печини. В зв'язку з цим розкоп тут було розширене до 150 м².

На площині цього розкопу було виявлено рештки житла, яке знаходилось на глибині 25 см від сучасної поверхні ґрунту. Далі було встановлено, що майже всі археологічні рештки знаходились в перевідкладеному стані внаслідок діяльності делювіальних факторів, а також в зв'язку із земляни-

Відповідні спостереження зроблено і над житловими рештками основного розкопу: на площині квадрата 4V збереглися від долівки глиняні плиточки з гладкою поверхнею, що лежали в один шар. Уламки обпаленої глини (печини) містили домішку злакових рослин та трави, іноді траплялися відбитки листа дуба.

На квадратах 3В та 6—7/ГД, тобто в двох місцях зруйнованого житла, уламки плиткової печини лежали в 4—5 шарів у вигляді

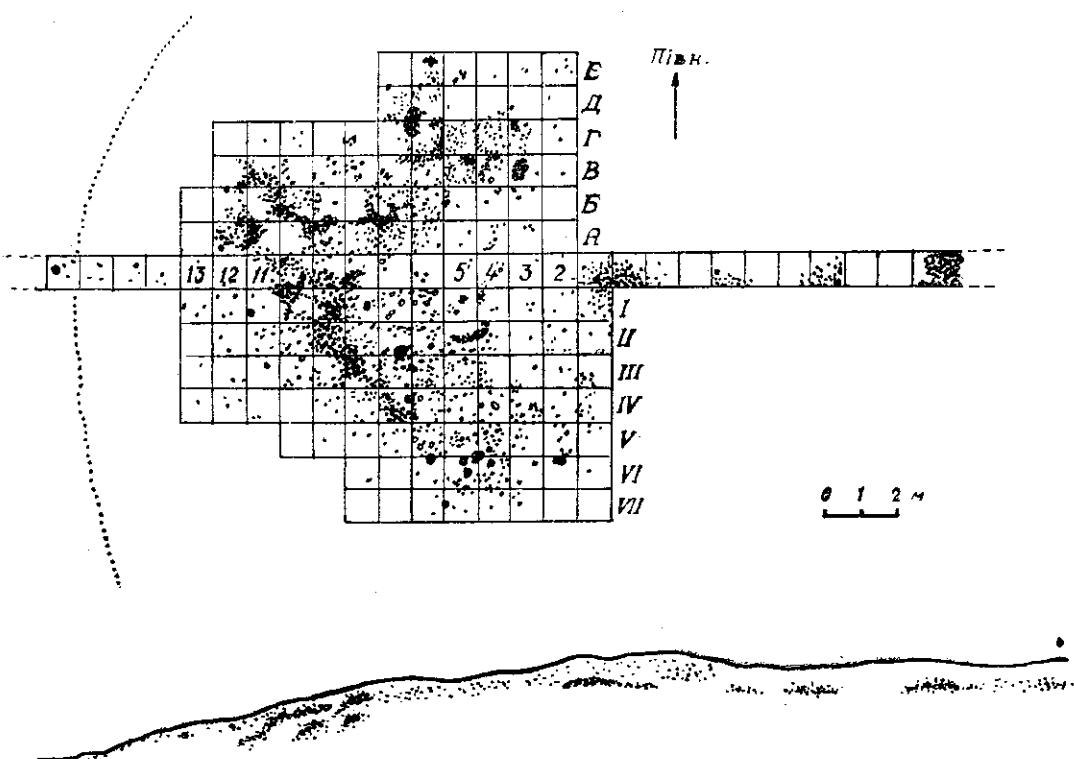

Рис. 2. План розкопу, центральної траншеї та розріз їх по лінії А.

ми роботами, що провадилися тут в пізніші часи.

В різних місцях розвідкової траншеї було виявлено рештки п'яти жител. Дослідження цих жител не провадилося — вони були лише зафіксовані та збережені для майбутнього вивчення. Ці рештки являли собою житла наземного типу. При будуванні вживали дерев'яні плахи 6—11 см завширшки та 3—8 см завтовшки, стовпли 8—14 см в діаметрі, а також лозу¹.

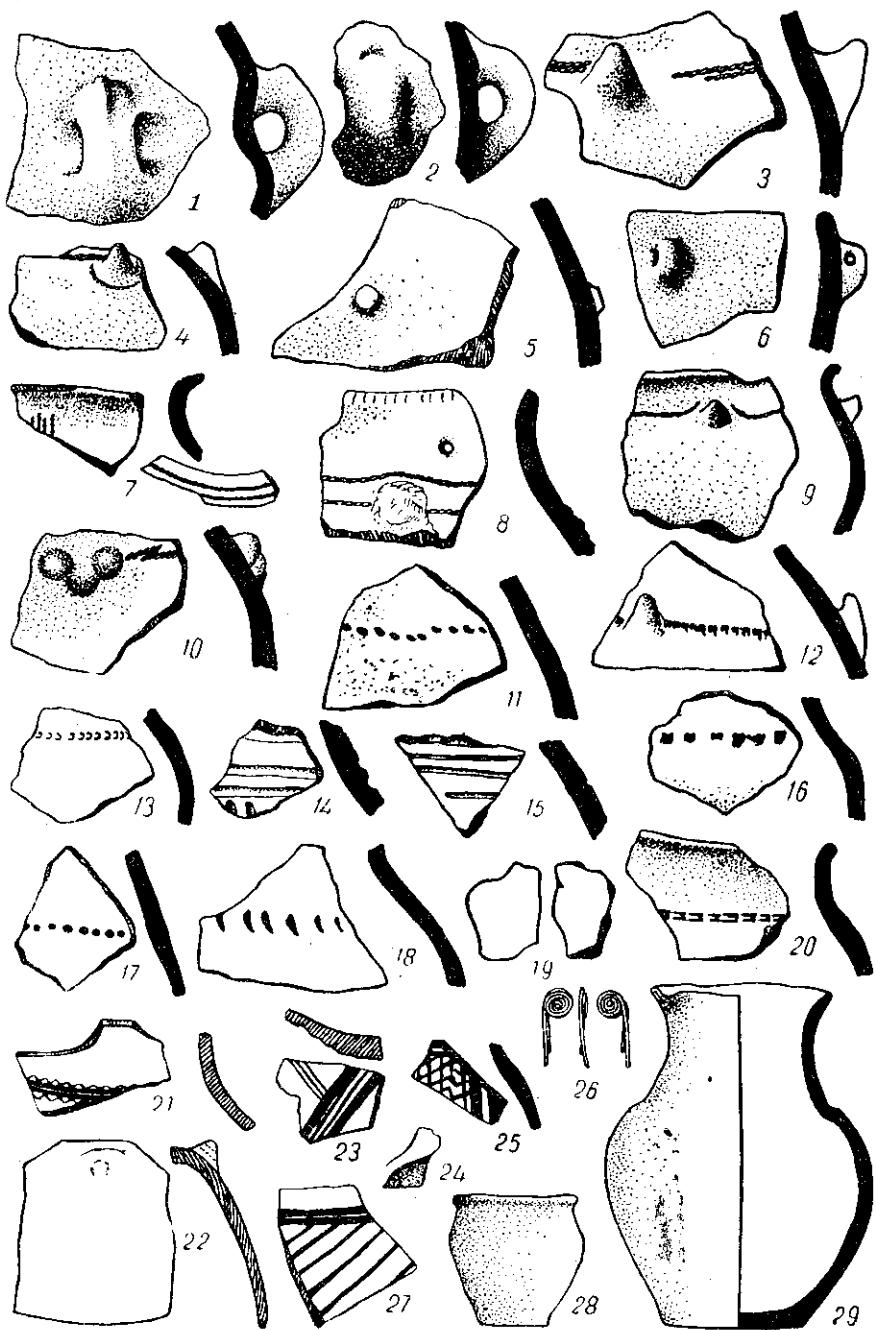
овальних підвищень товщиною до 23 см. На поверхні одного з таких підвищень, що знаходилося на площині квадратів 6—7/ГД, зафіковано два заглиблення діаметром 6—8 см, що проходили через усю товщу підвищень.

На квадратах 4II, 5II було відкрито рештки печі овальної форми, що мала площа до 2 м².

На квадратах 10Б, 11В, 9I та 7IV культурний шар товщиною до 75 см виявився рушеним і лежав у перевідкладеному стані, в ньому спостерігались прошарки чорнозему.

На площині квадрата 9I серед уламків печини стояв мініатюрний горщик; тут же

¹ Виміри зроблено по відбитках на печині.

Предмети з поселення.

було виявлено фрагмент фігурки та половинки мініатюрної покришки (табл. I, 19, 24, 28).

На квадраті 5V, на глибині 28 см від поверхні, між трьома камінцями знайдено бронзову (?) шпильку (булавку) з спірально закручену голівкою (табл. I, 26).

На площі квадрата 4VI виявлено зуб оленя з дірочкою для підвішування (табл. II, 31).

Можливо, що всі ці матеріали мають зв'язок із зруйнованим похованням, бо в цій частині розкопу було зафіксовано уламки людських кісток.

В квадраті 6IV, на глибині 6—12 см знайдено уламки каменя, печини, п'ять фрагментів кераміки від різних посудин, три уламки кісток тварин, чотири фрагменти фігурок та ін.

Тут же, на глибині 0,75 м від поверхні, було виявлено яму діаметром 1,18 м у верхній частині та 0,35—0,5 м по дну. По краях ями лежало кілька уламків печини з відбитками лози, а на дні ями стояла невелика посудина у формі гладишки, прикрита уламками більшої посудини, на денцевому фрагменті якої є відбитки тканини. В західному кутку ями лежало два великі камені на віддалі 0,4 м один від одного, а в східному її кутку — уламки великої зернотерки. Цю яму скоріше можна пов'язувати з похованням, ніж з культурним шаром, бо навколо ями ґрунт був пошкоджений і перевідкладений (табл. I, 29).

Керамічний матеріал, знайдений під час розкопок, за винятком двох посудин, був фрагментований. Загальна кількість керамічних фрагментів становила трохи більше 2000.

Всю кераміку можна розділити на чотири основні групи, характерні для всіх пізньотрипільських поселень.

Кераміка першої групи представлена 66 фрагментами посуду, з яких 36 фрагментів від восьми горщиків, 11 фрагментів від 6 чаш-мисок, 18 фрагментів від семи глечиколодібних посудин і один фрагмент покришки (табл. I, 21—23, 25, 27).

Весь посуд цієї групи був виготовлений з відмученої глини. Черепок жовтооранжового кольору, на деяких фрагментах зберігся орнамент, зроблений коричневою фарбою.

Друга група представлена дев'ятьма фрагментами, з яких один фрагмент від великого (30 см в діаметрі) горщика, чотири фрагменти від горщиків з наліпками у вигляді рожків та два фрагменти від чаш-мисок (табл. I, 6).

Посудини цієї групи виготовлені з глини, що містить значну кількість товчених черепашок. Колір всіх фрагментів сірий з жовтуватими та чорними плямами. З такої ж глини виготовлено три фрагментовані пряслиця, фрагменти фігурки та грузика для ткацького верстата.

Третя група кераміки представлена 29 фрагментами. Серед них: 6 фрагментів від горщиків середніх розмірів та 23 фрагменти від двох посудин великих розмірів (табл. I, 11, 13).

Глина цих фрагментів містила рослинну домішку, що вигоріла під час обпалу, а тому структура їх пориста, фрагменти легенькі та крихкі. Колір черепка жовтуватосірий або червонуватий з жовтуватосірими плямами. До цієї групи можна віднести два фрагменти фігурки та одне прясло.

Четверта група, представлена найбільшою кількістю фрагментів, є основною в Паволоцькому трипільському поселенні й найбільш характерною для всіх поселень пізньотрипільської групи. Кераміка виготовлена з глини, в якій завжди можна бачити зерна кварцу різних розмірів та уламки слюди; іноді трапляються фрагменти цієї групи з глини крашої якості, в складі якої не знаходили зерен кварцу та уламків слюди (табл. I, 1—5, 7—10, 12, 14—18, 20, 28, 29).

Для цієї групи кераміки характерна шнурова орнаментація, відбитки шнура, частіше розташовані в нижній частині шийки посуду.

Шнурові відбитки супроводжуються наліпами різних комбінацій, які ніби ділять поверхню посуду на дві, три та рідко на чотири симетричні частини.

Іноді наліпи облямовуються штампованим орнаментом або відбитком тонко скрученого шнура.

Крім того, трапляються фрагменти, орнаментовані прямим штампом, боріздками, наколом, трикутниками та інколи наліпним валиком.

Серед фрагментів цієї групи зібрано 18 екземплярів від горщика, поверхня яких була вкрита червонорожевою фарбою.

Між ними є значна кількість стінок великих горщиків; на більшості з них вушка.

До цієї групи кераміки належить переважна кількість фрагментів, які вказують на значну кількість форм, що знаходилися в господарстві людей Паволоцького поселення, а саме:

1. Горщики великих розмірів, трохи витягнуті, з низькою шийкою, висота 38—50 см, діаметр вінець 20—30 см, діаметр денця 18—28 см. (Всього 275 фрагментів від 21 посудини; частина з них має великі вушка, а один фрагмент денця — відбитки тканини).

2. Горщики середніх розмірів, висотою 15—20 см. (Всього 396 фрагментів від 64 посудин, з них 34 — фрагменти з вушками та 1 фрагмент денця з відбитком тканини).

3. Мініатюрні горщики (1 ціла посудина та 18 фрагментів від 5 посудин).

4. Глечики — 1 цілий та 249 фрагментів від 32 таких же посудин (табл. I, 29).

5. Миски та чаші різних розмірів, висотою 2—23 см. (Всього 153 фрагменти, з них від чащ — 41, від мисок — 29).

До цієї керамічної групи можна віднести й основну кількість фрагментованих культових предметів (антропоморфні та зооморфні статуетки), а також знаряддя праці — прясла та відтяжки ткацького верстата. Ціліх фігурок не знайдено; всього зібрано 20 фрагментів таких зображень, з них 8 фрагментів середніх частин тулуба, 6 фрагментів голівок з характерним дірчастим ободочком по краю (німб), один фрагмент з дірочкою для підвішування — реалістичне зображення горбоносого обличчя, 9 фрагментів тазу та 5 фрагментів ніг (табл. II, 7—5). Фігурки тварин трапились лише в двох екземплярах.

Найцікавішу колекцію склали зібрані під час розвідки прясла — 76 цілих і фрагментованих екземплярів. Серед них — багато орнаментованих, деякі мають візерунки піктограмного характеру (табл. II, 6—11).

Прясла відрізняються висотою та діаметром, але всі вони мають одинаковий розмір отвору для насаджування на дерев'яний стрижень. Діаметр цих отворів в середньому дорівнює 0,7 см. По формі прясла поділяються на дві групи, з яких кожна має ще підгрупу.

Перша група — це прясла конічної форми, висотою 0,8—3,2 см, діаметром 3,5—5,6 см; менша частина прясел цієї групи має плоску основу, а більша — ввігнуту (табл. II, 14, 15).

До цієї групи належить 32 екземпляри (з них 9 цілих та 23 фрагментованих). Деякі прясла (2 цілих та 7 фрагментованих) прикрашені піктограмними ямками або боріздками, решта 16 прясел (4 цілих та 12 фрагментованих) були без орнаментації.

Прясла першої підгрупи мають при основній конічній формі, навколо корпусів циліндричний обідок, висотою 0,5—0,8 см, іноді орнаментований (табл. II, 16).

Друга група — прясла біконічної форми. Висота їх 2,4—4,5 см, діаметр — 4—5,8 см (табл. II, 12, 13).

Менша частина прясел цієї групи мають правильну біконічну форму, у більшої частини один з конусів менших розмірів. Орнаменти або піктограмні начертання розташовані на площі верхнього конуса. До цієї групи належать 22 прясла, з них 10 цілих (два орнаментовані, один з піктограмою, сім без орнаменту) та 12 фрагментованих (два орнаментовані, три з піктограмою та сім без орнаменту).

Підгрупу другої групи характеризують прясла, що, будучи загалом біконічними, мають більш округлі обриси і нагадують форму груші (табл. II, 17).

До цієї підгрупи належать 12 прясел, з яких 6 цілих (четири орнаментовані, одне з піктограмою та одне без орнаменту) і 6 фрагментованих (два орнаментовані та чотири без орнаменту).

Знайдено також значну кількість (29) ткацьких грузиків. Всі вони різних розмірів, виготовлені з невідмученої глини. Поверхня ретельно обгладжена. Колір цеглясточервоний або оранжовосірий, іноді з чорними плямами (табл. II, 18).

Всі грузики за формою поділяються на дві групи:

1. Кулясті (19 екземплярів, з них 5 цілих та 14 фрагментованих).

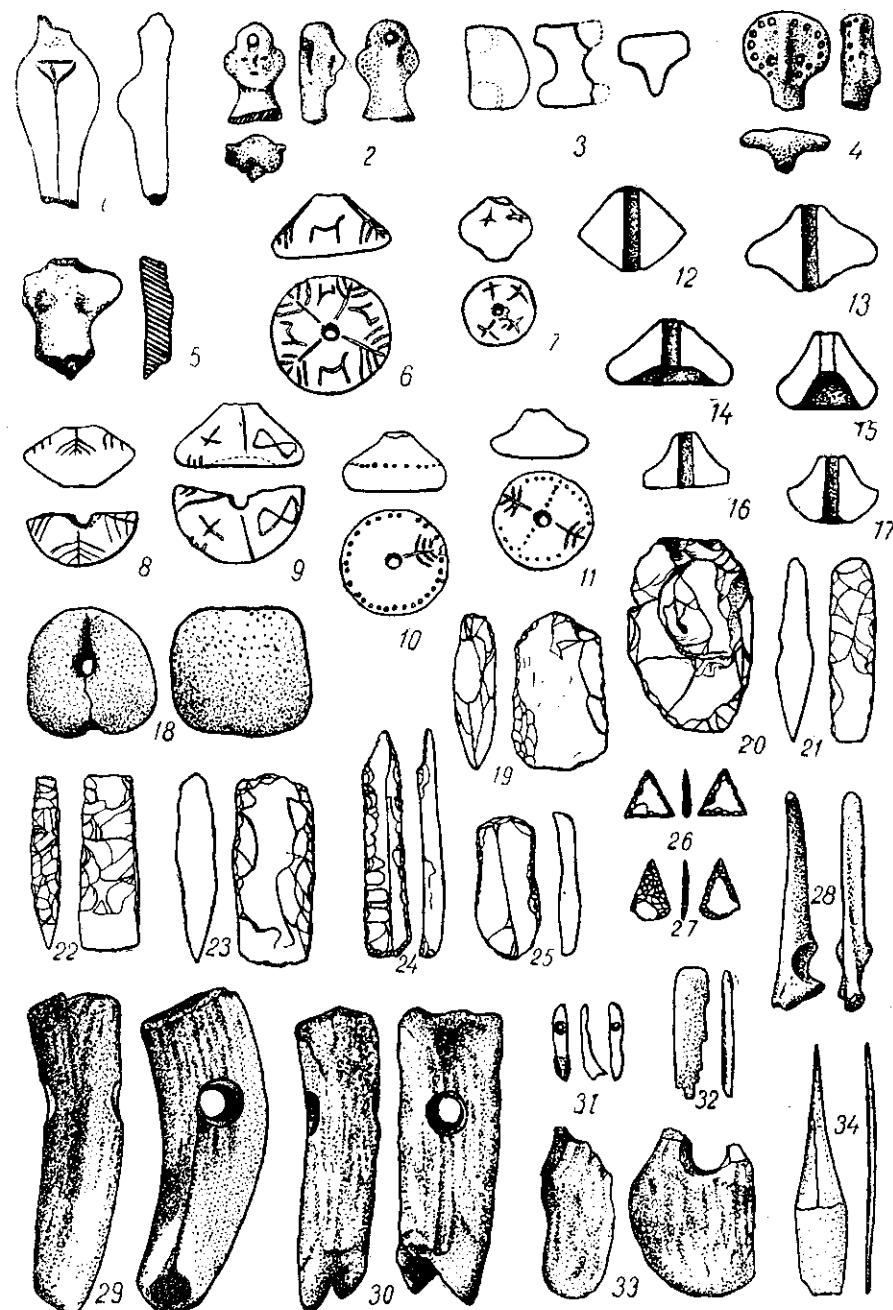
2. Циліндричні, з подовжніми отворами для підвішування (10 екземплярів, з них 2 цілих та 8 фрагментованих).

На всіх грузиках — ясні сліди спрацьованості.

Знаряддя праці з каменю, кременю та кісток тварин — нечисленні. Кістяних знарядь праці було виявлено 30 екземплярів, а саме: два роги бика з шліфованими кінцями, довжиною 13,8 см. Один з них має отвір діаметром 1,6 см.

Можливо, що ці речі мали відношення до землеробства — були частинами нааральників примітивної форми (табл. II, 29); п'ять фрагментів рогу з просвердленими дірочками (табл. II, 30); фрагмент знаряддя молотоподібної форми (можливо, кістяний грузик); чотири вістря з ребер тварин та шість фрагментів (табл. II, 33). Кінці помітно зашліфовані, можливо, що вони вживалися

ТАБЛИЦЯ II

Предмети з поселення.

при прядильно-ткацьких роботах¹ (табл. II, 34).

Сім знарядь долотоподібної форми; п'ять фрагментів кісток тварин з слідами обробки (табл. II, 28, 32).

На поселенні виявлено дві цілих та п'ять фрагментованих зернотерок та дві цілі і чотири фрагментовані розтирачки.

Кремінний інвентар складався з трьох цілих та двох фрагментованих сокирок, що мали зашліфовані леза, долотоподібного знаряддя, вістреподібного знаряддя на довгій грубій пластині, такого ж вістря, виготовленого з уламка сокири, трьох ретушованих пластин у вигляді ножів-скребачок, двох ножів-скребків менших розмірів, двох скребків та двох наконечників стріл (табл. II, 19—27).

Кістковий матеріал, зібраний під час розвідки², включає таку фауну:

Види	Кількість уламків кісток	Кількість особин
Бик свійський . . .	322	6
Кінь . . .	1	1
Свиня свійська . . .	28	3
Вівця свійська . . .	1	1
Вівця — коза . . .	88	4
Тур . . .	2	1
Свиня дика . . .	1	1
Ведмідь . . .	2	1
Лисиця . . .	5	2
Бобер . . .	3	1
Заєць . . .	5	2
Косуля . . .	1	1
Олень . . .	4	1
Водяна криса . . .	3	2
Ховрах . . .	1	1
Гризун . . .	1	1
Птиця . . .	5	4
Черепаха . . .	8	2
Річкові черепашки . . .	61	28
Інші молюски . . .	3	3
Інші крупнокопитні . . .	30	—
Інші дрібнокопитні . . .	12	—
Недіагностичні . . .	30	—
Всього . . .	617	

Кістяні знаряддя виготовлені з кісток таких тварин:

¹ Подібні вістря з ребер великих тварин були виявлені в місцях масових знахідок грузиків у пізньотрипільських житлах Городського та Колодяжинського поселень. Розташування грузиків нагадувало форму сторчового ткацького верстата. Аналогічні два довгасті вістря з ребер тварин були також знайдені серед грузиків під час дослідження решток житла трипільського поселення біля с. Стіна. (Дослідження біля с. Стіна провадив С. С. Гамченко

Види	Кількість знарядь
Олень благородний . . .	8
Коза . . .	1
Собака . . .	1
Крупнокопитні . . .	10
Дрібнокопитні . . .	1
Недіагностичні . . .	9
Всього . . .	30

Підсумовуючи наслідки роботи Павлоцької експедиції 1947 р., необхідно відзначити: 1) особливості рельєфу мису, що дають уяву городища, відношення до пізньотрипільського поселення не мають, 2) майже весь культурний шар по краях мису і на місці розкопок знаходився у перевідкладеному стані, 3) рештки житлових споруд, що були виявлені розвідковою траншеєю, являють найцікавіший матеріал для дальших робіт по дослідженню поселення, 4) виявлені уламки кісток чоловічого кістяка, а також поховальний інвентар (мідна шпилька, мініатюрна посудинка, фрагмент покришки до неї, зуб оленя з дірочкою та ін.) вказують на наявність на території поселення зруйнованого поховання тих же часів.

Частина матеріалу (прясла для веретен, грузила, фрагменти денець посуду з відбитками тканини та ін.) вказує на розвинуте прядіння та ткацтво.

Різноманітні знаряддя праці з кременю; кісток, каменю та ін. характеризують такі види господарської діяльності, як розвинуте землеробство, мисливство, обробка дерева, ткацтво. Остеологічний матеріал підкреслює значну роль тваринництва.

Весь археологічний матеріал з Павлоцького поселення наближається до відомих пам'яток пізньотрипільського часу поліської групи. Він синхронний Усатову III, а на Лівобережжі — Євминці, Лукашам та іншим пам'яткам.

Дальші дослідження цього поселення мають дати цікавий матеріал для вивчення пізньої стадії трипільської культури на Поліссі й допоможуть з'ясувати зв'язок з усатівською культурою.

у 1929 р., в роботах брав участь автор. Дослідження у с. Городську провадив автор у 1938—1940 рр. Матеріали дослідів у с. Стіна та с. Городську підготовлені до видання).

² Визначено палеонтологом В. І. Бібіковою.

М. Л. МАКАРЕВИЧ
ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ у с. ПАВОЛОЧЬ

Р е з ю м е

Трипольское поселение у с. Паволочь, Попельнянского района, Житомирской области, расположено на высоком мысе правого берега р. Роставицы. Культурный слой в исследованной части поселения находился в большинстве случаев в переотложенном виде. Разведывательной траншеей в центре поселения были открыты остатки пяти жилищ. В разных местах раскопа, заложенного к северу и к югу от траншей, обнаружены обломки человеческих костей, указывающие на, возможно, некогда здесь существовавшее погребение, к которому можно отнести медную булавку, миниатюрный сосудик с обломком крышечки, просверленный зуб оленя и некоторые другие вещи, обнаруженные при раскопках.

Найдены каменные и костяные орудия, а

также зернотерки. Большое количество прясел, среди которых — экземпляры с пиктограммами, оттяжек от ткацких станков и фрагменты керамики с оттисками ткани указывают на развитое прядение и ткачество.

Остеологические материалы свидетельствуют о значительной роли скотоводства при наличии охоты.

Весь добытый материал близок к полесской группе позднетрипольских памятников, будучи синхронным Усатову III, а на Лебоверскъе — Евменке, Лукашам и другим пунктам.

Дальнейшие раскопки поселения у с. Паволочь дадут интересный материал для исследования поздней стадии трипольской культуры в Полесье.

С. А. СУДАКОВ

(Львів)

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. СЕМЕНІВ-ЗЕЛЕНЧЕ

Влітку 1947 р. Львівським відділом Інституту археології Академії наук Української РСР була проведена археологічна розвідка пам'яток трипільської культури в Теребовлянському районі, Тернопільської області. Розкопувальні роботи були зосереджені поблизу с. Семенів-Зеленче.

Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче було обслідувано в 1900 р. Ф. Деметрикевичем¹, який опублікував наслідки своїх робіт у невеликій замітці². Опублікована замітка не мала плану розкопок.

Ф. Деметрикевич розкопав вісім „площадок“, розташованих одна від однієї на відстані близько 10—15 м, довжиною 6—10 м і шириною 4—6 м. Виявлені залягання кусків обпаленої глини з відбитками дерева визначаються як залишки стін, обпалених пожежею, внаслідок якої було зруйновано все приміщення. Підлогою цієї будівлі, як вважає Ф. Деметрикевич, була сама земля, про що свідчать знахідки групи цілих посудин, які стояли на землі і були вкриті кусками обпаленої глини.

Серед керамічного матеріалу Ф. Деметрикевич відзначає добре обпалені уламки цегляного кольору на зламі і нечисленну групу уламків з сірої глини, що характеризується незначним обпалом.

Уламки першої групи прикрашені лінійним і геометричним орнаментом, виконаним чорною, коричневою і вишневою фарбами. Черепки другої групи не мають кольорової орнаментації, а прикрашені заглибленим орнаментом. Кераміку і виявлену глиняну

статуетку, що зображує жіночу постать, Ф. Деметрикевич пов’язує з матеріалами пічери Вертеба в с. Більче-Золото.

Місцезнаходження розкопок Ф. Деметрикевича нам встановити не вдалося, оскільки ніхто з місцевих жителів не пам’ятає про ці розкопки.

Коротка згадка про Зеленче є в зведеній роботі Б. Януша, присвяченій огляду літератури археологічних досліджень на території західних областей України¹. Кераміку, що надійшла з розкопок Ф. Деметрикевича в х. Зеленче, О. Кандиба визначає як „чисто кошиловецьку“².

Докладний опис зазначененої статуетки, знайденої поблизу х. Зеленче, є в опублікованій роботі К. Маєвського, присвяченій трипільській теракотовій пластичі³, а також у його широкому дослідженні трипільської пластики в західних областях України.

На основі формально-стилістичного аналізу цієї єдиної пам’ятки пластики з х. Зеленчого, К. Маєвський відносить її до натуралістично-схематичного стилю кошиловецької пластики і датує фазою Кошиловецьків, тобто середньотрипільським періодом III (за схемою періодизації К. Маєвського⁴). Г. Шмідт датує це поселення періодом Кукутені B⁵. З цього, в основному, і скла-

¹ В. Janusz, Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego, Lwów, str. 99; його ж, Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej, Lwów, 1918, str. 253—255.

² О. Кандиба, Старша мальована кераміка в Галичині, Прага, 1939, стор. 3.

³ К. Maievski, Plastyka terrakotowa Kultury ceramiki malowanej w zbiorach lwowskich, Warszawa, 1938, str. 84—86, рис. 21a, 21b.

⁴ К. Маєвський, Трипільська пласттика в західноукраїнських областях, Рукопис — в архіві відділу археології Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР.

⁵ Schmidt, Cucuteni, Berlin—Leipzig, 1932, стор. 109.

¹ Матеріали розкопок Ф. Деметрикевича зберігаються в музеї Krakівської Академії наук.

² F. Demetrykiewicz, Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowlskim w Galicji wschodniej, Materyaly antr.—archeol. i etnogr., t. IV, Kraków, 1900.

дається вся бібліографія, присвячена трипільському поселенню поблизу с. Семенів-Зеленче.

Поселення розташовано (рис. 1) на невеликому підвищенні, обмеженому, з одного боку р. Серетом, що протікає в цьому місці з заходу на схід, а з другого — її притокою р. Гнізною, що тече з півночі на південь. Зливаючись, ці річки замикають частину підвищення у вигляді видовженого гористого хребта, який з південного боку опускається стрімкою стіною до р. Серету, а з східного —

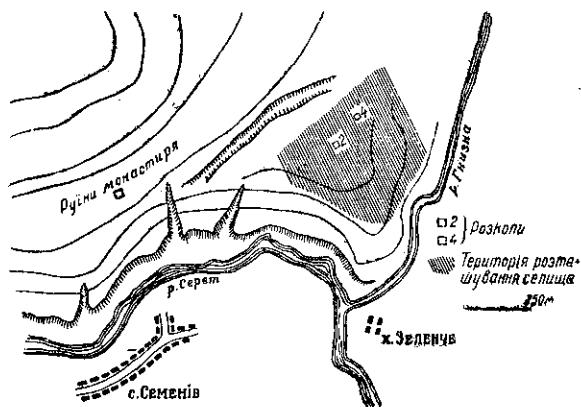

Рис. 1. План розташування трипільського поселення біля с. Семенів-Зеленче.

переходить положисто у вузьку долину р. Гнізни.

Ця частина місцевості — найвища; вона вкрита лісом, прорізана глибокими ярами, що утворені водами, які стікають з підвищення в напрямі до обох річок. На схід від р. Гнізни поверхня підноситься, переходячи у більш хвилясту безлісій височину. На південь від р. Серету в напрямі до р. Стриги простягається рівний безлісий степ, відомий під назвою Струсівсько-Панталіського.

У кутку між рр. Серетом і Гнізною, нижче руїн монастиря василіанів, підвищення знижується; тут і розташоване поле с. Семенів, відрізане від згадуваного вище видовженого гористого хребта глибоким яром. Це поле, площею в кілька гектарів, засипане уламками посуду і кусками перепаленої глини місцями в такій кількості, що це, як свідчать місцеві жителі, утруднює обробіток ґрунту. На свіжозораній і заборонованій землі після дощу можна розрізняти чотирикутні площастики, що виділяються червоною перепаленою глиною.

Залишки таких же площастиків можна простежити в Чорнечому лісі, який прилягає до полів, де під час війни 1914 р. окопами було перерізано кілька таких площастиків.

Уламки ґлиняного посуду з розписом і кремінні знаряддя зустрічаються і в яру з боку руїн монастиря василіанів, і з боку Семенівського лісу, і з південно-східного боку — на городах і садибах колгоспників. Великі розміри площи, на якій трапляються уламки кераміки, куски обпаленої глини, кам'яні знаряддя, а також значна кількість цього матеріалу, виявлені на поверхні, свідчать, що це поселення було досить великих розмірів.

В околицях с. Семенів-Зеленче виявлено інше, ще не розкопуване, інтересне поселення трипільської культури, яке, очевидно, не було відоме Ф. Деметрікевичу. Це поселення розташоване на території лісу, відомого серед місцевих жителів під назвою Костюлок, на краю стрімкого урвища старої каменоломні, приблизно за 3 км від першого поселення (в бік с. Малова). Місце біля краю урвища каменоломні обмежоване двома рядами півкругло витягнутих валів, так що кінці валів доходять до самого краю урвища. Довжина внутрішнього валу 80 м, зовнішнього — 110 м, ширина — 10 м.

Обмежоване місце спочатку займало велику площину, але в зв'язку з розширенням каменоломні значно зменшилося. На обмежованій валами площі знайдено кілька кусків перепаленої глини, кремінні ножі трипільського типу, уламки розписної кераміки, аналогічні кераміці поселення, виявлені у місці спуску підвищення на території полів, що прилягають до с. Семенів. В лісі немає ніяких слідів феодального періоду, і тому ці вали дуже важко пов'язати з пам'ятками князівської Теребовлі.

Розкопувальні роботи, проведені нами в околицях с. Семенів-Зеленче, були зосереджені на території поселення в місці спуску підвищення, нижче від руїн згадуваного монастиря. Було закладено чотири невеликі розкопи в різних місцях поселення; у двох з них були виявлені площастики.

Розкопом № 2 (рис. 2) була розкрита площа 11×5 м¹. Верхній чорноземний покрив мав глибину 0,35—0,5 м. Під ним залягав прошарок 0,1—0,15 м світлішого забарвлення з домішкою глини, в якій виявлено багато уламків кераміки та включені дрібні шматочки перепаленої глини.

У цьому прошарку можна вбачати залишки конструкції так званої площастики, яка місцями добре збереглася, що дало можли-

¹ Розмір і конфігурація розкопу визначалися вільною від посіву ділянкою.

вість докладно простежити її вертикальну структуру.

Верхній шар являє собою тонку обмазку завтовшки 0,4—0,6 см з дбайливо відмученої глини, забарвленої значною домішкою вохри червоновищевого кольору¹. Ця забарвлена обмазка, дбайливо загладжена зверху, місцями простежувалася суцільними плямами до 1 м² і більше, а також невеликими включеннями по всій розкопаній частині площацки. Обмазка дуже шільна й міцна, не розсипається при спробі роздутиї її пальцями, не має ніяких ознак обпалу. Вона — також без ознак обпалення, покладена на шар глини товщиною 5—8 см, змі-

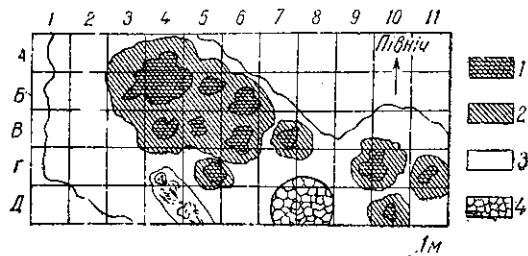

Рис. 2. План розкопу № 2. 1 — затирка з глини, забарвленої вохрою, 2 — глинняне з полововою покріття, 3 — залягання обпаленої глини, 4 — рештки глиняної печі.

шаної з полововою. Обидва ці шари сполучені так міцно, що обмазку важко відокремити від глини. Третій шар складався з суцільної вистилки з кусків обпаленої глини, які лежали відбитками дерева вниз.

Внаслідок дослідження розкритої частини площацки було встановлено, що площацка мала своєрідну структуру, особливо в місцях кращої збереженості, де забарвлена обмазка, хоч і потріскалась, була розташована великими плямами. Це свідчило про те, що нижні шари не були зрушені і переміщені, а тому і виключалася можливість проникнення до них зверху після руйнування житла кераміки, кам'яних знарядь та ін.

На площі, що була завчасно вирівняна в материковій глині, викладувалися поруч, один біля одного, приблизно на одному рівні куски обпаленої глини з нерівною поверхнею, часто з відбитками дерева знизу. Напрям відбитків дерева — найрізноманітніший; не було знайдено жодної пари кусків глини (крім явно розколотих, що сходяться на зламі), які б мали один напрям.

¹ Цей верхній шар має характер саме обмазки з добре відмученої, забарвленої домішкою вохри глини, а не плитчастого шару, відзначеноого в че-рені трипільських площацок Є. Ю. Кричевським (Трипільські площацки, Советская археология, VI).

Є підстави вважати, що цей нижній шар із обпалених кусків глини, викладених на землі без дерев'яного настилу під ними, був своєрідним фундаментом усієї будівлі. Порожнини між кусками були засипані дрібним чорноземом і битими черепками.

Цей чорнозем і черепки не могли осипатися зверху, бо другий шар глини був викладений суцільною масою, без будь-яких значних пошкоджень і тріщин на площі до 2 м і більше в різних місцях. Шар глини заходить у нерівності між кусками обпаленої глини і його нижній бік добре зберігає відбиток усіх нерівностей нижнього шару вистилки з кусків обпаленої глини.

Місцями другий шар глини настільки міцно зчеплений з кусками обпаленої глини, що спроби відокремити їх не завжди удаються. Призначенням цього другого шару, очевидно, було вирівняти поверхню і підготувати її, таким чином, для обмазки добре відмученою глиною, забарвленою домішкою вохри.

Верхній шар забарвленої обмазки, судячи з розкритої частини площацки, спочатку відповідав обрисам і розмірам усієї будівлі. Конструктивне призначення верхнього шару забарвленої обмазки цілком безперечно встановлюється заходженням безпосередньо на ньому численних уламків посуду, кремінних знарядь, залишків глиняної печі у вигляді уламків ошлакованої глиняної обмазки та ін.

Беручи до уваги, що збереженість перших двох верхніх шарів виключає припущення про будь-які переміщення кусків обпаленої глини нижнього ряду, слід вважати, що вони були спочатку покладені так, як їх виявлено під час розкопок, тобто відбитками дерева у найрізноманітніших напрямах. Оскільки ж перші два верхніх шари не мають ніяких ознак обпалу, можна припустити, що куски глини нижнього ряду обпалювалися десь в іншому місці і потім викладувались рівнішим боком доверху на завчасно підготовленій площі, призначений для будівлі.

Місцерозташування печі було позначене скupченням ошлакованої глиняної обмазки і великими уламками обпаленої глини з слідами дерев'яної конструкції, причому деякі уламки мали помітний дугоподібний вигин. Обриси й розмір черені печі в розкопі № 2 простежити не вдалося, бо частина площацки, де знаходилося скupчення залишків печі, була найбільш зруйнована похованням феодального часу.

Скупчення кераміки і кам'яного знаряддя на поверхні розкопаної частини площацьких трохи більше в тих квадратах, що безпосередньо прилягають до місця, на якому, можливо, була піч. У засипці між кусками обпаленої глини нижнього шару значні скупчення та одиничні уламки трапляються в різних місцях без будь-яких зв'язків і системи.

Кераміка, що трапляється у цих скупченнях, не є рештками роздавлених цілих по-

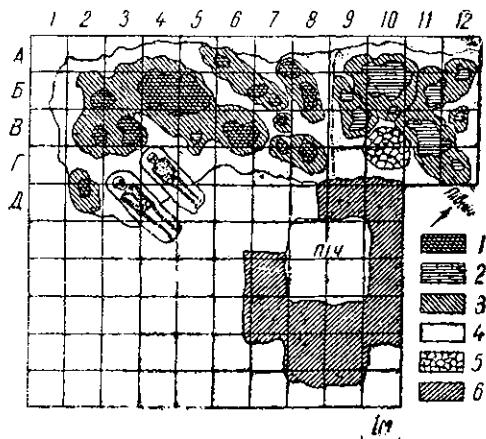

Рис. 3. План розкопу № 4. 1 — затирка з глини, забарвленої вохрою, 2 — затирка з світлохвотої глини, 3 — глинняне з половиною покриття, 4 — залягання обпаленої глини, 5 — рештки глинняної печі, 6 — поглиблення коло печі.

судин; вона являє собою уламки різних посудин, розбитих десь в іншому місці і використовуваних тут як підсипка для заповнення порожнин і нерівностей між кусками обпаленої глини. Цілих посудин знайдено не було. Кераміка, що трапляється на поверхні долівки і в засипці нижнього шару, типологічно не розчленовується.

Поруч з керамікою, кремінними ножами і скребачками досить часто трапляються глинняні обпалені грузила.

Являють інтерес і кілька зерен пшеници та ячменю, що були вкраплені в кусок глини з домішкою полови (з шару обмазки, яка накладалася на нижній шар вистилки з кусків обпаленої глини для вирівнювання поверхні долівки), а також два денця від великих посудин з чіткими відбитками тканини з нижнього боку денця.

Характер площацьких в розкопі № 4 виявився трохи іншим (рис. 3)¹. Південно-за-

хідна частина розкритого розкопом суцільного залягання кусків обпаленої глини зруйнована двома розташованими один біля одного похованнями феодального періоду.

Структура розкопаної частини площацьких цілком аналогічна площацьці розкопу № 2, але з тією різницею, що обмазка, яка простежується у вигляді компактних плям в одній частині розкопаної площацьких, забарвлена червоною вохрою, в той час як у другій частині вона була яскравожовтого кольору. В тій частині площацьких, де треплялась обмазка, забарвлена домішкою червоної вохри, не зустрінуто жодного уламка обмазки яскравожовтого кольору і, навпаки, — в протилежній частині площацьких, де було знайдено яскравожовту обмазку, не виявлено жодного уламка забарвленої обмазки. Очевидно, дві частини одного й того ж житла мали долівки з обмазкою різного забарвлення. Глинняна обмазка, забарвлена домішкою червоної вохри, а також обмазка білого і жовтого кольорів, відзначені в с. Колодистому¹, Старій Буді та в ряді інших місць.

У квадраті 8Г, на поверхні забарвленої обмазки знайдена невелика посудина, наповнена вохрою темночервоного кольору, і дві невеликі мисочки. Посудини ці були дуже роздавлені, але їх вдалось повністю почистити. Ні на землі, ні в шарах, що утворюють структуру долівки, цілих посудин або уламків, які б можна було зібрати, виявлено не було.

Цікаво, що такі ж конструкції долівки існують і досі в селянських хатах ряду районів західних областей Української РСР (Бойківський район та ін.), де куски глини також обпалюються в іншому місці, а потім цими кусками, що часто мають відбитки дерева, на які була покладена сира глина для обпалення, вимощується підготовлена для житла площацька. Після цього для вирівнювання поверхні накладається шар глини з саманом, а іноді ще робиться тонка обмазка з чистої гончарської глини.

На відстані 1 м від межі вистилки з кусків обпаленої глини в південно-східному напрямі виявлено черінь печі з добре простежуваними краями. Розмір печі $2 \times 2,2$ м. Частини зруйнованого склепіння виявлені під час розчистки завалу печі, а також поблизу нього. Черінь печі розташований трохи

¹ А. С. Спиць, Раскопки глинняных площацьок близ с. Колодистого, Київської губ., ИАК, в. 12, стор. 118.

¹ Розмір і конфігурація розкопу визначались вільно від посіву ділянкою.

вище рівня площацки, що знаходиться по-руч. Під час розбирання череня печі знайдено чотири послідовні нашарування — свідчення того, що нову піч ставили на місці старої і, роблячи нову черінь, не зовсім чисто прибрали золу і дрібні куски обпаленої глини, що випали із стінок та з склепіння старої печі. Челюсті печі були з південно-східного боку, про що свідчить яма 2×2 м, яка прилягає до печі з південно-східного боку. Яма ця заглиблена нижче рівня площацки на 0,7 м; прохід біля печі — такої ж глибини при ширині в 1 м. Навряд чи піч такої будови і досить великих розмірів череня була призначена для готування їжі. Ця піч скоріше могла служити для випалювання посуду, про що може свідчити також знахідка згаданого посуду з фарбою.

Кераміку поселення біля с. Семенів-Зеленче за характером уламків кераміки можна розділити на дві нерівні групи. Менша група має масу порівняно крихку, глина відмучена незадовільно, обпал незначний, є домішка товчених черепашок, поверхня шершава. Кераміка цієї групи орнаментована заглибленими насічками по краю вінець і в найопуклішій частині тулуба (табл. I, 1—6, 8, 9). Вухами служать виступи у вигляді гудзиків. В інших випадках ці виступи прищипнуті лалъцями і тому дуже видаються вперед, через що кінчик іх може бути трохи загнутий догори (табл. II, 10). Іноді ці рельєфні виступи мають два наскрізні проколи — по вертикалі і по горизонталі, мабуть для просування мотузочки.

Жодної цілої посудини цієї групи не було виявлено, а уламки посуду недосить виразні, щоб цілком реконструювати форму посудини. Як видно з уламків, переважали посудини порівняно невеликих і середніх розмірів, типу глечичка і горщечка, з трохи відхиленими назовні вінцями або майже вертикальною верхньою частиною (табл. I, 2, 5).

Численніша друга група кераміки, зроблена з щільної маси добре відмученої глини, без штучних домішок. Поверхня цих посудин добре згладжена; застосовується ангоб і лощення. Орнамент виконаний фарбами.

Кілька посудин цієї групи, поновлені майже цілком, а також уламки, що дають можливість реконструювати форму, дозволяють намітити основні типи форм посудин, найбільш поширені у кераміці поселення Семе-

нів-Зеленче. До таких типів можна віднести невеликих розмірів глечички без вушок (табл. III, 5, 6), малих розмірів горщечки з гудзикоподібними виступами замість вушок (табл. III, 2) і горщечки крупніші з горизонтальними вушками (табл. IV, 6), мисочки великих розмірів, мілкі, з дуже відігнутими назовні краями (табл. III, 9, 10), миска з прямими стінками, що незначно розширюється догори (табл. II, 3), посудини на чотирьох ніжках (знайдено кілька денець з ніжками; цілком поновити форму посудини не вдалося) (табл. II, 4) і, нарешті, величезних розмірів посудина, очевидно, для збереження зерна (табл. II, 10). На дні цієї посудини — чіткий відбиток тканини, що має 6×6 ниток на 1 см².

Фарбою (червона, коричнева, жовта), якою робився орнамент, служила вохра, добре відмучена, розтерта з водою. Темнобуря фарба — болотна руда.

Фарби накладалися на згладжену поверхню необпаленої посудини. Деякі найретельніше виконані посудини зберігають сліди лощення в місцях нанесення кольорового орнаменту. Чорна фарба, на відміну від інших згаданих фарб, накладалася товстішим шаром, очевидно, була густо розчиненою. Ця фарба погано тримається на поверхні посудин і здебільшого простежується по трохи відмінному тону поверхні, яка була спершу покрита фарбою, від навколошнього фону поверхні, яка не покривалася фарбою. Чорна фарба не має ознак лощення.

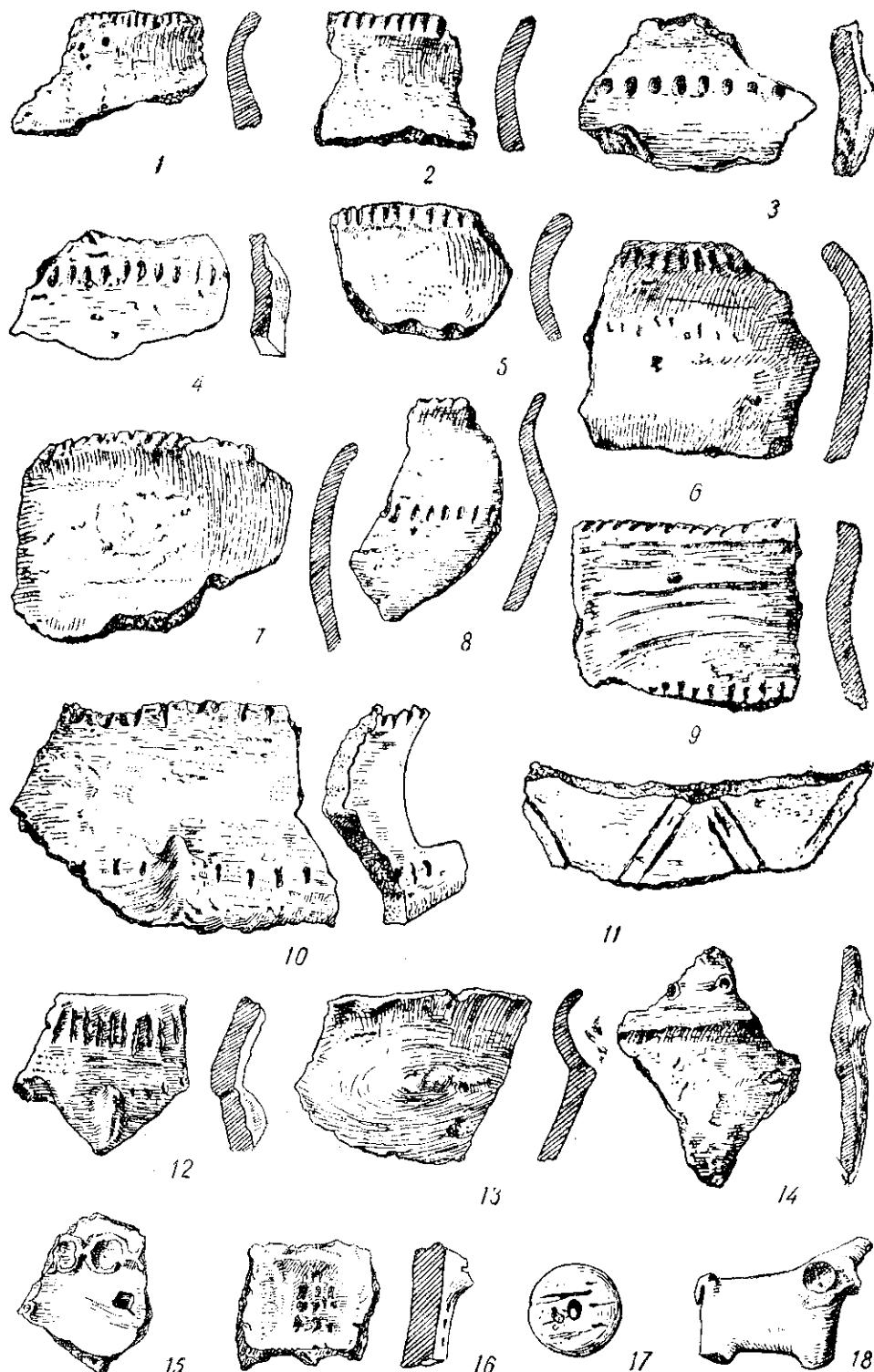
Орнамент на уламках першої групи виконаний технікою заглиблення у вигляді невеликих вертикальних надрізів, зроблених якимсь гострим знаряддям, що проходить горизонтальним рядом по краю вінець, утворюючи зубчики по вінцях і по найопуклішій частині тулуба, що технічно була найпридатнішим місцем для такого орнаменту (табл. I, 1—6, 8, 9).

Поширеній і орнамент у вигляді круглих заглиблень, зроблених кінчиком палички. Іноді ці круглі заглиблення розташовуються під рельєфним виступом, що замінює вушко.

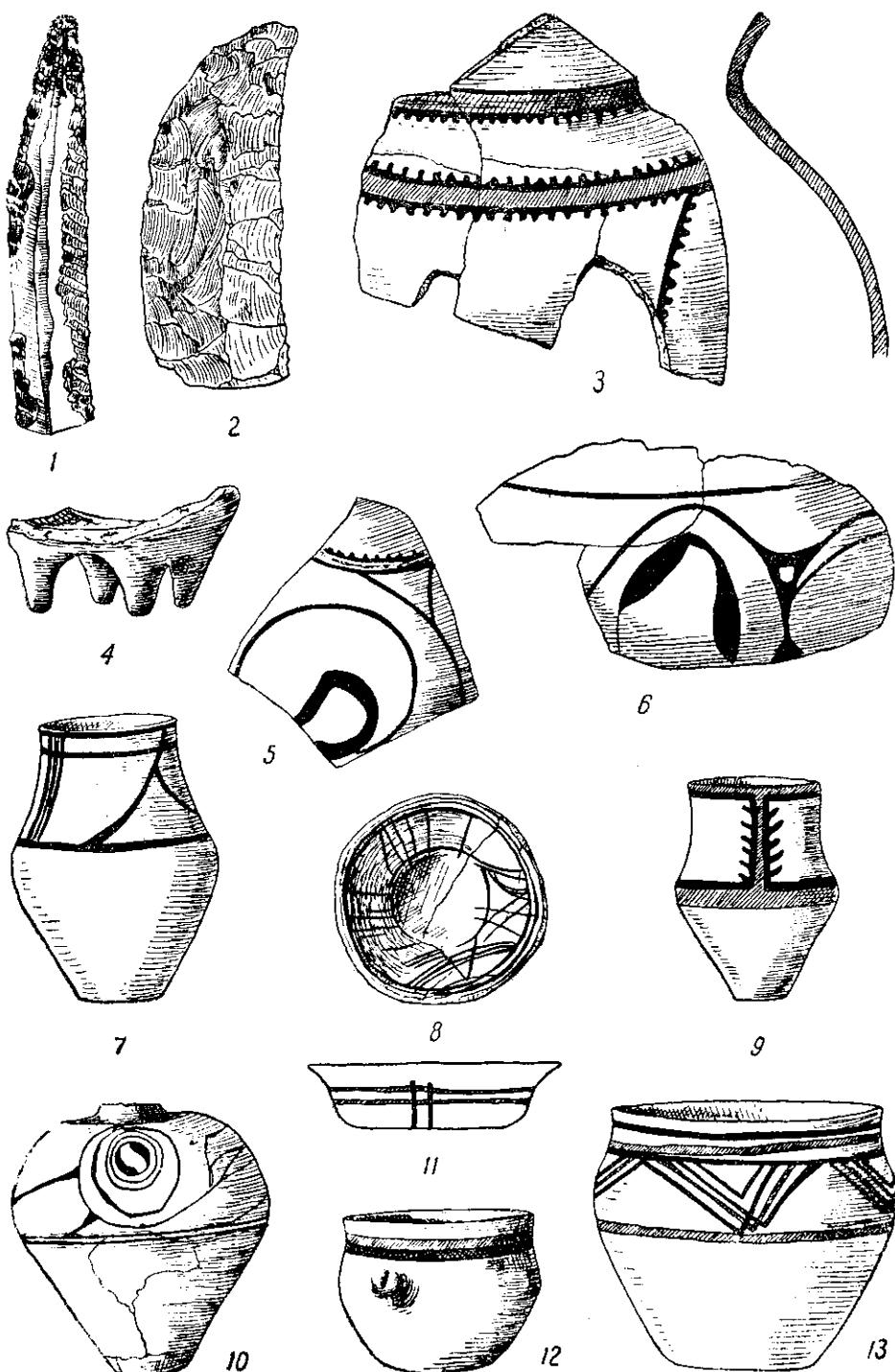
Можна відзначити також техніку орнаментації з допомогою штампу (табл. I, 7). На одному уламку досить великої посудини є орнамент у вигляді двох паралельно заглиблених ліній, що зигзагоподібно розвиваються (табл. I, 11).

Привертає увагу уламок посудини з орнаментом у вигляді валика з заглибленнями, зробленими, можливо, натиском кінчика ве-

ТАБЛИЦЯ I

Кераміка з трипільського поселення біля с. Семенів-Зеленче. Всі предмети — в $\frac{2}{5}$ н. в.

Речі з трипільського поселення біля с. Семенів-Зеленче.

лико пальця. Нижче цього валика розташовані глибокі невеликі ямки, утворені кінчиком палички. На другому уламку цей валик являє собою вузьку рельєфну смужку, над якою є такі ж ямки, видавлені також кінчиком палички.

В орнаментації, виконаній фарбами, нареклюється два типи: орнамент прямолінійний, близький до орнаментації Кошилівців, і орнамент, що являє собою поєднання дугоподібних, фестончастих ліній, іноді прикрашених зубчиками, та кількох кіл різних діаметрів, вміщених одне в одне.

Трапляється, що один і той же мотив орнаменту, зроблений прямими лініями, близько повторюється в орнаменті уламка іншої посудини, виконаному кривими дугоподібними лініями. Розташовується орнамент на зовнішньому боці посудини у верхній частині, на плічках і на найопуклішій частині тулула. Кілька мисочок мають орнамент з внутрішнього боку.

Глинняна пластика представлена фігуркою бика з короткою мордою і прямими рогами, уламком другої фігурки, що також зображує бика, і уламком зображення жіночої фігурки.

На основі короткої позвілки трипільське поселення поблизу с. Семенів-Зеленче датувати важко. Матеріал стратиграфічно не дозначеновується, культурний шар один. Кераміка, що трапляється у засипці порожнин між кусками обпаленої глини нижнього шару конструкції долівки, не відрізняється від

кераміки, що трапляється на поверхні долівки. Хоч і не виключена можливість, що в цю засипку могли потрапити окремі уламки, значно старіші, але в цілому кераміка в засипці нижнього шару конструкції долівки не виділяється в особливу групу, і важко припустити, щоб ця кераміка в засипці могла належати до більш давнього часу в порівнянні з керамікою на поверхні долівки.

Кераміка з розписною орнаментацією має близьку аналогію до кераміки Кошилівців і Більче-Золотого. Датування цієї групи кераміки безсумнівне.

Синхронізація з даною групою кераміки керамічного матеріалу, виділеного вище в першу групу, потребує деяких уточнень. Прямолінійний зигзагоподібний мотив, представлений одиничним уламком (табл. I, 11), має аналогію в комарівській культурі, що не являє великого розриву в часі з Кошилівцями і пізнім Більче-Золотим.

Крім двох, очевидно, значно пізніших уламків, орнаментованих у вигляді валика (табл. I, 13, 14), всю цю групу кераміки, для якої характерна ямочно-гребінчаста орнаментація, можна в основному все ж синхронізувати з керамікою, що має орнаментацію, виконану фарбами. Очевидно, в одному й тому ж поселенні одночасно існували дві техніки виготовлення посуду з різної глини, з різним обпалом і з двома видами орнаментації, що застосовувалися, можливо, для посуду різного призначення.

С. А. СУДАКОВ

ПОСЕЛЕНИЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ у с. СЕМЕНОВ-ЗЕЛЕНЧЕ

Резюме

В 1947 г. производились раскопки поздне-трипольского поселения у с. Семенов-Зеленче, Теребовлянского района, Тернопольской области. Были вскрыты части двух жилищ. Заслуживает внимания техника сооружения пола. Большие блоки глины, обожженные на стороне, укладывались по полу жилища. Пустоты между ними засыпались черноземом и битыми черепками, затем наносился второй слой глины, смешанный с половкой; поверх него накладывалась затирка из хорошо отмученной глины, окрашенная охрой. Печные сооружения обнаружены в одном

случае на самой площадке, в другом — рядом с площадкой, на расстоянии 1 м.

При раскопках были обнаружены кремневые орудия, керамика, фигурки, изображающие женщин, изображения животных и пр. Обнаружена керамика двух типов: 1) из хорошо отмученной глины, с ростписью типа кошиловецкой и 2) из глины, плохо отмученной, с примесями и с вдавленным орнаментом. Следует обратить внимание на нахождение зерен пшеницы и ячменя среди половы в обмазке полов, а также на отпечатки ткани на днищах двух сосудов.

Ю. М. ЗАХАРУК

СОФІЇВСЬКИЙ ТІЛОПАЛЬНИЙ МОГИЛЬНИК

(Коротке повідомлення про розкопки 1948 р.)

Софіївський могильник відкрито в 1947 р. під час розвідки науковим співробітником Інституту археології Академії наук Української РСР І. М. Самойловським. В 1947 р. І. М. Самойловський провів лише розвідкові розкопки¹, і в зв'язку з пізньою порою дослідження могильника було відкладено до наступного року.

Здобутий розвідкою матеріал свідчив про відкриття надзвичайно цікавої пам'ятки періоду раннього металу, яка при дуже слабій вивченості цього етапу розвитку людського суспільства на даній території являла великий науковий інтерес.

Село Софіївка, Бориспільського району, Київської області, знаходиться на підвищенні частині заплави лівого берега Дніпра, на 40 км нижче від Києва, і тягнеться вздовж схилу тераси. Поза межами села на заплаві є значні простори древньої стариці, покриті болотами та болотною рослинністю, які, правда, досить рідко, тільки під час великих розливів Дніпра, заливаються його водами.

Софіївський могильник знаходиться на північно-західній околиці села. Розташований він на пісковій дюні надзаплавної борової тераси, коло невеликої соснової посадки. Ця тераса тягнеться з північного заходу на південний схід, що в цьому місці відповідає напрямку течії Дніпра. Поверхня тераси в районі могильника в основному рівна, на ній знаходяться орні землі та городи. Майже в перпендикулярному напрямі терасу пересікає піщана дюна, яка підноситься над її поверхнею, а біля краю тераси утворює значний горб, який місцеві жителі називають „могилою“. Від „могили“, в напрямі вищої тераси, розташовані піщані горби, площа яких по мірі наближення до

вищої тераси збільшується, утворюючи горбистий рельєф, місцями вкритий чагарниками та поодинокими деревами, що залишились від колишнього лісу. Висота надзаплавної тераси, на якій знаходиться могильник, досягає 16 м. Схили тераси в місцях, що не розорюються під городи, вкриті дерновою рослинністю і зберігають первісні контури відносно крутого берега древньої стариці.

Колись площа дюни розорювалась, але потім була покинута. Згодом інтенсивним процесом вивітрювання поверхня дюни почала руйнуватись. На дюні утворився великий видув, де й стали помітні культурні точки могильника, які внаслідок руйнування утворили на поверхні видуву велике скучення фрагментів кераміки та перепалених людських кісток.

Для розкопок була намічена площа скучення на видуві (розкоп I), а восени було ще прокладено траншею I та досліджено частину могильника в межах розкопу II (рис. 1)¹.

В межах розкопу I найбільш пошкодженої видувом частини дюни було спостережено, що рівень залягання культурних точок підвищується на захід, в бік центральної частини дюни, і понижується на схід, в бік її краю. Отже, найвища ча-

¹ Софіївська експедиція провадила свою роботу з 25 квітня по 10 травня та з 29 серпня по 26 вересня 1948 р. В складі експедиції брали участь — весною Ю. М. Захарук (начальник експедиції), науковий співробітник Інституту археології Н. П. Амбургер, асистент К. В. Капеліст, кресляр-фотограф Г. А. Гегін та науковий співробітник І. М. Самойловський, який брав участь в перші дні роботи експедиції. Восени брали участь Ю. М. Захарук (начальник експедиції), науковий співробітник П. І. Завада (Львівський відділ Інституту археології), Л. С. Шиліна та О. Г. Харченко (Інститут археології).

¹ Див. далі статтю І. М. Самойловського.

стини поверхні дюни проходила десь у межах лінії квадратів Е, Ж. Саме тут під час руйнування дюни передусім були пошкоджені культурні точки могильника, що згождається.

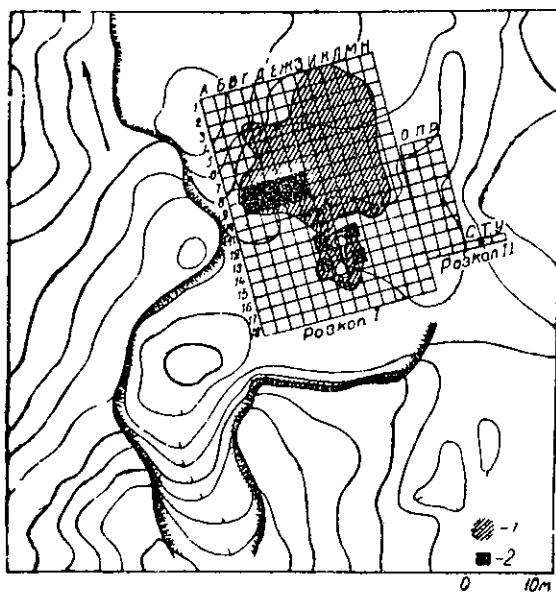

Рис. 1. План видуву та розкопів I і II в 1948 р. на Софіївському могильнику, 1 — скучення на поверхні видуву перепалених людських кісток та фрагментів кераміки, 2 — місця розвідкових розкопок в 1947 р.

дом утворили на поверхні видуву зазначене скучення (рис. 2).

Могильник не мав ніяких зовнішніх ознак, і тому його вдалося виявити лише після того, як він почав руйнуватися. Культурні

(39 поховань). Обидві форми нічим істотно, ні інвентарем, ні характером перепалених кісток не відрізнялися одна від одної. Не спостерігалось також окремого групування їх в межах могильника, що свідчить про те, що обидві форми поховань практикувалися одночасно.

На жаль, в жодному випадку ям поховань простежити не вдалося. Останнє знаходить собі пояснення в тому, що мерців ховали в однорідному по структурі і кольору піску. Про це начебто свідчить той факт, що шар гумусованого піску, який перекривав шар з культурними точками могильника і утворився після його формування, не був порушений під час спорудження могильника. Спостереження над формами купок перепалених кісток дають деякі дані, які ніби свідчать про те, що залишки тілоспалень ховали в ямах. Деякі залишки тілоспалень являють собою відносно високі купки перепалених кісток з майже прямими або злегка ширшими доверху боками, які їй передають, очевидно, форму ями. Безсумнівно, що коли б купки перепалених кісток були складені на рівній поверхні, вони мали б іншу форму.

Людські перепалені кістки як в урнах, так і в купках представлені уламками, головним чином трубчастих кісток, білого, жовтого та іноді чорного кольору. Крім них зустрічались уламки черепів, щелеп, зубів, хребців і фаланги пальців. У тих випадках, коли в купках перепалених кісток були куски черепа, вони, як правило, були покладені зверху. Це свідчить, очевидно, про

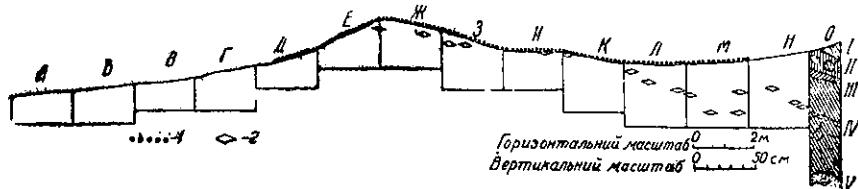

Рис. 2. Вертикальний розріз розкопу I по лінії квадратів 10—11. 1 — скучення на поверхні видуву перепалених людських кісток та фрагментів кераміки, 2 — рівень залягання культурних точок могильника, I—V — шари піску.

точки могильника являли собою поховання та окремі знахідки.

В межах могильника простежено лише один обряд поховання — тілоспалення, яке робилося десь на стороні. Всього на могильнику, крім відкритих розвідкою 1947 р., було досліджено 141 поховання, що було представлено у двох формах: а) поховання у вигляді купок людських кісток (102 поховання); б) поховання в посудинах-урнах

звичай, за яким перепалені кістки укладались в анатомічній послідовності, звичай, відомий в масових могильниках з тілоспаленням так званої лужицької культури¹.

Стан остеологічного матеріалу (перепалені кістки) позбавляє нас можливості ви-

¹ Z. Durczewski, Grupa górnosląsko-małopolska kultury lużyckiej w Polsce, cz. I, Kraków, 1939—1946, стор. 11.

ділити окрім чоловічі та жіночі поховання. Єдиними даними для цього поділу можна вважати інвентар, що супроводжував поховання, який в одних випадках можна розглядати як чоловічий (бойові сокири-молоти, кремінні сокири-клини, вістря стріл та ін.), в інших випадках — як жіночий (прикраси з металу, буси, пряслиця та ін.).

Варто відзначити окрім випадки, коли частина перепалених кісток була пофарбована вохрою в червоний колір.

Крім основної маси людських перепалених кісток в деяких похованнях зустрічались окрім зуби тварин, які поки що точніше не визначені.

З 141 поховання тільки 28 містили різноманітний поховальний інвентар, причому це були як купки перепалених кісток (23 поховання), так і поховання в урнах (5 поховань). Як правило, поховальний інвентар, за окремими поодинокими винятками, не пе-ребував у вогні.

Відсутність поховальних ям позбавляє нас можливості пов'язати окрім знахідки поза похованнями з останніми. Це особливо важко зробити у тих випадках, коли знахідки були розташовані між похованнями. Проте до числа поховань з інвентарем можна віднести ще 6 поховань, в складі яких хоч і не було інвентаря, але були знайдені речі поблизу них.

Поховання в урнах купками перепалених кісток супроводжувались різноманітним багатим інвентарем — знаряддями праці, зброєю, прикрасами та посудом. При похованнях в урнах інвентар знаходився між перепаленими людськими кістками, а більші щодо розміру речі, як кам'яні сокири або посудини, знаходились поруч з урнами на рівні їх dna. При похованнях у вигляді купок перепалених кісток інвентар знаходився зверху та між ними.

Окрему групу знахідок становлять поодинокі посудини без перепалених кісток та будь-якого інвентаря.

Всі речі, знайдені при похованнях, в проміжках між ними і на поверхні поруйнованої частини могильника являють собою єдиний хронологічно-культурний комплекс.

Поховальний інвентар Софіївського могильника виготовлено з каменю, кременю, глини та металу.

Основну масу зброя, виготовленої з каменю, складають бойові сокири-молоти оригінальної форми, що зустрічаються вперше (табл. I, 7). Зараз відомо вісім таких сокир. Три

з них знайдено при похованнях, дві — біля поховань, а три зібрані у мешканців с. Софіївки.

Характерними рисами сокир-молотів цього типу є відносно широка клиноподібна сокирина частина та низький невисокий обушок. Профіль сокир прямий. Втулка просвердлена у верхній, найбільш широкій сокирній частині, свердління циліндричне, лезо тупе. Від леза до втулки, а іноді і до обушка, як з передньої, так і з тильної сторони сокири проходить більш або менш виражене ребро. Розміри сокир, їх товщина, співвідношення довжини до товщини, профіль обушка, наявність виразних бокових площин, форма плечей, лінія профілю леза і профіль поперечного розрізу сокир варіюються, зберігаючи при цьому стійкі характеристики відмінні риси сокир цього, софіївського типу.

Тупе лезо, оригінальна витончена форма, старанна й майстерна обробка сокир свідчать про їх бойове, а не виробниче, призначення. Відсутність відповідних аналогій до них слід вважати свідченням їх місцевого виробництва.

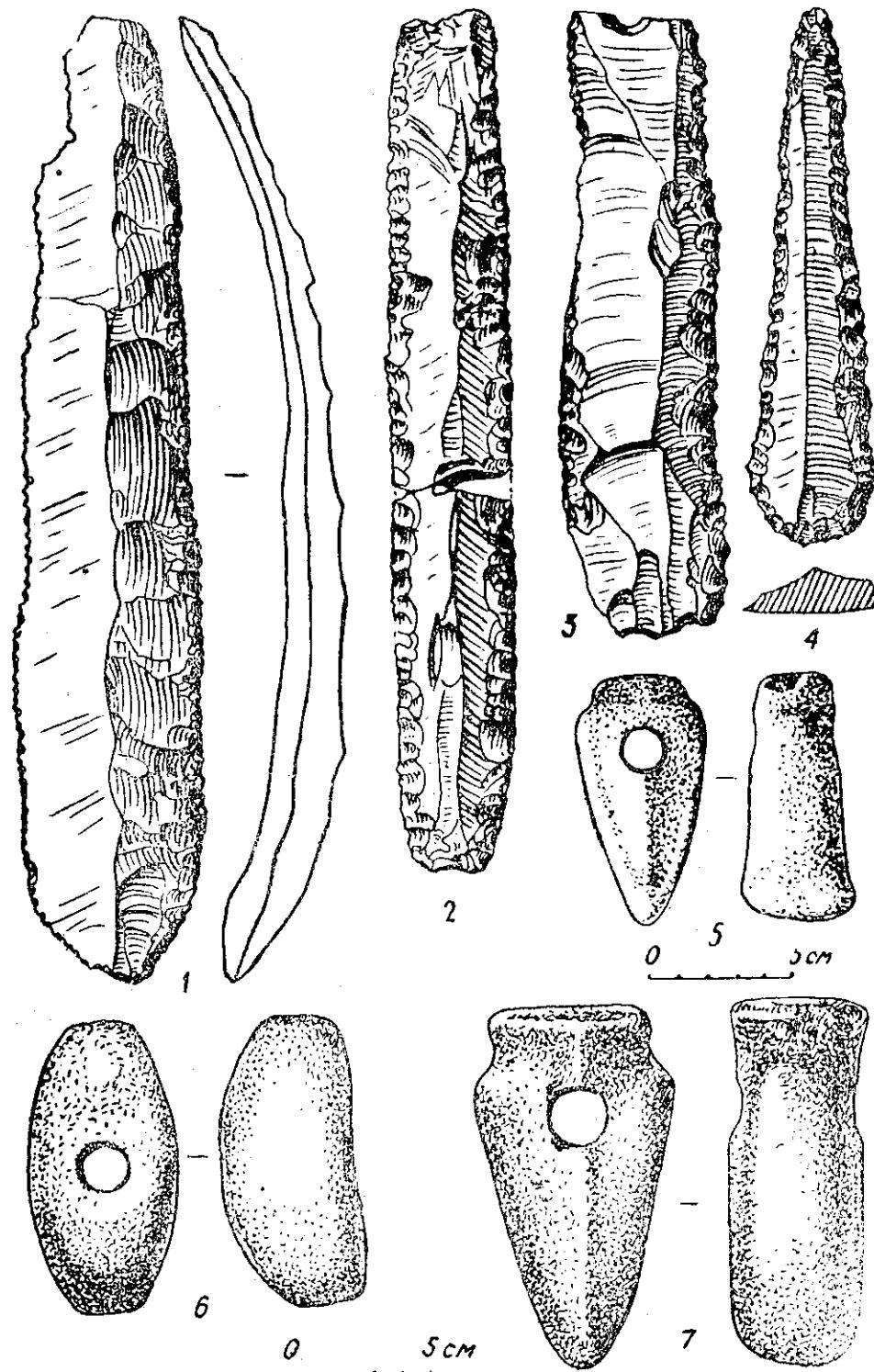
Крім сокир цього типу в могильнику знайдено ще 3 сокири. Одна з них (табл. I, 5) по формі близька до вищезгаданого типу і відрізняється лише трохи поширеним лезом. При двох похованнях знайдено по одному кам'яному кайлу. Поза похованнями знайдено два бойових молоти, один — більшого розміру — прямого профілю, другий — з відігнутими назад потонченими кінцями (табл. I, 6).

Велику групу знахідок складають вироби з кременю. Більшість кремінних знарядь виготовлено з крейдяного прозорого кременю доброї якості, темнодимчастого кольору.

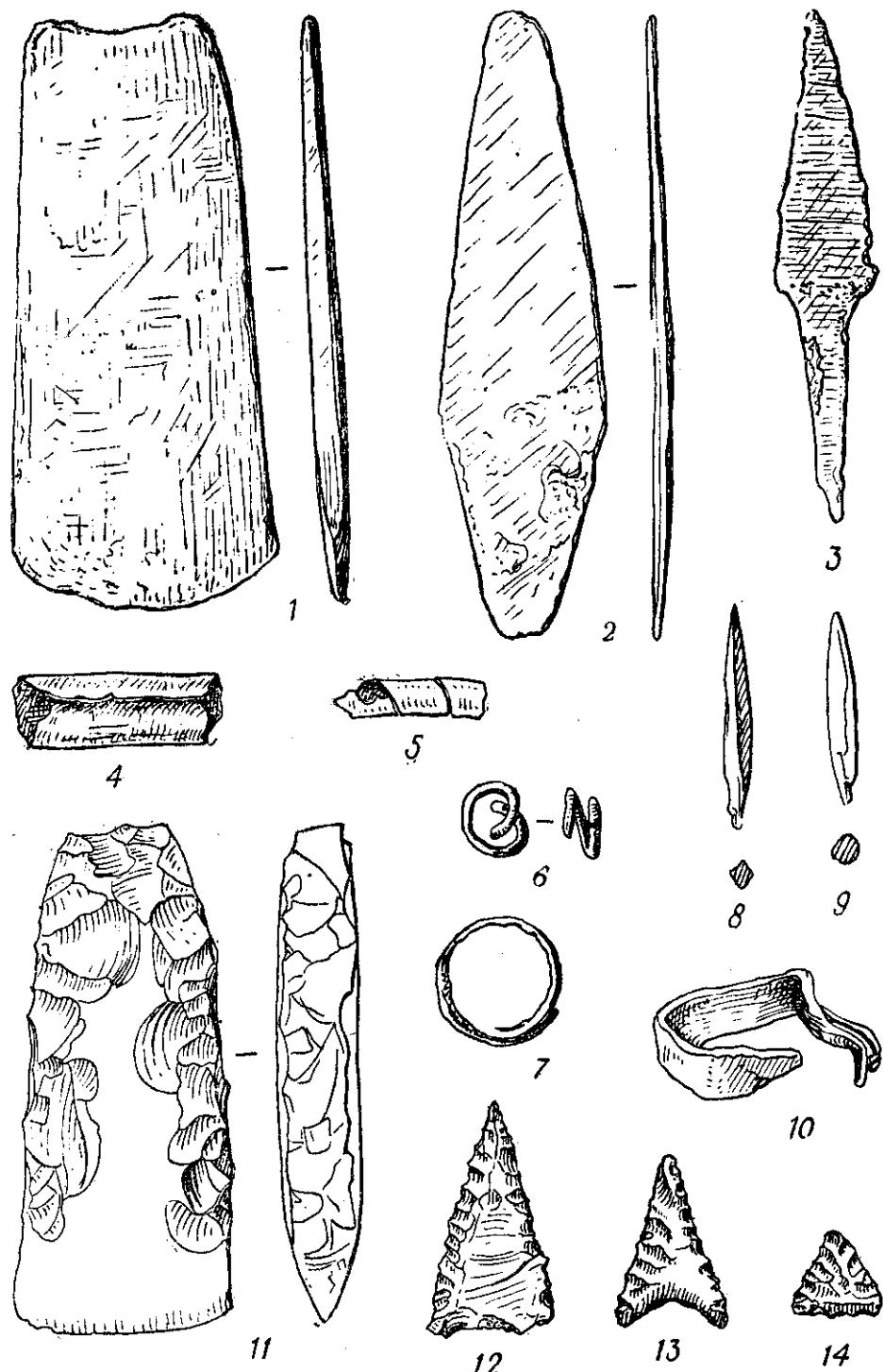
З кременю виготовлено чотирикутні в розрізі сокири-клини (табл. II, 11), оброблені обшивкою технікою. Лезо в них гостре, а бічні площини зашліфовані. Такого типу сокири відомі з поселень пізньотрипільської культури (Городськ, Паволоч, Євминка).

Значну групу знахідок складають кремінні вістря стріл (табл. II, 12—14). Вони невеликого розміру, плоскі, трикутної форми, часто з віймкою на основі; тільки одне вістря було іншої форми — з черенком. Всі вони старанно оброблені з обох боків.

Цікаву групу знахідок складають кремінні серпи. Один з них (табл. I, 1), виготовлений на великій дугастій в профілі пластині, на якій по робочому краю помітно заполіро-

Кремінні знаряддя та кам'яна зброя з Софіївського могильника. 1—3 — кремінні серпі, 4 — проколкоподібне знаряддя, 5 — бойова сокирка, 6 — бойовий молот, 7 — бойова сокирка-молот, Рис. 1—4 — в $\frac{2}{3}$ н. в.

Мідні та керамічні речі з Софіївського могильника. 1—мідна пласка сокира, 2—3—
мідні ножі, 4—5—мідні пронизки, 6—7—мідні кільця, 8—9—мідні шильця,
10—мідна скобка, 11—кремінна сокира, 12—14—кремінні вістря стріл.

Рис. 1—10, 12—14 — в н. в., рис. 11 — в $\frac{2}{3}$ н. в.

ваність від користування. Два інших оброблені більш старанно — обидва кінці їх формовані ретушшю, причому, на верхньому кінці зроблено виїмку (табл. I, 3). Ця виїмка, можливо, служила для закріплення серпа в оправі. Обидва серпи також по правому краю заполіровані. На поверхні зруйнованої частини могильника знайдено уламок кремінного знаряддя, що являє собою частину серпа, знайденого коло поховання під час розвідкових розкопок І. М. Самойловського у 1947 р. (табл. I, 2).

Окрему групу кремінних знарядь становлять віджимники, кінці яких мають сліди спрацьованості.

Крім знаряддя проколкоподібної форми, знайденого І. М. Самойловським, аналогічне кремінне знаряддя виявлено і нами при похованні (табл. I, 4). Загальними ознаками цих знарядь є форма у вигляді вістря та заполірованість їх правого робочого краю. Відсутність заполірованості на загостреному кінці знаряддя і наявність її на одному з країв свідчить про те, що його використовували не як проколку, і тому проколкоподібним його можна назвати лише умовно, за формою.

Окрему групу знахідок складають ножоподібні кремінні пластини.

Загалом кремінні знаряддя Софіївського могильника свідчать про високу майстерність їх виготовлення і широке використання, незважаючи на те, що метал уже тоді досить широко використовувався.

Значне місце серед знахідок могильника займають і вироби з металу.

При похованнях знайдена плоска сокира (табл. II, 1), та два уламки такої ж сокири. Подібні мідні сокири досить широко відомі серед численних культур початку епохи міді — бронзи. Поодинокі знахідки сокир, близьких до наших, відомі з поселень трипільської культури, але вони більш масивні та примітивні. Сокири, значно більше подібні до наших, відомі з Усатівського могильника. Близькі аналогії являють також сокири з курганних поховань Прикубання¹.

В могильнику знайдено також мідні ножі видовжено-листовидної форми, без черенка (табл. II, 2) та ножі з черенком (табл. II, 3). Всі вони можуть бути зіставлені з ножами, відомими з поховань катакомбної

культури² Прикубання², Північного Кавказу³ та Угорщини⁴.

Досить численну групу знахідок складають шильця (табл. II, 8, 9) та прикраси — циліндричні пронизки, виготовлені з плоских пластин, згорнутих в трубочку (табл. II, 4), пронизки з вузької довгої пластинки, згорнутої спірально в трубочку (табл. II, 5) та виготовлені з дроту кільця (табл. II, 6, 7). Крім прикрас знайдено металеві предмети у вигляді скобок (табл. II, 10) та дві маленькі заклепки.

Поки що зроблено хімічний аналіз лише одного ножа, що, звичайно, недостатньо для характеристики металу знарядь⁵. Тимчасом, здається, весь склад металевих виробів могильника в масі своїй надзвичайно типовий і характерний для ранніх культур епохи міді — бронзи.

Окрему групу знахідок складають буси циліндричні, різні за розміром та матеріалом, з якого вони виготовлені. Чотири з них, можливо, з бірюзи поганої якості, одна гемішрова, одна з мармурового вапняку. Крім того, на поверхні знайдено біконічні та круглі гранчасті буси з скла та янтаря, які, проте, пов'язувати з комплексом могильника не можна.

При похованнях не знайдено жодного виробу з кістки, тільки на поверхні поруйнованої частини могильника трапилась привіска з зуба оленя, яка, можливо, належала до могильника.

Посуд могильника представлений як ціліми посудинами, так і їх фрагментами. З 69 культурних точок могильника, представлених посудинами, 38 точок являли собою урни з перепаленими людськими кістками.

Посуд Софіївського могильника виготовлено вручну, він — різних розмірів та форм (табл. III, 1—10), нерівномірного випалу та неоднакової досконалості виготовлення.

За складом глини та домішками весь посуд можна поділити на три групи.

Першу, найбільш значну щодо кількості,

¹ Труды XII АС, т I, 1905, табл. VII, 5.

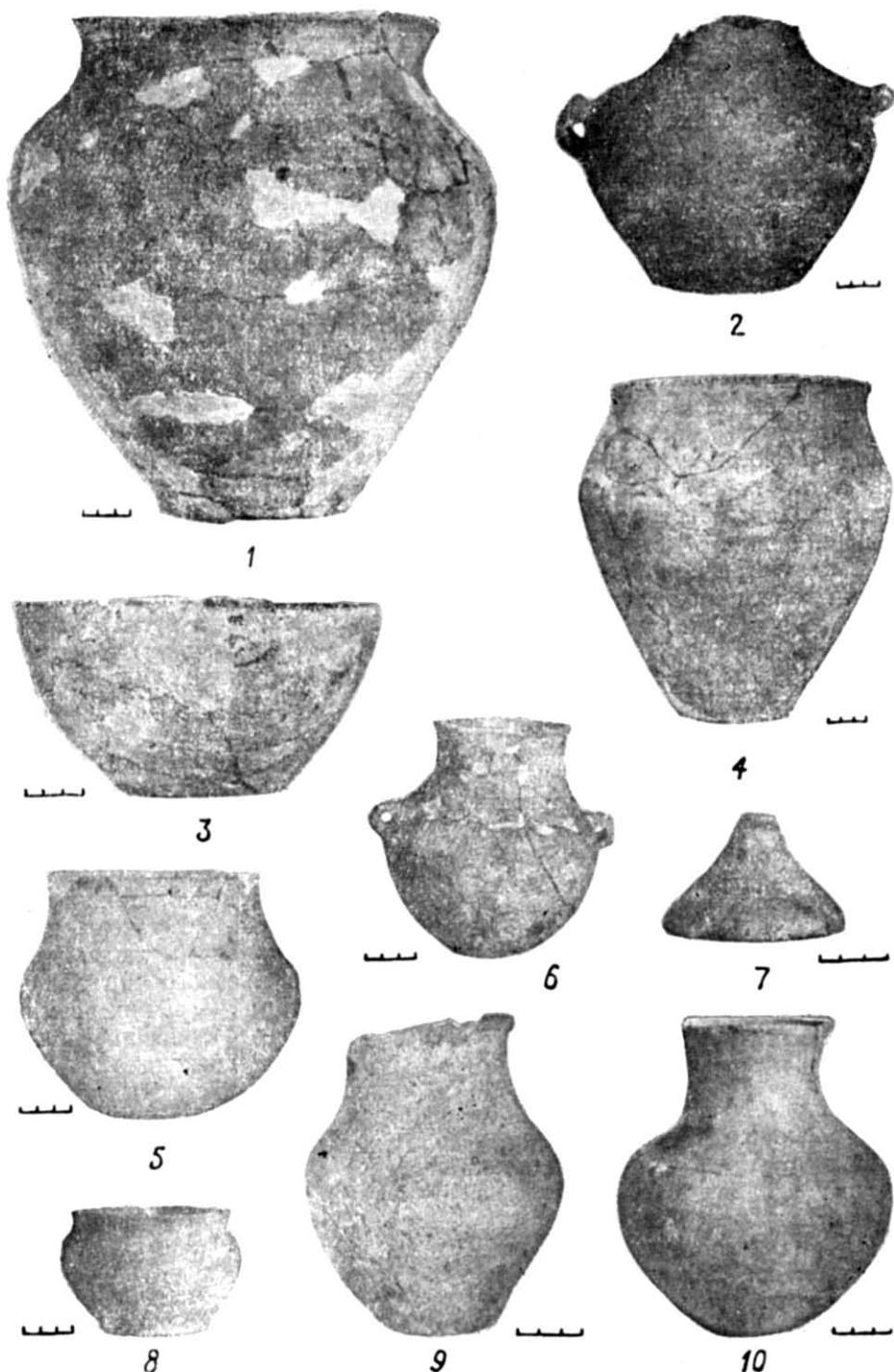
² А. А. Иессен, там же.

³ А. А. Иессен, Археологические памятники Кабардино-Балкарии, МИА, № 3, 1941, рис. 2, № 4 и 5.

⁴ J. Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistránháza. Archeologia Hungarica, IV, 1929, табл. IV, 5.

⁵ Якісний спектральний аналіз металу одного з виробів — ножа, зроблений науковим співробітником хімічної лабораторії Інституту геології АН УРСР О. А. Кульською, показав, що ніж був виготовлений з міді, яка мала незначну природну домішку срібла.

¹ А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, ИГАИМК, 1935, в. 120, стор. 83.

Кераміка Софіївського могильника.

складають посудини та їх фрагменти з дрібношаруватої, пористої на зламі глини з включеннями зерен закису заліза та домішкою дрібного піску. Частина посуду, виготовленого з такої глини, має в собі домішку товчених черепашок.

Другу групу складають посудини та фрагменти кераміки з комкуватої, крихкої на зламі глини, також з включеннями зерен закису заліза. Поверхня їх завжди попсована, фрагменти легкі. В залежності від ступеня та характеру випалу посуд обох груп буває від темносірого до червоноцегляного кольору.

Третю групу посуду, найменшу, складають посудини та фрагменти з глини жовтосірого кольору без включень закису заліза. В одному вишадку черепок щільний та важкий, в другому — пористий та легкий.

Основна маса посуду належить до перших двох груп. Поверхня посуду, як правило, вкрита тонким шаром глини сірого, світлобрунатного, темнобрунатного кольору і загладжена. Звичайно, більш старанно загладжені вінця та шийка посуду. Частина посуду, головним чином у формі глеків, із зовнішньої сторони вкрита шаром світло-жовтої глини та розписана або вкрита ангобом темночервоного кольору. Частина посуду має сліди смугастої згладженості. Рідко посуд старанно відформований, звичайно він асиметричний і справляє враження недбало виробленого. Посуд могильника вражає різноманітністю та нестійкістю форм. Ця мінливість форм спостерігається, коли зіставити посуд, який використовувався як урни. За винятком посуду зовсім малого розміру та мисок, під урни використовувався посуд самих різноманітних форм та розмірів.

Посуд прикрашено різноманітним орнаментом — рельєфним, штампованим, шнуривим, дірчастим та розписом. Як правило, орнаментовано плечову та шийні частини посуду, інколи орнаментовані вінця. Значна частина посуду орнаментована розписом, але оскільки поверхня посуду збереглася погано, розпис зберігся ще гірше.

В цілому кераміка Софіївського могильника справляє двоєстє враження: вона відзначається низькими технічними якостями, але різноманітно орнаментована та розписана, з претензією на певну парадність. Ця двоєстє пояснюється, можливо, тим, що посуд мав спеціальне призначення, бувши ритуальним, поховальним посудом.

Як формами, так і орнаментацією та розписом значна частина посуду могильника

подібна до посуду пізньотрипільських поселень (Бортничі, київські землянки, Євминка, Паволоч).

З глини виготовлено також пряслиця, які щодо форми та орнаментації надзвичайно близькі до пряслиць з пізньотрипільських поселень.

Розкопки Софіївського могильника, цієї унікальної пам'ятки епохи раннього металу, дають багатий різноманітний матеріал великого наукового значення, який кидає світло на найменш досліджений період історії первісного суспільства на території Середньої Наддніпрянщини. Софіївський могильник тісно пов'язується, з одного боку, з пам'ятками пізньотрипільської культури, про що свідчать кремінні знаряддя, пряслиця, посуд. З другого боку, визначне місце в комплексі могильника займають вироби з металу, які до цього часу не траплялися в такій кількості і частково в такому асортименті серед пам'яток пізньотрипільської культури. Наявність великої кількості зброї досить красномовно свідчить про те велике значення, яке вона мала в житті населення, що залишило могильник. Ці нові елементи, незвичайні для пізньотрипільської культури, в свою чергу характерні для поховальних пам'яток культур епохи раннього металу, відомих на значній території, як, наприклад, середньодніпровська, ката콤бна, фатянівська культури і так звана культура шнурової кераміки західних областей України.

З відкриттям на території Середньої Наддніпрянщини поселень з матеріальними залишками софіївського типу підтверджується пізньотрипільський характер культури могильника. Досі поселення були єдиними джерелами до вивчення тут культури пізнього трипілля. Незнання такого важливого виду пам'яток, як могильники, зумовлювало, природно, неминучу односторонність у висвітленні характеру культури в цілому. Матеріали Софіївського могильника значно доповнюють і по-новому освітлюють характер пізньотрипільської культури в цьому районі. Це, зрештою, створює можливість переходу від вивчення загальних рис пізньотрипільської культури в цьому районі до вивчення їх конкретної історії. Виявляється, що пізньотрипільська культура Середньої Наддніпрянщини мала цілком своєрідні історико-культурні риси, багато чим відмінні від пам'яток городського і усатівського типів.

Великий інтерес являє собою обряд поховання Софіївського могильника, матеріали якого спростовують поширену до цього

часу думку про те, що тілоспалення з'явилось на нашій території в значно пізніший час, зокрема, під впливом лужицької культури. З другого боку, ритуальні елементи в трипільських житлах¹ в зв'язку з матеріалами Софіївського могильника набирають особливого інтересу і в свою чергу дістають можливість бути по-новому осмисленими. Тепер, після дослідження Софіївського могильника, очевидно, можна ставити питання про те, що для трипільських племен Середньої Наддніпрянщини, у яких ми не знаємо могильників, існував звичай частково ховати своїх мерців в межах самих жителів або на території поселення, який в пізньотрипільський час був замінений звичаем ховати своїх мерців в спеціальних могильниках поза межами поселень.

¹ Е. Ю. Кричевский, Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площацок, Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 577.

Надзвичайно важливі питання про походження металевих виробів могильника. Без сумніву близькість останніх до виробів з прикубанських курганів. При зіставленні їх не тільки Софіївський могильник дістаете відповідну базу для датування, але в свою чергу і ранньокубанські кургани (Майкоп, Ново-Свободна) дістають істотний аргумент на користь раннього їх датування.

Поки що, до більш глибокого вивчення матеріалів Софіївського могильника, останній можна датувати першою чвертю II тисячоліття до н. е.

Безперечно і те, що значення Софіївського могильника не обмежується тільки рамками території Середньої Наддніпрянщини; археологічна наука дісталася в своє розпорядження важливе джерело для розуміння найменш дослідженого періоду епохи раннього металу, значення якого для всього півдня СРСР надзвичайно велике.

Ю. Н. ЗАХАРУК

СОФІЕВСКИЙ МОГИЛЬНИК С ТРУПОСОЖЖЕНИЕМ

(Краткое сообщение о раскопках 1948 г.)

Резюме

Софієвский могильник расположен на второй надпойменной террасе, около старицы левого берега Днепра. В пределах сохранившейся части могильника исследовано 141 погребение. Обряд погребения — трупосожжение. Погребения двоякие: в виде кучек пережженных человеческих костей и в виде погребений пережженных человеческих костей в урнах.

28 погребений непосредственно сопровождались погребальным инвентарем. Последний состоял из боевых топоров-молотов, кремневых шлифованных топоров, наконечников стрел, серпов, отжимников и проколкообразных орудий. Найдены плоский топор, ножи, шилья и украшения в виде пронизей и колец из металла (ме-

ди). При погребениях обнаружены также бусы.

Керамика могильника представлена сосудами разнообразных форм и размеров. Сосуды орнаментированы рельефным, шнуровым и штампованным орнаментом, а также дырокочками и росписью. Из глины изготовлены пряслица.

Значительная часть комплекса могильника связывается с памятниками позднетрипольской культуры. Кроме того, в комплексе могильника имеются элементы, характерные для хронологически следующих после триполя памятников культур эпохи раннего металла.

Софієвский могильник можно датировать первой четвертью II тысячелетия до н. э.

I. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

ТІЛОПАЛЬНИЙ МОГИЛЬНИК КОЛО с. СОФІЇВКИ

(Коротке повідомлення)

У 1947 р. автором під час розвідки було відкрито поблизу с. Софіївки могильник з трупоспаленням, який датується пізньотрипільським часом¹. Увагу автора при огляді місця розташування могильника привернули велике скупчення фрагментів кераміки та перепалених людських кісток, а також передані автору речі — дві кам'яні сокири-

В одному шурфі знахідок не було, в двох інших були виявлені незначні сліди поруйнованих поховань. У четвертому шурфі було знайдено: уламок ретушованої пластини (рис. 3, 9), невеликий горщик з перепаленими людськими кістками, нижню частину посудини, а також уламки від двох інших посудин, одна з яких була великих розмірів. Контура похоронної ями цього поховання (№ 1) встановити не вдалося.

В розкопі розміром 4×10 м, закладеному поблизу шурфів, були виявлені ще три поховання.

В одному з них (поховання № 2), в значній мірі поруйнованому, знайдено окремі черепки від декількох посудин, мідні пронизки (рис. 3, 5—7), мідне лите долотце (рис. 3, 11) та купку перепалених людських кісток з попелом.

У похованні № 3 виявлено: горщик з шишечкою на плічках, з невеликими, по краю хвилястими, злегка відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 3). У горщику, серед перепалених людських кісток, знаходилось кремінне вістря, оброблене з обох боків, довжиною 12 см (рис. 3, 8). Біля горщика виявлено: цілу мініатюрну посудинку (рис. 3, 1), дві крихкі невеликих розмірів посудинки, — одна з них була з попелом, — денце подібної посудинки, а також, на віддалі 85 см, рештки великої посудини з перепаленими людськими кістками.

Поховання № 4 складалося з горщика з невеликими, трохи відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 2), в якому було багато перепалених людських кісток. Близько від нього виявлено уламки глека з відігнутими назовні вінцями. На уламках збереглися сліди розпису вицвілою червонуватою фарбою у вигляді кількох зигзагоподібних вертикальних смуг.

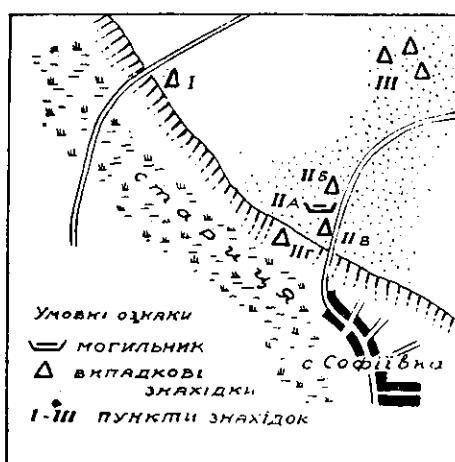

Рис. 1. Схематичний план околиць с. Софіївки.

молоти (рис. 3, 2, 3) і два мідні ножі (рис. 3, 10), знайдені місцевими жителями у 1946 р. на території могильника.

Руйнування вітром поховань могильника викликало негайну потребу його дослідження. Тому розкопки було почато восени того ж 1947 р.².

У пункті II A (рис. 1), де найбільше були помітні сліди руйнування поховань, було закладено чотири шурфи, розміром 2×2 м кожний.

¹ Див. вище статтю Ю. М. Захарука.

² В розкопках крім автора брала участь Л. С. Шіліна.

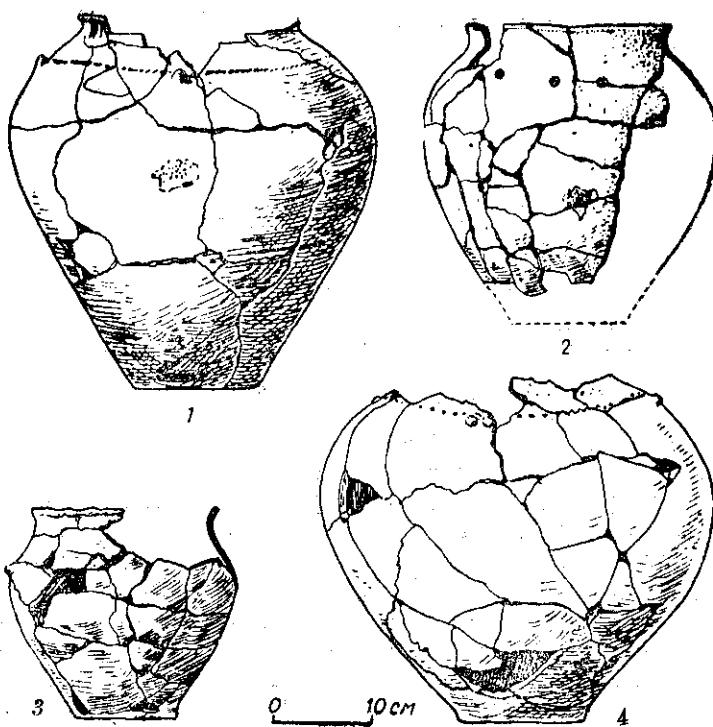

Рис. 2. Похоронні урни з Софіївського могильника.

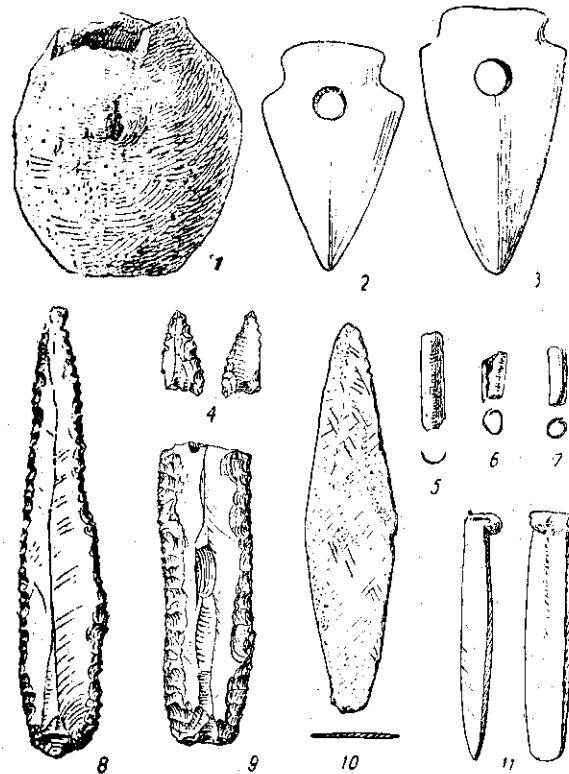

Рис. 3. Речовий матеріал з Софіївського могильника. 1,4—11 — $\frac{1}{2}$ н. в.; 2,3 — $\frac{1}{4}$ н. в.

У двох інших зруйнованих тілопальних похованнях було знайдено ще дві великого розміру посудини — урни. Перша з них (рис. 2, 4) має на плічках орнамент у вигляді плескуватих опуклинок, розташованих попарно під поясом невеличких насічок. З цією урною виявлено ще частину невеликої глиняної посудини. Друга урна (рис. 2, 1) грушовидної форми, прикрашена на плічках шнуром орнаментом і двома гульками під ним. В урні, серед перепалених людських кісток, знайдено кремінне вістря стріли (рис. 3, 4). Воно, як і інші речі, знайдені при похованнях, не має слідів вогню — отже потрапило в урну після спалення небіжчика.

Посуд, знайдений на могильнику (у пункті II А виявлено 19 фрагментованих і одну цілу посудину, у пункті II Б (рис. 1) — дві посудини), мав різноманітну форму, крихкий черепок із значною домішкою піски або товчених черепашок, несильний і нерівномірний випал. Колір посуду переважно червонуватий та сіруватий. В орнаментації є мотиви пізньотріпільського часу, подібні до тих, які зустрічаються в кераміці Городська, Паволочі, Бортничів, Євминки.

На могильнику автором знайдено п'ять кремінних знарядь та сім виробів з міді.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

МОГИЛЬНИК С ТРУПОСОЖЖЕНИЕМ у с. СОФИЕВКИ

(Краткое сообщение)

Р е з ю м е

Разведочными раскопками 1947 г. у с. Софиевки было исследовано 4 погребения с трупосожжением. При них оказались целый и фрагментированные лепные сосуды различных размеров, кремневые орудия и изделия из меди.

Сосуды сделаны из глины преимуще-

ственno красноватого и сероватого цветов. В орнаменте сосудов есть позднетрипольские мотивы.

Софиевский могильник даёт наиболее ранние в Среднем Поднепровье погребения с трупосожжением и датируется позднетрипольским временем.

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

УСАТИВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1948 р.

Усатівська експедиція 1948 р.¹ ставила своїм завданням закінчення розкопок надзвичайно цікавої ділянки робіт (*L-II*), дослідження якої було почато в 1946 р.².

Дослідження складного усатівського комплексу провадились на протязі кількох років, починаючи з 1921 р. Роботи провадились на території стародавнього поселення, розташованого ліворуч від дороги, що йде знизу, від лиману до с. Усатова, на першому курганному і безкурганному могильниках, що розташовані тут же, поруч з поселенням, і на другому курганному могильнику, що розташований на відстані 1 км на південь від поселення. Культурний шар самого поселення товщиною до 0,5 м, значною мірою зруйнований розробкою місцевого будівельного каменю — черепашкового валняку, характеризувався насиченістю фрагментами кераміки, кістками тварин, черепашками мідій. По деяких місцях можна було спостерігати виходи кам'яних кладок.

На площі, розташованій праворуч від дороги, також зайнятій розробкою каменя, характер культурного шару був інший. По обрізах каменоломень, а також по стінках провалів, що виникають тут на місцях шахт, що запали, можна було спостерігати лише окремі культурні плями, помітні по черепашках мідій, а також в окремих випадках по каменях.

В 1926 р. одна з таких культурних плям була досліджена М. Ф. Болтенком³. В 1946 р. були розпочаті розкопки такої ж плями поблизу безкурганного могильника,

виявленої в 1936 р.¹. Розкопки цієї ділянки були закінчені лише в 1948 р. Дослідження цих плям викликало великий інтерес з погляду можливого зв'язку їх з житловими комплексами.

До краю обрізу каменоломні, де була виявлені культурна пляма і кам'яна кладка, в 1946 р. був прирізаний розкоп (*L-II*) загальною площею до 65 м².

Зачистка площи розкопу на глибині 0,12 м дала можливість спостерігати на ній роздроблені поодинокі черепашки мідій. Вже на глибині 0,2 м на загальному фоні легкого просвітлення ґрунту можна було спостерігати велику чорну пляму невиразних обрисів, в плані якої місцями спостерігалась більш густа локалізація уламків черепашок мідій. Речові знахідки, виявлені в цьому горизонті, були дуже бідні. Шість фрагментів стінок посудин з домішкою черепашок, п'ять фрагментів кераміки доброго випалу, шість шматків і відщепів кременю та поодинокі кістки тварин. На тому ж горизонті була виявлені невелика кладка каміння, яка, як потім виявилось, відповідала ямі № 6. Зачистка всієї площи на глибині 0,33 м дала невеликі культурні плями, що цілком виразно виступали на фоні світлого суглинку, з якими була зв'язана локалізація роздроблених черепашок, фрагментів кераміки і кістяних залишків. Ці культурні плями виявились ямами; всього таких ям було десять.

Перейдемо до розгляду їх.

Яма № 1. Яма округла в плані, з вертикальними стінками, викопана до шару черепашкового валняку (1,3 × 1,4 × 0,82 м). В своїй верхній частині яма була закладена кам'яною кладкою, яка повністю знаходи-

¹ Склад експедиції — О. Ф. Лагодовська та Н. П. Амбургер.

² О. Ф. Лагодовська. Усатівська експедиція 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. II.

³ М. Ф. Болтенко в свій час позначив цей розкоп літерою L, — позначення збережене нами з відповідними цифровими показниками для всієї ділянки, розташованої праворуч від дороги.

¹ Е. Ф. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой. Советская археология, т. V, стор. 257—259

лась в її плані. Камені були покладені щільним шаром і майже повністю заповнювали собою яму. Вони залягали на глибині 0,37—0,5 м, деякі з них, прийнявши похиле положення, осіли до глибини 0,63 м. Зверху на каменях лежала невелика плита чотирикутних обрисів з невеликим чашоподібним за-

ні плями-ямами. Пляма над ямою № 2 на глибині зачистки 0,33 м, тобто на тому ж рівні, на якому виразно виступали камені над ямою № 6, відрізнялась від плям над іншими ямами більшою насиченістю її культурними залишками. Тут були зустрінуті уламки черепашок мідій, дрібні роздроблені

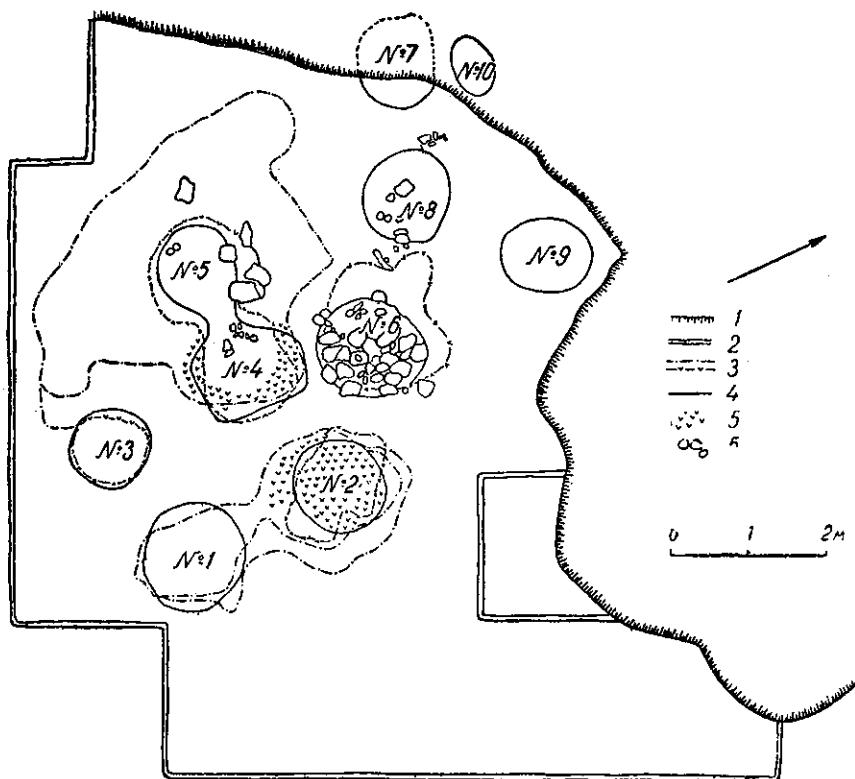

Рис. 1. План розкопу жертвового місця. 1 — обрив, 2 — межа розкопу, 3 — плями культурного шару, 4 — ями, 5 — скучення черепашок, 6 — камені.

глибленнем, яке, очевидно, було природного походження.

При розчистці заповнення ями, насичено-го уламками черепашок мідій, під камінням, а також серед самого каміння, були виявлені фрагменти кераміки доброго випалу та з домішкою черепашок, уламки кісток великих копитних, серед них — бика, оленя, дрібних жуйних, а також стулки черепашок.

Фрагменти кераміки були принаймні від 6—8 різних посудин, причому всі вони представлені поодинокими фрагментами, крім однієї невеликої посудини, від якої збереглися невеликі частини.

Яма № 2 ($1,15 \times 1,25 \times 0,98$ м) суміжна з ямою № 1. Культурна пляма, що відповідає ямам № 1 та 2 первісно мала вигляд вісімки, що розпалась потім на дві самостій-

кістки тварин (115 уламків, серед них кістки дрібних жуйних, свійського бика, коня та оленя), а також перепалені кістки, одна стулка черепашки *Cardium edule*, три сколи кременю, уламки кераміки (23). Тут же були виявлені невеликі поодинокі камені, можливо залишки кам'яного перекриття цієї ями, що існувало в своїй час, а потім було зруйноване. Розбір цієї плями до глибини 0,45 м дав той же характер знахідок. Так само у великий кількості було виявлено кістки тварин (80) — бика, коня, вівці, були серед них і перепалені (2), а також уламки кераміки (33) і один відщеп кременю.

На глибині 0,5 м було виявлено невелику пляму черепашок мідій ($0,3 \times 0,3$ м) товщиною 1—2 см. Черепашки лежали нерозкри-

тими, що дуже добре вдалося тут прослідкувати.

На глибині 0,71—0,85 м була виявленана щільна кам'яна невелика кладка з каміння середнього та малого розміру, що заповнювала собою лише частину ями і лежала в середньому на 0,1 м вище дна ями. При розробці шару землі над камінням, крім кераміки та кісток тварин, були виявлені три стулки черепашки *Cardium edule*, одна стулка черепашки *Venus gallina L.* і одна черепашка *Nassa reticulata*. На горизонті каміння були виявлені крупні уламки кісток бика, так само як і під камінням, а також уламки кераміки.

Окремо слід відзначити ріг бика, виявлений біля західної стінки ями, який стояв у дещо похилому положенні на висоті 0,52—0,6 м.

Стіни ями, в нижній частині вертикально обрізані, зверху були розріті кротовинами гризунів.

Уламки посуду, виявлені при розчистці цієї ями, являють собою залишки, принаймні, 15 посудин.

Подібно до того, як і в ямі № 1, посудини, здебільшого, представлени одним уламком і лише небагато з них представлени кількома уламками.

Яма № 3 — на віддалі 0,6 м на захід від ями № 1. Яма (0,9 × 0,9 × 0,75 м) була виявлена лише по каменю, який виступав, бо пляма її по забарвленню нічим не відрізнялась від навколоїшнього ґрунту. Яма округла в плані, з прямими стінками, що спускалися до шару черепашкового вапняку. В ямі були виявлені лише камені, що були розташовані більше в північній половині і наповнювали її до самого верху. Ніяких речових знахідок, як і уламків черепашок, в ямі не було виявлено.

Ями № 4 та № 5 — суміжні, витягнуті в західно-східному напрямі, зливалися своїми суміжними краями, так що розділяюча стінка між ними висотою 0,12—0,15 м, позначилась лише на глибині 0,6 м. При зачистці на глибині 0,3 м культурна пляма над цими ямами мала вигляд вісімки, яка розпалась на дві самостійні плями по мірі їх заглиблення.

Яма № 4 розташована між ямами № 3 та № 6, на відстані 0,75 м від ями № 3 та 0,3 м від ями № 6. Вона має прямокутні обриси і змінює свої контури лише по стінці, суміжній з ямою № 5.

При розчистці культурної плями над ямою № 4 на глибині 0,3 м були виявлені в великій кількості уламки черепашок мідій.

доброго збереження, які лежали нерозкритими, шість стулок черепашок *Cardium edule*, дві стулки черепашок, *Venus gallina L.*, дрібні уламки розколотих кісток свійських тварин, серед них 2 обпалених уламки, поодинокі дрібні уламки кераміки з домішкою черепашок (15) та кераміки доброго випалу (1)..

На цьому ж горизонті були виявлені поодинокі дрібні камені. Цим своїм загальним характером пляма над ямою № 4 нагадувала пляму над ямою № 2. Заповнення ями слабо гумусоване з незначним складом уламків черепашок мідій. При розчистці заповнення ями були знайдені стулки раковин *Cardium edule* (18), *Venus gallina L.* (4), дрібні уламки чорної, злегка лощеної кераміки з домішкою раковин (11), дрібні уламки кісток свійських тварин (бика, вівці). Трохи вище дна ями було виявлено кілька каменів, витягнутих в західно-східному напрямі, три камені разом і один — дещо збоку. На тому ж горизонті було виявлено фалангу бика, уламки трубчастих кісток бика та вівці, одну стулку черепашки *Venus gallina L.* і кілька дрібних уламків кераміки.

Таким чином, речові знахідки в цій ямі були дуже незначними: кераміка була представлена дрібними уламками, очевидно, від 2-х посудин, кісток тварин теж було мало, зате в великій кількості були представлені черепашки *Cardium edule* (24) та *Venus gallina L.* (6).

Яма № 5 примикає до ями № 4 з західного боку. Форма її не однакова в верхній та нижній частинах. На глибині 0,42 м яма зменшується, в північній половині набирає овалоподібної форми і заглибується до 0,74—0,81 м.

У верхній частині цієї ями на глибині 0,13—0,3 м були виявлені поодинокі камені середнього розміру. Два камені того ж розміру знаходилися поза планом ями. Очевидно, тут первісно була кладка, яка зруйнувалась. Зверху пляма характеризується великою гумусованістю, а також тим, що в ній траплялися уламки черепашок мідій. В міру заглиблення знайдено кілька стулок черепашок *Cardium edule* (5), одна стулка черепашки *Venus gallina L.*, чотири дрібні уламки кераміки доброго випалу та один уламок чорної кераміки з домішкою черепашки. По мірі заглиблення заповнення ями ставало все менше гумусованим, знахідки уламків мідій різко зменшились, кількість речових знахідок — також, було лише знайдено кілька уламків кераміки та кісток

бика, коня. Трохи вище дна була виявлена невелика дугоподібна кладочка з невеликих каменів.

Біля неї було виявлено кілька більш крупних кісток вівці. Крім того тут був виявлений невеликий уламок з притертою поверхнею, очевидно, уламок зернотерки. Під камінням ніяких знахідок, крім найдрібніших уламків мідій, виявлено не було. Незначні уламки кераміки, виявлені в цій ямі, очевидно, — залишки 3—4 посудин.

Яма № 6 ($1,1 \times 1,3 \times 0,8$ м) — суміжна з ямою № 8 — розташована на віддалі 0,4 м від ями № 2 та 0,3 м від ями № 4.

Вже на глибині 0,2—0,3 м була виявлена добре збережена невелика кладка округлої форми ($0,8 \times 0,9$ м), що лежала в плані ями, але не опиралась на її краї. Кладка була зроблена з каменів середнього та малого розміру, щільно укладених. При розчистці каміння були виявлені невеликі уламки кераміки доброго випалу (6), уламки кераміки з домішкою черепашки (12), а також уламки кісток тварин в дуже роздробленому вигляді.

Під верхньою кам'яною кладкою було виявлено другу кладку з каменів середнього розміру, що залягала на глибині 0,4—0,48 м і заповнювала лише частину ями. При розбиранні цих каменів були виявлені віщепи кременю чорного кольору та кілька уламків кісток. Далі в заповненні, нижче другого горизонту каменів траплялися уламки черепашок мідій, уламок черепашки, сліди поодиноких вуглин та невеличкі камінчики. Дещо вище дна ями була виявлена дугоподібна невеличка кам'яна кладка, розташована близьче до північного боку ями на глибині 0,62—0,72 м. Тут же було виявлено два уламки кісток бика. Під камінням ніяких знахідок, крім поодиноких уламків черепашок мідій, виявлено не було.

Керамічні знахідки цієї ями, очевидно, можуть бути зв'язані з 3—4 посудинами, з яких 1—2 — доброго випалу, з добре відмученої глини і дві посудини із глини з домішкою черепашок.

Яма № 8, суміжна з ямою № 6, розташована на північний схід від неї. Культурна пляма над ямою № 8 не мала чітких контурів, але визначалась поодинокими дрібними каменями, які були виявлені на глибині 0,26 м. На цій же глибині був також виявлений ріг бика, що лежав просто на поверхні землі.

Яма № 8 відділялась від ями № 6 простінком шириною 0,7 м, який почав ви-

являтися на глибині 0,4—0,45 м. На ньому було знайдено поодинокі камені, кістки тварин (2), стулки черепашок, одна черепашка *Nassa reticulata*, а також уламок посудини з домішкою черепашок. Заповнення ями було дуже слабо гумусоване і розчищалося з великими труднощами через твердість ґрунту.

Уламки черепашок мідій зустрічалися тільки у верхній частині ями, нижче їх майже не знаходили. Речові знахідки тут надто бідні. Траплялися в невеликій кількості кістки коня, бика, дрібних тварин. Каміння, виявлене в цій ямі, що заповнювало лише частину її, залягало на різній глибині, знайдені тут дві великі плити лежали в похилому положенні, як при завалі. Каміння не доходило до дна ями. Плити досягали глибини 0,67 м.

Уламки кераміки, очевидно, походили від 3—4 посудин.

Яма № 9 ($1,0 \times 1,1 \times 0,71$ м) на поверхні землі визначалась знахідками дрібних каменів і великою насиченістю уламками черепашок мідій. Заповнення ями дуже слабо гумусоване і дуже щільно злежалося, так що розчистка її велась з труднощами. Дно ями нерівне і лише в західній половині доведено до глибини 0,76 м, в східній воно знаходиться на глибині 0,5 м. Поодинокі невеликі камені в ямі залягають на глибині 0,3 м. На тій же глибині залягали уламки кісток вівці, коня та бика. Крім цього відзначимо знахідки стулок черепашок *Cardium edule* (10) та *Venul gallina* L., (2), а також фрагменти кераміки, серед яких — фрагмент великої миски доброго випалу. На дні ями виявлено кілька великих цілих стулок черепашок мідій. Уламки кераміки, очевидно, — рештки трьох посудин.

Яма № 7. Кам'яна кладка цієї ями була виявлена в осипу обрізу каменоломні ще в 1936 р. Як виявили розкопки 1946 та 1948 рр., яма була лише частково зруйнована, значна частина її кладки збереглася. Камені, виявлені в плані цієї ями, свідчать про її спеціальну викладку, причому частина каменів була викладена на дні ями, і зверху лежав камінь з чащоподібним заглиблennям, частина каменів знаходилась в похилому положенні, очевидно в положенні завалу. Ніяких речових знахідок в цій ямі виявлено не було. Знахідки уламків черепашок мідій надто бідні.

Яма також викопана до шару черепашкового вапняку (0,73 м) і в частині, що збереглася, має прямокутні стінки.

Яма № 10, що сполучалась з ямою № 7, являє собою невелике конусоподібне заглиблення до 0,53 м. Ніяких речових знахідок, як і каміння, в цій ямі не було.

Отже, на ділянці загальною площею до 65 м² було виявлено десять близько між собою розташованих ґрутових ям. Вони звичайно були округлі в плані, з вертикально спущеними стінками, тобто мали циліндричну форму (№ 1, 2, 3, 6, 9). Деякі ж ями були подвійними (№ 4-5; № 6 і 8).

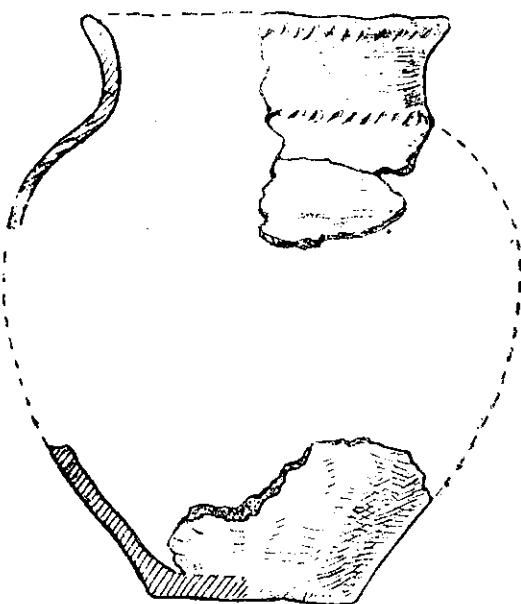

Рис. 2. Фрагментована посудина (2/3 н. в.).

Всі ями були доведені до одного рівня, а саме — до шару черепашкового вапняку, який проходив тут на глибині 0,75—0,98 м. Таким чином, дном своїм всі ями мали кам'яну основу.

При загальній зачистці всього розкопу на глибині 0,3 м, тобто на тій глибині, на якій з повною очевидністю почали виявлятися контури різних ям, були виявлені кладки доброго збереження, які знаходились в плані ями (№ 1 та 6), або ж зруйновані, представлені поодинокими каменями (№ 5 та 8), в плані ж інших ям спостерігались сильно гумусовані плями з великим вмістом черепашок мідій, кісток тварин, уламків кераміки та поодиноких дрібних каменів (№ 2). Яма ж № 3 була виявлена лише в процесі розкопок і не по плямі, а по випадково виявленому каменю. Це дає підставу думати, що ями в стародавній час засипались і в більшості випадків закладались камінням. Це міркування знаходить

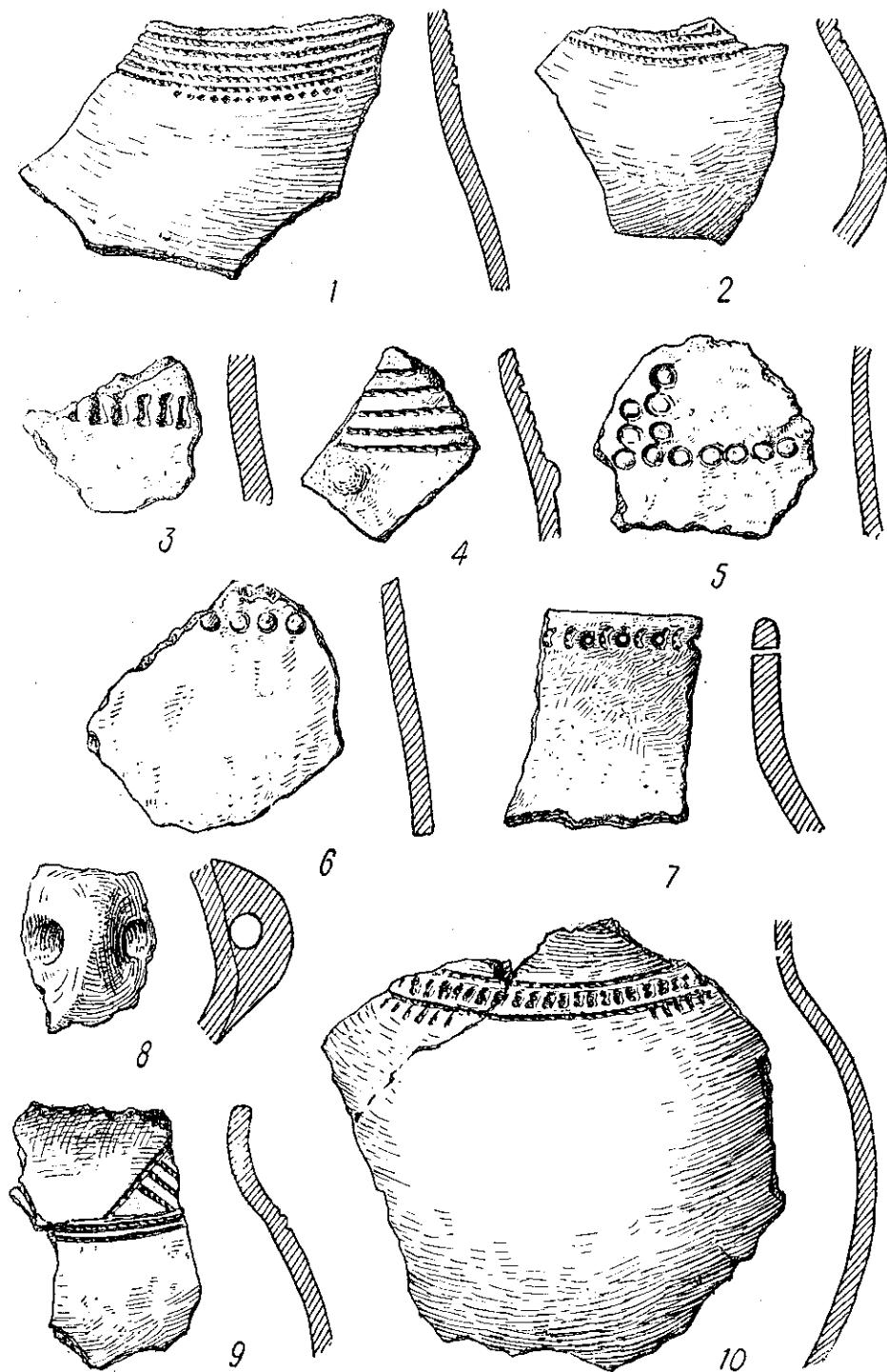
своє підтвердження в тому, що збереження кісток тварин на поверхні ям значно гірше, ніж в глибині їх, оскільки на поверхні, завдяки їх відкритому положенню, кістки піддавались більшому руйнуванню, а також заслуговує на увагу той факт, що ні при одній з ям не було виявлено викидки лесоподібного ґрунту, що також свідчить про те, що ями засипались.

Вміст ям характеризувався кам'яними кладками, що знаходилися на різних рівнях, а також речовими знахідками. Останні складалися з уламків різноманітних посудин, з уламків кісток тварин — бика, коня, вівці та оленя, з черепашок, представлених мідіями, *Cardium edule*, *Venus gallina* L. Більше від усього було мідій. Дрібні уламки їх в більшості випадків спостерігались в усій товщі заповнення ям. На поверхні їх звичайно бувало більше, а в деяких ямах вони лежали окремими плямами (№ 2) причому, як удається встановити, їх поклали в нерозкритому вигляді, тобто вони не були використані.

Виявлено в усіх ямах черепашки *Cardium edule*, *Venus gallina* L., які, можливо, також були кинуті в нерозкритому стані, як і черепашки в ямі № 9. Загальна кількість *Cardium edule*, виявлена в ямах, доходила до 48 одиниць, а *Venus gallina* L. — до 18. Крім того, в кількох випадках були виявлені черепашки *Nassa reticulata*.

Як видно з приведеного опису, розкопана нами пам'ятка мала ряд особливостей, які не дають можливості розглядати її як житловий чи поховальний комплекс. Ця пам'ятка має ряд специфічних рис, що говорять про її культове значення. Сюди слід віднести наявність каменів з чашоподібним заглибленим поверх кім'яних кладок. Наявність черепашок певного набору, наявність культових об'єктів — рогів бика, а також характер самих ям не можуть бути пояснені їх побутовим призначенням. Очевидно, що пам'ятку треба розглядати як місце жертвоприношення.

Нам здається можливим пов'язати це жертвовне місце з безкурганним могильником, з яким воно знаходиться в найближчому сусідстві. На користь цього міркування немовби виступає кераміка. На жаль, документальний інвентар безкурганного могильника відомий дуже мало. Характер посудин, знайдених при похованні № 3, має близькі аналогії в кераміці розглянутого жертвового місця, де в процентному відношенні кераміка з серпоподібним орнаментом представлена мало.

Зразки кераміки з ям (2/3 н. в.).

Думається, що й безкурганний могильник, який характеризується дуже скорченим положенням кістяків з південною орієнтацією, і жертвовне місце, яке ми пов'язуємо з ним, відносяться вже до етапу більш пізнього,

ніж той, який представлений курганним могильником.

Однак це міркування поки що можна висловити в порядку загального припущення.

Е. Ф. ЛАГОДОВСКАЯ

УСАТОВСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1948 г.

Резюме

Усатовская экспедиция 1948 г. ставила своей задачей окончание раскопа *L-II*, начатого в 1946 г.

На вскрытой площади было обнаружено девять ям диаметром 0,8—1,3 м, глубиной до 1—1,1 м, выкопанных до слоя материевого камня — ракушечного известняка. Ямы эти на уровне древнего горизонта обозначались либо каменными небольшими кладками, либо пятнами раковин мидий, фрагментами керамики и костей. Иногда в ямах наблюдались второй и третий горизонты кладок. Одна из ям была перекрыта камнем с чашевидным углублением. В запол-

нении ям были раковины мидий, *Cardium edule*, *Venus gallina* L., *Nassa reticulata*, единичные фрагменты керамики и фрагменты костей быка, лошади, овцы, оленя. В двух ямах, кроме того, были обнаружены рога быка. Раскопанные ямы не являются памятниками ни хозяйственного, ни жилого, ни погребального характера. Очевидно, раскрытый комплекс надо рассматривать как жертвенное место с ямами культового назначения. Это жертвенное место находится в непосредственной близости от бескурганного могильника и, надо полагать, с ним и связано.

I. К. СВЄШНИКОВ
(Львів)

РОЗКОПКИ в с. КОСТЯНЦІ НА ПОЛІ ЛИСТВЕНЩИНА

Влітку 1947 р. Дубнівська археологічна експедиція Львівського відділу Інституту археології Академії наук Української РСР виявила на полі Лиственщина в с. Костянець, Дубнівського району, Ровенської області, підйомний археологічний матеріал. Серед зібраних речей на увагу заслуговують: 1) уламки посудин червоного кольору з добре відмученої глини, іноді орнаментованих чорною фарбою (табл. I, 1); 2) голівка глянцю людської фігурки (табл. I, 8); 3) уламок посудини жовтобілого кольору, орнаментований роздвоєним гудзом та рядом вертикальних нарізів (табл. I, 4); 4) уламок посудини червоного кольору з вертикальним сплощеним гудзом (табл. I, 5); 5) сплощене біконічне пряслице, орнаментоване наколотими крапками та вертикальними нарізами на зламі (табл. I, 13); 6) дві кам'яні сокирки з асиметричним лезом (табл. I, 11), а також кілька інших фрагментів кераміки (табл. I, 7—9, табл. II, 10).

Поле Лиственщина розташоване приблизно за 1 км на південний схід від с. Костянець, над шляхом Мирогоща — Мізоч і входить у склад земель сусіднього с. Листвин того ж району. Паралельно до згаданого шляху тягнеться висока горбовина, на північно-західному схилі якої можна розрізнити три тераси. Археологічний матеріал групується переважно на нижній терасі горбовини на поверхні ріллі. Північною межею знахідок є приблизно лінія шляху та підмоклих ґрунтів на північ від нього, західною — лінія ліска, розташованого в глибокій балочці¹. Перші археологічні знахідки з с. Костянець та Лиственщини відомі ще в

1850 р.¹, а селище на Лиственщині було виявлено в 1935 р. Р. Якимовичем, який визнав його за неолітичне. Тоді ж тут була випадково знайдена бронзова втулчасти со кирка, яку Р. Якимович датував IV періодом бронзової доби².

Перший шурф на Лиственщині закладено на найвищій терасі горбовини³, проте культурного шару тут не було виявлено і дальші розкопки перенесено на найнижчу терасу. За 80 м на північ від згаданого ліска закладено з сходу на захід траншею 20 м довжиною і 1 м шириною, де виявлено культурний шар до глибини 40 см. Найбільш інтересні знахідки групувались переважно у східній частині траншеї. З них заслуговують на увагу глянця конічна покришка з роздвоєним гудзом зверху і насірізним отвором під ним (табл. I, 12), дрібні грудки глянцю вимазки та невелике вогнище (рис. I, III); виявлене на глибині 0,45 м. Вогнище неправильно овальної форми складалось з глянця, міцно випаленого череня діаметром приблизно 0,3 і 0,25 м, оточеного більшими і меншими кусками лісковика. Біля вогнища виявлено тільки багато дрібних кісток тварин.

Для дальших дослідів обрано частину поля на північ від зазначененої траншеї. Від місця, де в цій траншеї виявлено найбільше скопчення глянцю вимазки та інших зна-

¹ A. Pawłowski, Wykopaliska Moszczanickie, Światowit, т. XVI, стор. 175.

² Z otciałami wieków, 1936, зошит I, стор. 17. В публікації помилково подано с. Липу як місце знахідки згаданої сокирки. З оповідань свідків виявляється, що сокирка ця була знайдена на Лиственщині.

³ За дорученням керівника експедиції М. Ю. Смішко закладку пробних шурфів в цьому місці провадили Свєшников І. К. (керівник групи), Острозький М. І., Кривонос Н. К.

¹ Див. план Лиственщини і Монастирського в статті М. Ю. Смішко „Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР в 1947 р.“, Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, К., 1952.

Матеріали з розкопок на Лиственчині. 1, 2 — уламки червоних посудин з чорним розписним орнаментом, 3 — глиняна фігурка бика, 4—7, 9 — фрагменти з вглибним та пластичним орнаментом, 8 — голівка глиняної фігурки людини, 10 — фрагмент посудини з штамповим орнаментом, 11 — кам'яна сокирка, 12 — глиняна покришка, 13—14 — глиняні праслиця з вглибним орнаментом, 15 — кремінний серп. Всі предмети подані в $\frac{1}{2}$ н. в.

хідок, залізено другу траншею довжиною 20 м і ширину 4 м, яка проходила перпендикулярно до попередньої траншеї в напрямку північ-південь (рис. 1). Культурний шар, сильно пошкоджений ерозією, починається в цьому місці безпосередньо під поверхнею

листим дном; 4) біконічне гряслице, орнаментоване округлими та подовжними заглибленими крапками, що розходяться на одній стороні променисто від центрального отвору (табл. I, 14); 5) обух чотирікутної в розрізі кремінної сокирки, покритий з одного

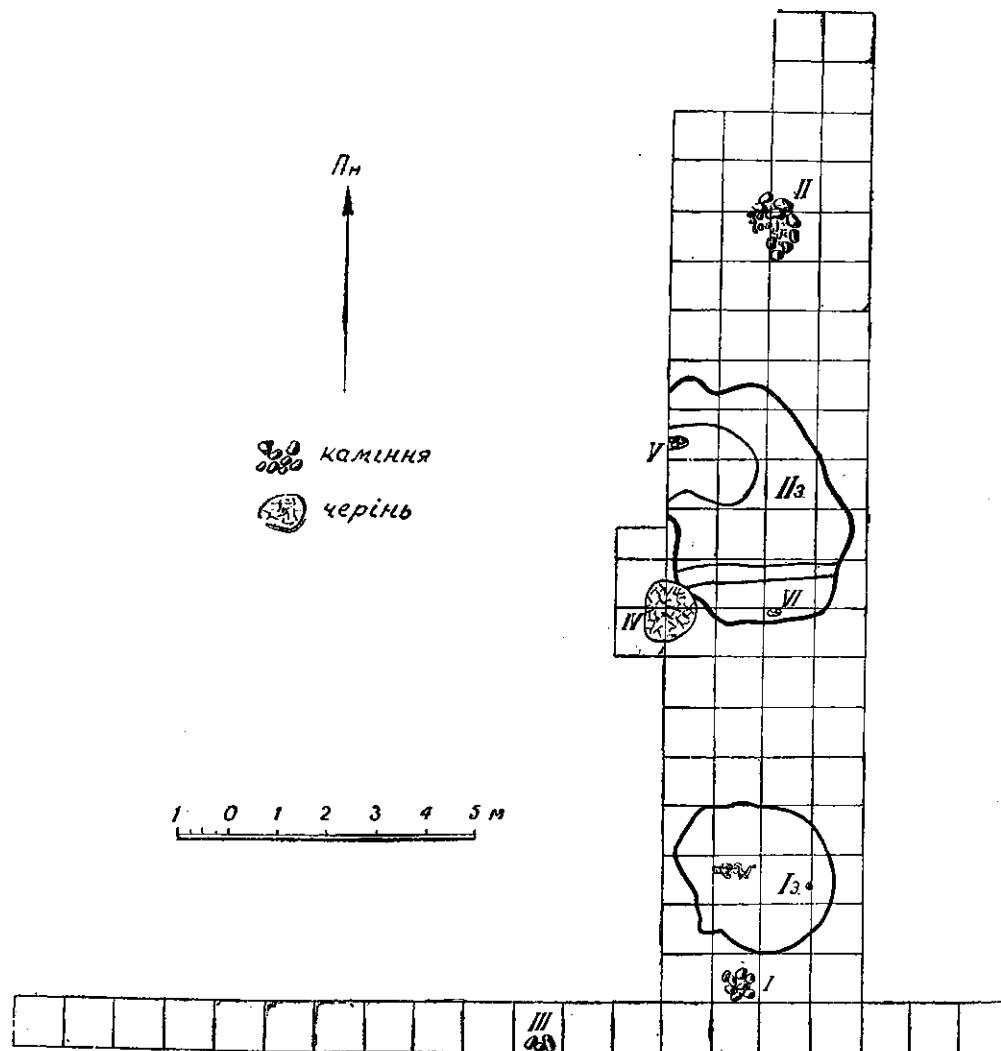

Рис. 1. План розкопок. I—VI — вогнища, I₃ — землянка 1, II₃ — землянка 2.

ріллі і досягав глибини 0,60—0,70 м. З перших штихів зібрано значну кількість фрагментів ліпних посудин. Окрім уваги за слуговують: 1) уламки світлочервоного кольору з карбованим краєм вінець та горошковидними опуклостями під ним. З внутрішнього боку стінки посудини, проти вказаніх опуклостей — округлі заглиблення (табл. II, 12); 2) фрагмент посудини жовточервоного кольору (табл. II, 1); 3) фрагмент малої сірої посудини з півку-

боку шаром оксиду міді. З глибших шарів походить фрагмент невеликої глиняної ложки (табл. II, 12) та виявлений на глибині 65 см біля південного краю траншеї кремінний серп з дугасто вигнуту спинкою і ввігнутим лезом (табл. I, 15), що був знайдений у вертикальному положенні, гострим кінцем догори. Навколо черенка рукоятки, в прилягаючому до нього ґрунті, помічено прошарок землі чорного кольору 0,5 см завтовшки, який легко відділяється від

решти ґрунту і являв собою ніби слід зотліої рукоятки з органічного матеріалу. Цей прошарок просліджено до глибини 5 см нижче черенка серпа.

У розкопі розкрито три вогнища (I, IV, II) і помічено обриси двох землянок.

Вогнище I виявлено на глибині 0,35 м в південній частині траншеї. Воно збереглося тільки в нижній своїй частині і складалося з невеликих каменів, зложених півколом. Між обпаленими каменями знайдено попіл та керамічні фрагменти (між іншим — фрагмент бочка посудини, сіросинього кольору на зламі, мальований на зовнішній поверхні коричневою фарбою, та фрагмент широких, горизонтально розкилених вінець посудини жовтого кольору, сіросиній на зламі). Безпосередньо біля стіни вогнища було знайдено фрагмент глинняного ковшика сірочервоного кольору з високою ручкою, що закінчувалася циліндричним виступом (табл. II, 11).

За 0,50 м на північ від вогнища I виявлено сліди землянки I, обриси якої помічено на глибині 0,55 м. Над північно-східною частиною землянки був ледве помітний слід людського кістяка в оточенні дрібних фрагментів хатньої вимазки, що не створювала суцільного шару. Від кістяка збереглось лише кілька пошкоджених зубів та обриси черепа і довгих кісток, настільки пошкоджених, що не вдалося встановити напрямку їх залягання. За 1 м на південний захід від цього поховання на глибині 0,55 м розкрито друге скорчене поховання дорослої людини. Кістяк лежав на правому боці із загнутими до голови руками і підігнутими ногами, орієнтований головою на захід. Біля правого плеча знаходився череп дорослої людини. Інших кісток, які б належали до цього поховання, не знайдено. В розкритих похованнях не виявлено також ніяких речей.

Землянка I була ямою приблизно округлої форми діаметром близько 3 м і глибиною 0,35 м. Її обрисів не вдалося повністю встановити, через те що західна стіна ями в минулому обвалилась. Східна стіна, яка збереглася краще, мала вигляд майже правильного півколо. Дно було досить рівне з невеликими заглибленнями.

В засипі землянки I було знайдено декілька керамічних фрагментів. З них на увагу заслуговують: фрагмент посудини з майже вертикальною ручкою (табл. II, 3), фрагмент, орнаментований по зовнішній поверхні чорними дугастими лініями на червоному фоні (табл. I, 2) та глинняна фігур-

ка тварини (бика) з пошкодженими рогами (табл. I, 3).

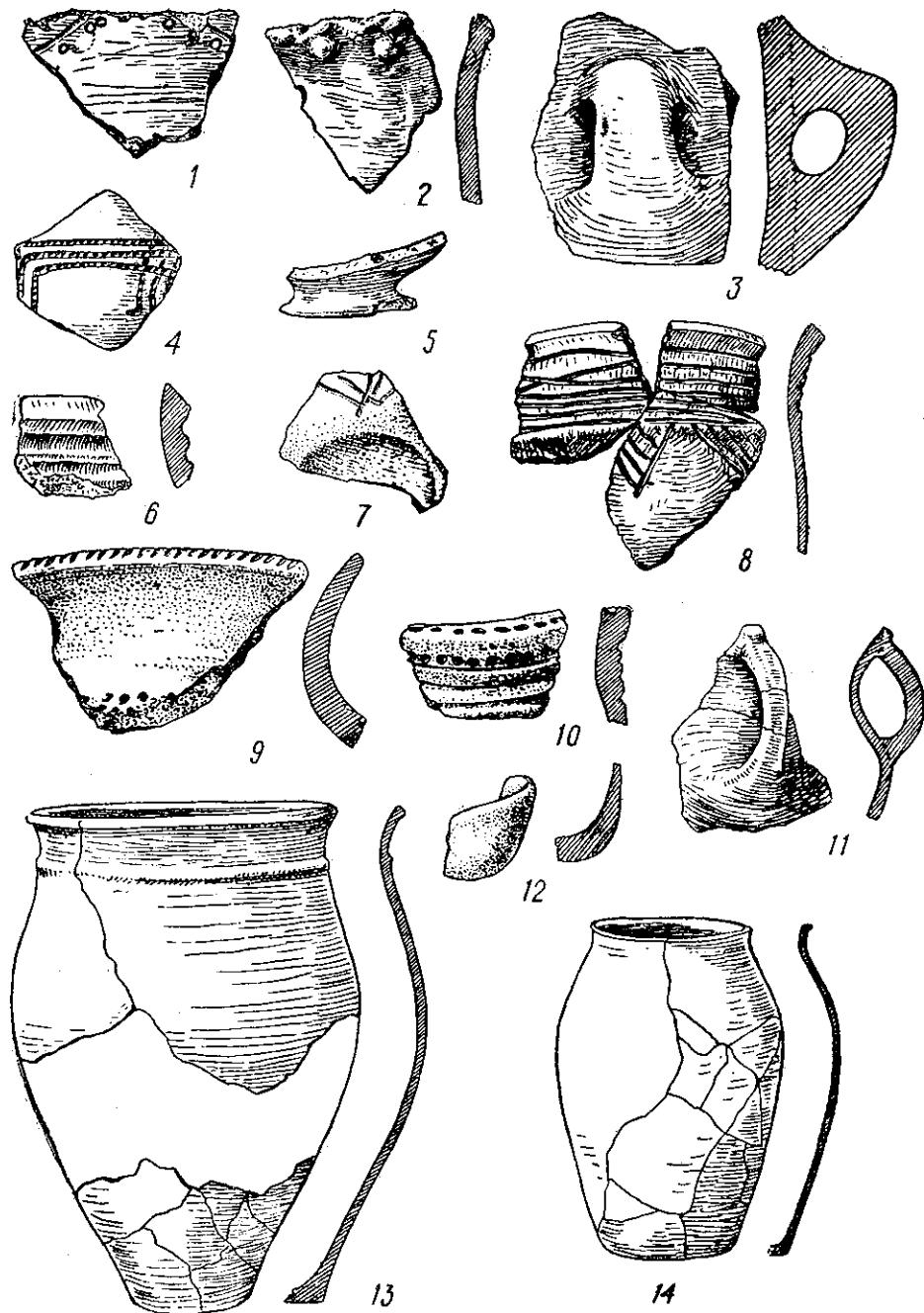
Вогнище IV виявлено за 6,5 м північніше вогнища I на глибині 0,30 м. Було воно майже правильної округлої форми діаметром 1,1 м. Обрис кола вогнища з заходу був рівно зрізаний на відстані 0,75 м. Глинняний, дугасто ввігнутий, міцно випалений черінь складався з двох прошарків, розділених між собою темнішою лінією. Товщина череня перевищувала 3 см. Біля вогнища знайдено лише один невеликий скребок на пластинці.

Безпосередньо біля вогнища IV у північно-східному напрямку від нього на глибині 0,55 м виступили обриси землянки II, що була неправильної овальної форми, спрямована довшою віссю по лінії північ-південь. Стіни її обвалились в минулому і тому її первісної форми не вдалося встановити.

Біля південно-східної частини землянки, за 0,30 м на схід від неї, на глибині 0,70 м виявлено два тваринні кістяки (можливо овечі), що лежали повернуті хребтами один до одного по лінії північ-південь. Черепів від цих кістяків не знайдено. Це подвійне тваринне поховання без голів можна пояснювати як ритуальну жертву.

В засипі землянки II, біля її південно-західної стіни, на глибині 0,70 м виявлено велику тюльпановидну посудину сірожовтого кольору, орнаментовану на шийці ліпним валиком (табл. II, 13). Вона лежала боком, спрямована отвором на південний схід і була роздавлена землею. Біля неї знайшлося кілька фрагментів другої ліпної посудини, орнаментованої під вінцями заглибленими горизонтальними лініями та трикутниками, заповненими косими лініями і повернутими вершинами донизу (табл. II, 8). На дні землянки виявлено два невеликі вогнища, одне з них (вогнище V) — в північно-західній частині землянки — було неправильно-округлої форми діаметром приблизно 10 см, друге (вогнище VI), розкрите в південній частині землянки, було приблизно чотирикутної форми, розміром 0,60×0,30 м. Воно було відгороджене малим земляним порогом. Вогнища складались із зруйнованої камінної конструкції, що оточувала невеликий глинняний випалений черінь. Дно землянки II знаходилося на глибині 1,5 м від сучасної поверхні ріллі. Воно було переділене в південній частині землянки з сходу на захід земляним порогом, 0,30 м висоти і 0,40 м ширини. Навколо вогнища V дно було поглиблена ще на 0,40 м. Таким чином, це вогнище знаходи-

ТАБЛИЦЯ II

Матеріали з розкопок на Лиственчині. 1, 4, 6 — 10 — уламки посудин з вглибним орнаментом, 2 — фрагмент посудини з пластичним орнаментом під вінцями, 3 — вушко глиняної посудини, 5 — денце посудини, 11 — ручка посудини, 12 — фрагмент глиняної ложки, 13 — посудина із засипу житла — землянки II, 14 — посудина з вогнища II. Рис. 1—12 в $\frac{1}{2}$ н. н.; 13, 14 — в $\frac{1}{6}$ н. в.

лось в окремому заглибленні. На дні землянки знайшлися три фрагменти ліпних посудин: 1) плоске дно посудини сірочервоного кольору, глина якої була з великою домішкою дрібнотовченого кременю, 2) фрагмент вінець посудини сі рожкового кольору, орнаментований під краєм рядом горизонтальних заглиблених ліній (табл. II, 6), 3) фрагмент широко розкилених вінців — посудини сірого кольору. На краю вінців скісна насічка, на плічках — горизонтальні ряди малих скісних заглиблень (табл. II, 9). Слідів дерев'яних конструкцій в землянках не помічено.

Вогнище II розкрито в північній частині траншеї на глибині 0,20 м. Воно складалося з обпалених каменів та сильно перепаленої глини і збереглось тільки в своїй нижній частині, що мала форму підкови діаметром 0,71—0,95 м. Стінки, збудовані з каменю й глини, збереглись до висоти 0,35 м при середній товщині 25 см. На черені вогнища виявлено дрібне вугілля та розбиту посудину сірочервоного кольору з трохи відхиленим краєм вінців, високо уміщеним, плавно опуклим бочком, звуженим плоским дном (табл. II, 14). Навколо вогнища, серед обпаленої глини і каміння, знайдено декілька керамічних фрагментів. Найбільш інтересним є фрагмент частини дна сірої посудини, орнаментованої заглибленими лініями у вигляді трикутників, обернутих вершинами донизу (табл. II, 7).

Всього розкопками 1947 р. на Лиственщині було розкрито 98,5 м² суцільної площи.

До зібраного розкопками речового матеріалу знаходимо аналогії серед пам'яток трипільської культури та серед матеріалу пізньої фази культури стрічкової кераміки. Значна частина пам'яток відноситься до комарівської культури.

Керамічні уламки з шнуровим орнаментом мають аналогії серед пам'яток так званої культури „шнурової кераміки“. Ковшики, подібні до нашого (табл. I, 9), відомі з ряду поховань Львівської області (Якторів, Почапи). До штампованого орнаменту у вигляді серцевидних заглиблень (табл. I, 10) аналогії не знайдено.

Більша частина матеріалу з Лиственчиною належить до трипільської культури та пізньої фази культури стрічкової кераміки. Багато елементів, характерних для трипільської культури, розповсюджені в культурі стрічкової кераміки, особливо в її пізній фазі. Погана збереженість культурного шару поселення та розвідковий характер розко-

пок не дозволяють ще точно відповісти на питання, до якої культурної групи пам'яток можна віднести поселення на Лиственчині. Ми змушені обмежитись переліком окремих типів знахідок, залишаючи невирішеним питання культурної належності поселення до часу проведення там стаціонарних досліджень. Пам'ятками трипільської культури є безперечно такі знахідки: 1) фрагменти глиняної жіночої статуетки (табл. I, 8); 2) глиняна фігурка бика (табл. I, 3); 3) значна кількість типово трипільських фрагментів кераміки червоного кольору, з добре відмученої глини. Деяка кількість наших матеріалів має зв'язок з пам'ятками пізньотрипільських поселень. З Усатова відомі, наприклад, фрагменти, прикрашені геометричним орнаментом, виконаним чорною фарбою; фрагмент, покритий заглибленими трикутниками, що заходять один на одного, шнуровий орнамент; мотив горошковидних опуклостей під вінцями посудин та фрагменти з косою насічкою по краях вінців¹. Всі ці елементи можна спостерігати на наших матеріалах (табл. I, 1, 2; табл. II, 2, 7). Горошковидний орнамент усатівської кераміки де в чому різиться технікою виконання від такого ж орнаменту на наших примірниках: внутрішня стінка посудини проти горошини рівно згладжена, а на Костянецьких фрагментах в цьому місці є заглиблення, покрите з зовнішньої сторони опуклістю. Багато аналогій до наших матеріалів знаходимо серед пам'яток трипільського поселення в Городську. Сюди належать вертикальні нарізи на бочку, мотив валика з защипами, пряслиця з наколотим орнаментом, як наш екземпляр на табл. I, 14, горошковидні опуклості під краєм вінців² та колінчасто зігнуті вушка посудин, як на табл. II, 3³. Фрагменти, орнаментовані карбованим валиком, та фрагменти сіросині на зламі мають також свої аналогії в інвентарі пізніх поселень трипільської культури поруч з неорнаментованою керамікою багатьох поселень Верхньої Наддністрянщини (Корнич, Вікторів, Городниця-плato; Станіславської області; Семенів, Тернопільської області). В одному випадку в культурному шарі такого поселення (Городниця-плato) знайшлась *in situ* бронзова шпилька з голівкою у вигляді спірального

¹ М. Ф. Болтенко, Кераміка з Усатова, Трипільська культура на Україні, вип. I, К., 1926, рис. 33, 34, 34c, 61, 70в.

² Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську. Трипільська культура, т. I, К., 1940, рис. 35.

³ Там же, рис. 66—67 і 155—156.

щитника, яка може бути датована не раніше початку бронзової доби¹.

Матеріали, що належать до групи стрічкової кераміки, становлять також значну частину серед інвентаря, здобутого розкопками поселення на Лиственщині. Фрагмент посудини з півкулистим дном не тільки формою, але й матеріалом та товщиною стін дуже нагадує півкулисти посудинки цієї культури. Різничається він від загаданого типу міднішим випалом. З поселення біля с. Котоване, Самбірського району, Дрогобицької області², відомі фрагменти таких півкулистих посудинок та фрагменти посудин з плоским дном, поширеним у нижній своїй частині, виразно відокремленим від бочка, як це видно на нашому екземплярі, представленаому на табл. II, 5. Наша кераміка різничається від матеріалу з с. Котованого сильнішим та досконалішим випалом.

З чеської та моравської території походить ряд матеріалів культури стрічкової кераміки, близьких до наших знахідок. Наприклад, розповсюджений там орнамент, виконаний так званою зубчастою, що нагадує нашу знахідку (табл. II, 4)³. Керамічні фрагменти стрічкового типу, орнаментовані мотивом округлих заглиблень, відомі з території Угорщини⁴. В Моравії також знаходимо аналогії до фрагменту, представленого на табл. I, 7⁵.

Елементами, які пов'язують наш матеріал з пізньою фазою культури стрічкової кераміки, розповсюдженої в Ровенській і Волинській областях та в Польщі, Чехії, Моравії і Угорщині, є всі фрагменти, покриті нетривкою коричневою фарбою. Крім того, там же в с. Костянець на полі Монастирське, що знаходиться приблизно за 1,5 км на північ від Лиственчини, М. Ю. Смішко під час своїх розкопок поселення доби по-лів поховань знайшов частину великої ліпної світлокоричневої посудини, орнаментованої білими трикутниками, розміщеними у шахматному порядку. Цей тип орнаменту широко відомий з поселень та поховань

¹ М. Ю. Смішко, Сучасний стан археологічних досліджень на західних землях України, Археологія, т. II, К., 1948.

² Матеріал зберігається у Львівському історичному музеї.

³ Stocký, *Pravěk země české*, Прага, 1926, табл. XLIII і наступні; Červinka, *Morava za pravěku*, табл. VII і наступні, його ж *Moravské starožitnosti*, Коетін, 1908, рис. 54, 55.

⁴ Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, *Archaeologia Hungarica*, Будапешт, 1929, т. V—VI, табл. XL, 1, 7; XLIII, 9.

⁵ Červinka, *Morava za pravěku*, табл. VI, 5; IV, 1, 3.

групи пізньострічкової (мальованої) кераміки із західних областей Української РСР (с. Колоколин, Букачівського району, Станіславської області)¹ та з території Моравії, Чехії, Угорщини. Слід додати, що в найближчому сусідстві від Лиственчини на західній Волині відомі поховання з керамічним інвентарем пізньострічкового типу (сс. Яловичі, Тростянець в околицях Дубна, Амбуків біля Луцька).

Як уже було зазначено, багато матеріалів з Лиственчини являють собою типи, характерні як для трипільської культури, так і для культури стрічкової кераміки.

Таким спільним елементом є мотив подовжених, сплющених з боків гудзів (табл. I, 5), мотив роздвоєних гудзів, що прикрашує верх глиняної покришки (табл. I, 12), та кілька інших фрагментів з наших розкопок (табл. I, 4). Роздвоєні та сплющені з боків гудзи зустрічаємо на багатьох посудинах трипільської культури та на матеріалі поселень культури стрічкової кераміки в західних областях Української РСР (сс. Торське, Заліщицького району, Тернопільської області;² Котоване, Самбірського району, Дрогобицької області), в Польщі (Брест Кувавський³), Моравії (Нова Весь⁴), в Чехії (Прага-Шарка, Хаст, Черні-Вуль та ін.⁵) та Угорщині (зразки, опубліковані Томпом⁶). Глиняна покришка, що її публікує Томпа, прикрашена під гудзом, вміщеним на вершку, таким же горизонтальним наскрізним отвором, як і наш екземпляр. Мотив зашипів зустрічаємо серед опублікованих В. Антоневичем матеріалів з Торського⁷.

З трипільського поселення в Усатовому та з чеської території (кераміка стрічкового типу) відомий мотив заглиблених ліній, укладених в трикутники, що заходять один в один (табл. II, 7)⁸.

¹ T. Sulimirska, *Notatki archeologiczne z Małopolski Wschodniej*, *Wiadomości archeologiczne*, т. XIV, табл. XL.

² W. Antoniewicz, *Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru*, *Wiadomości archeologiczne*, т. VI, табл. I.

³ K. Jażdżewski, *Cmentarzysko kultury ceramiki wstępnej i związane z nim ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim*, *Wiadomości archeologiczne*, т. XV, табл. XXXII, 10, 19, 21.

⁴ Stocký, *Pravěk země české*, Прага, 1926, табл. XXV, 17; XXVIII, 14; XLVIII, 1, 3.

⁵ Červinka, *Morava za pravěku*, Брно, 1902, табл. V, IX, XI, XV.

⁶ Tompa, ук. твір, табл. XXI, 19, XLI, 8.

⁷ W. Antoniewicz, ук. твір.

⁸ Stocký, ук. твір, табл. LIV, 8, 13, 18; V, 14.

До пряслиць з наколотим орнаментом, крім названих аналогій з Городська, знаходимо також аналогії в Моравії¹. Аналогічні до наших камінні сокирки з асиметричним так званим перехильним лезом (табл. I, 11), широко розповсюджені в культурі стрічкової кераміки в Чехії, Моравії, Угорщині, Польщі². Відомі вони в багатьох примірниках також з поселень трипільської культури верхньої Наддністрянщини (на приклад, Городниця над Дністром). Колінчасто зігнуті вушка (табл. II, 3), фрагменти, орнаментовані чорними лініями на червоному фоні (табл. I, 1, 2), характерні та кож не тільки для трипільської культури, але й для кераміки пізньострічкового типу (сс. Яловичі, Острожецького району, Ровенської області; Колоколин, Букачівського району, Станіславської області та розписна кераміка з моравської, чеської та угорської території).

Схожість матеріалів культур пізньострічкового типу та трипільської може свідчити тільки про їхній генетичний зв'язок.

Другою основною групою знахідок є пам'ятки комарівського типу. Сюди відносяться: 1) велика тюльпановидна посудина із засипу землянки II (табл. II, 13), 2) фрагменти, орнаментовані косо закресленими трикутниками (табл. II, 8), 3) фрагменти, знайдені на дні землянки II (табл. II, 6, 9), 4) фрагмент ковшика з високою ручкою, закінченою циліндричним гудзом, виявлений біля вогнища I (табл. II, 11), 5) посудина з вогнища II (табл. II, 14), що за складом глини і випалом мусить бути віднесенена до пам'яток даної групи, хоч форма ця не має точних аналогій в комарівській культурі, 6) фрагмент глиняної ложки (табл. II, 12).

Фрагменти комарівської культури, знайдені на дні землянки II та на вогнищі I, яке безперечно належить до землянки I, здавалося б, свідчать про належність розкритих споруд до культури комарівського типу бронзової доби. Проте форма землянок і розміщення вогнищ мають аналогії серед пам'яток енеолітичного часу. Під час розкопок в Малих Грибовичах біля Львова у 1933 р. поселення так званої культури лійчастого посуду, яка датується енеолітом, М. Ю. Смішком були виявлені землянки, подібні до наших. Подібний до нашого тип землянок був зафіксований М. Ф. Біляшев-

¹ Červinka, uk. твір.

² Stocký, uk. твір, табл. LXII; Červinka, uk. твір, табл. XII, 2; XIV, 1; Tompa, uk. твір, табл. XVI, XVII; Jaždżewski, uk. твір, табл. X, 3a; XXXIV, 17.

ським на Борисівському городищі¹. Землянок комарівської культури нам невідомо. Під час розкопок Т. Сулімірського на поселенні комарівського типу в с. Комарові біля Галича була встановлена наявність наземних будівель (дерев'яні хати на дубових підвалах)². Стан дослідів комарівської культури не дозволяє нам відповісти на питання, чи був єдиним в цій культурі розкритий Т. Сулімірським тип споруд. Нашу землянку II заповнював суцільний шар чорнозему. В ньому губились сліди коріння дерев та сліди ходів кротів. Це не дало нам зможи встановити з абсолютною повністю, що керамічні фрагменти, знайдені на дні землянки, не попали туди випадково. Розв'язання цього питання слід залишити до часу, коли будуть розкриті інші подібні землянки.

Культурної належності скорченіх тілопокладень, відкритих над землянкою I, через цілковиту відсутність речей, що відносилися б до цих поховань, не можна визначити. Можна тільки зазначити, що скорчені тілопокладення єснують на наших землях протягом доволі довгого часу — від пізнього неоліту до ранньозалізного періоду включно. Крім того можна відмітити, що розкриті нами поховання мусить бути пізніші від землянок, над якими вони були знайдені.

Виявлений розкопками кремінний та кам'яний матеріал (серпи, сокирки, скребки, долото, топірці) не може ні бути віднесений до якоїсь точно окресленої групи, ні точно датований; подібні знаряддя, виконані у так званій надбужанській техніці, відомі з багатьох культурних комплексів від неоліту до ранньозалізної доби³.

Можна тільки зазначити, що наявність серпів та сокирок з асиметричним лезом, які служили як мотики, свідчить про землеробський характер поселення.

Через дуже погану збережність не можуть бути також визначені кістки тварин, знайдені біля вогнища III, та кістки подвійного тваринного поховання біля землянки II. Як і значна кількість пряслиць, виявленіх розкопками, вони можуть свідчити про те, що населення селища займалось скотарством.

¹ M. F. Biliaševs'kiy, Borisivs'ke horodysche, Trypill'ska kultura na Ukrayni, t. I, K., 1926.

² T. Sulimirski, Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska, Sprawozdania Polskiej Akad. Umiejętn., 1936, t. XLI, № 9, стор. 273.

³ T. Sulimirski, Kultura wysocka, Krakiv, 1931.

Окремої уваги заслуговує факт знайдення на Лиственщині пам'яток комарівської культури поруч з матеріалами, що належать до групи пізньострічкової кераміки та до трипільської культури.

Відсутність металевих знахідок на поселенні Лиственщина дуже утруднює його датування. Знайдена там в 1935 р. втульчаста бронзова сокирка є випадковою знахідкою і може бути для нас тільки додатковим датувальним матеріалом. Також не дає нам підстави для датування фрагмент кремінної сокирки, на поверхні якої є сліди мідного оксиду. Свідчить він тільки про те, що мешканцям поселення був відомий метал — мідь або бронза.

Найстарішу групу серед виявлених знахідок складають матеріали, що мають собі аналогії серед кераміки пізньострічкового типу. На території Волинської та Ровенської областей знахідки цієї кераміки можуть бути датовані кінцевою фазою енеоліту. Про це свідчить факт знайдення в похованнях в Амбукові, Волинської області, фрагментів мідного дроту і відсутність брон-

зових предметів в цьому могильнику¹. Керамічні вироби з Лиственщини дещо краще виявлені та більш досконало вироблені порівняно з матеріалами з Амбукова.

До наймолодших знахідок відносяться фрагмент ковшика з високою ручкою, закінченою циліндричним виступом, та скорчені тілопокладення. Глянці ручки цього типу відомі з кінця бронзової та початку ранньозалізної доби — з могильника в Комарові та з Закарпаття, де вони відомі під назвою кераміки кустановицького типу. Наймолодші скорчені тілопокладення належать також до ранньозалізної доби. Такі поховання відомі у Львівській області біля сс. Лугового (кол. Чехи), Висоцька, Яснева та ін.).

Наявний археологічний матеріал дозволяє нам тільки накреслити досить широкі граници абсолютної хронології селища: воно могло бути заселене протягом бронзової доби, тобто в другому тисячолітті до н. е. Необхідно провести стаціонарні дослідження для уточнення цієї дати.

¹ Z otcłaniami wieków, 1939, зошит 7—8, стор. 104.

И. К. СВЕШНИКОВ

РАСКОПКИ В с. КОСТЯНЕЦ НА ПОЛЕ ЛИСТВЕНЩИНА

Резюме

В 1947 г. Дубенская археологическая экспедиция провела разведочные раскопки в с. Костянец, Ровенской области, на поле Лиственщина, представляющем собою возвышенность, состоящую из ряда террас. Небольшой раскоп был заложен на нижней террасе возвышенности. В культурном слое и на поверхности поля обнаружены: посуда с углубленным орнаментом и росписью, орнаментированные пряслица, кремневые и каменные изделия, кости домашних животных. Были открыты частично разрушенные 6 очагов, сложенные из камней и обожжен-

ной глины, исследованы следы двух землянок, возле которых находились упомянутые очаги. Над землянкой I раскрыто два скорченных погребения без вещей, а возле землянки II — два скелета овец (?) без голов.

Аналогии собранному материалу находим в поселениях поздней фазы культуры ленточной керамики, в позднетрипольской культуре и в находках комаровского типа. Приведенные раскопки позволяют датировать поселение на Лиственщине бронзовой эпохой (II тысячелетие до н. э.).

РОЗВІДКИ І МАРШРУТНІ ЕКСПЕДИЦІЇ

М. Я. РУДИНСЬКИЙ

ДУБНО-КРЕМЕНЕЦЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

(Деякі спостереження)

Організація Дубно-Кременецької експедиції була продиктована давно назрілою потребою в систематичних розшуках палеолітичних решток на північному краї Подільської плити, де за останні десятиріччя вже відзначено чималу кількість палеолітичних знахідок. Найцікавішими з них є матеріали М. І. Островського з стоянок в околицях с. Липи на Дубнівщині і дані з Кременецького й Великодедеркальського районів Тернопільщини, зібрані в Кременецькому музеї¹.

Основним завданням експедиції в 1948 р. було оглянути відзначенні на карті знахідка і відповідним чином доповнити зібрані матеріали, що частково надійшли до музею Польщі².

В плані експедиції було поставлено, після попереднього ознайомлення з палеолітичними знахідками коло с. Липа на Дубнівщині, провести розвідки в Кременці та його околицях (р. Іква), в районі Вишнівця (р. Горинь) і в районі Шумбара (притока Горині — р. Вілля), тобто в сточищі р. Прип'яті, а потім, переваливши через вододіл між басейном Прип'яті і басейнами Бугу і Дністра, пересікти Подільське плато в меридіональному напрямі вздовж р. Серету —

¹ Зібірка М. І. Островського (тепер у Кременці), колекції палеолітичних кременів Кременецького музею з території міста (гора Куличівка) та його околиць (Гостра гора), з с. Новоставу, Малих Загайців і Кудлайлівки, Великодедеркальського району, а також карта палеолітичних знахідок на півночі Тернопільщини, складена Кременецьким музеєм, на жаль, без відповідних пояснень до зазначених на ній пунктів.

² Повністю здійснити поставлене завдання не вдалося. Ми не відвідали околиць с. Оришківці, Печарна, Колодно. Крім деяких матеріалів з околиць с. Липа (з палеолітичного знахідка в урочищі «Глинище»), в зібірках Кременецького музею відсутні знахідки з кількох відзначених на карті пунктів (Борки, Кордишів, Шумбар, Оришківці, Печарна, Колодно, Мишківці, Вишнівець).

цієї найбільшої і найхарактернішої з лівих Дністрових приток, щоб збільшити спостереження загального характеру в цих двох відмінних з фізико-географічного погляду районах Волино-Подільського плато. Після зазначеного переїзду через Тернопільську область експедиція повернулася на Дубнівщину і провела попередні розвідувальні роботи в околицях с. Липа¹.

Відзначимо головні з відкритих і оглянутих експедицією знахідки.

1. Пізньопалеолітичні й епіпалеолітичні знахідки. На Дубнівщині: в околицях с. Мирогоща, в урочищі Поле Вотруби — цікавий комплекс, дещо відмінний від комплексів „літівського“ типу, і в урочищі Попова Дубина — маловиразний комплекс епіпалеолітичного віку; в околицях с. Липа — урочища Глинище, Загорода, Гостра (див. нижче); коло с. Шепетин на боровій терасі правого берега р. Ікви, низькому на цьому відрізку її течії — стоянка тарденузького віку. На Тернопільщині — в Кременці на горі Куличівці — верхньопалеолітичний вияв, можливо, раннього часу; коло с. Лози, Вишнівецького району, в урочищі Вала — близче не визначуваний епіпалеолітичний комплекс; в околиці с. Новостав, Великодедеркальського району, Тернопільської області, в урочищі Поле Гури — рештки епіпа-

¹ Експедиція в складі М. Я. Рудинського (керівник), Н. П. Амбургер, М. Ю. Брайчевського, О. М. Романченко (художник-фотограф), Е. Я. Рудинської, М. І. Островського (Дубнівський музей), І. М. Дубовського (Ровенський музей) І. І. Фалтуса (Кременецький музей) працювала на Ровенщині — Тернопільщині з 14.VI по 31.VII 1948 р. Щоденник подорожі вела Е. Я. Рудинська, фотографування — О. М. Романченко і М. Ю. Брайчевський. Само собою зрозуміло, в зв'язку з маршрутним характером експедиції в її завдання входили облік і попереднє обслідування всіх археологічних пам'яток і фотофіксація пам'яток історії, мистецтва, природи і побуту (зроблено понад 600 фотознімків).

леолітичного виробництва з кременю, де було проведено зачистку і шурфування, що з'ясували умови залягання культурних решток на глибині 50 см, майже на межі гумусованого шару лесуватих суглинків схилів. На південній Тернопільщині (басейн р. Серета) — коло с. Івачів Долішній, Великоглибочецького району — комплекс епіпaleолітичного віку, зібрани на схилах плато до лівого берега р. Самиці; окрім палеолітичні знахідки — в околицях с. Застіноче, Струсівського району (в урочищі Кут), с. Підгоряни, Теребовлянського району, і с. Голігради, Заліщицького району (Яр Вигущів).

2. Неолітичні і пізніші знахідки. На Дубнівщині — велика майстерня кремінних виробів в урочищі Острів Варковецький, початок якої сходить до ранньої пори (обивані в обрисах широкого овалу рубальні знаряддя, лінзоподібні в перерізі, і гострообушкові сокирки раннього типу); розквіт виробництва відноситься, очевидно, до епохи металу, коли на Острів Варковецькому виробляли напівфабрикати — великі довгі пластини (до 20 см завдовжки), як про це свідчать дуже численні прекрасно зафасетовані нуклеуси витягнутоконічних обрисів; характерно, що відповідної міри пластин не знайдено. На Кременеччині відзначено кілька знахідок з інвентарем камінійського вигляду. В низині, в долині р. Ікви, в урочищі „За рікою“ коло с. Сапанова (в інвентарі — транше, гострообушкові сокирки, лінзовидні в перерізі з неторкнутим обробкою лезом, і супровідні вироби); на схилах плато над долиною р. Ікви — коло с. Бобрівці і в околицях сс. Мишківці (правий високий берег Горині) й Котюжинці (лівий високий її берег). Особливо цікаві комплекси походять з Лисої Гори коло с. Новоставу, Великодедеркальського району, і з Лисої Гори в с. Кордишеві, Шумського району (р. Вілля, притока Горині), ді, на нашу думку, відчуваються риси доертебелівського ранньонеолітичного горизонту. Експедиція здобула велику збірку знаряддя і комплексів кремінних виробів, зібраних в околицях с. Шумбару, Великодедеркальського району, що подає цікаві ряди кремінних виробів, які передують створенню „кривого ножа“ волинського типу. Великі майстерні „кривих ножів“ виявлено у двох пунктах околиці с. Сапанова — в урочищі „Пісок“ (у південному кінці села) і в урочищі „За рікою“ (по той бік Ікви, на північний схід від другого Сапанівського млина). Серед зібраного тут матеріалу відсутні

знаряддя тих древніх форм і менших розмірів, що походять з Шумбарських околиць. Сапанівські комплекси кремінних виробів супроводить кераміка епохи бронзи різного віку. Очевидно, їх усі інші знахідка з кремінним інвентарем, виявлені в долині р. Ікви, відносяться до енеоліту (с. Шепетин, нижче Кременця, на правому березі Ікви; шнурова кераміка) і бронзи (урочище Ставки, на південний захід від Сапанова; стоянка коло с. Бережці на дюнах правого берега р. Ікви).

Пам'ятки трипільської культури в межах південної Тернопільщини виявлені лише над Горинню. Вище — понад північним краєм Подільської плити жодних слідів трипільської культури не виявлено. Експедиція відкрила нове велике поселення трипільської культури з монохромовим розписом біля с. Застіноче, Струсівського району, цікаве тим, що воно розташоване на платформовидному уступі низької тераси правої берега р. Серету. Знахідце заслуговує пильної уваги спеціалістів. Між іншим, рештки цього поселення перекриті культурними залишками ще більшого поселення ранньої залізної доби¹.

Поза згаданим вище переїздом через Подільське плато, розвідкові роботи Дубно-Кременецької експедиції проведено в межах надзвичайно цікавої території на стику двох різко відмінних з'орографічного погляду областей: північного краю Подільської плити — цього високопіднесеного цоколя, що повільно спадає в бік сходу і півдня, до Дністра, і належить лісостепові, і розлогі Дубно-Кременецької низини, прорізаної долинами Стиру та Ікви, що тягнуться на північ і захід, зливаючись з Львівською западиною й утворюючи т. зв. Мале Полісся.

Подільська плита уривається на північному заході порогом „кременецьких гір“, що височать над Дубно-Кременецькою низиною. Трохи нижче його прокреслюється один із зигзагів головного європейського вододілу між ріками Балтійського й Чорноморського басейнів. За ним — вздовж т. зв. Гологорсько-Кременецького кряжу — проходить межа двох великих кліматичних обширів: вологішого, з меншими коливаннями темпе-

¹ Відкритим і обслідуваним експедицією знахідкам епохи заліза присвячені статті М. Ю. Врайчевського „Слов'янські пам'ятки Волино-Подільського прикордоння“ — в т. III „Археологічних пам'яток УРСР“ та „Пам'ятки скіфської доби на Волино-Подільському прикордонні“ — в даному випуску. — Ред.

ратури — західноєвропейського, і сухішого, континентальнішого — чорноморського¹.

Вищезгадані райони північної Тернопільщини, подекуди лісисті і обводнені річками сточища Прип'яті, так би мовити, повернуті в бік півночі й лісової смуги. Однак північ і полісся відчуваються лише по той бік Кременецького кряжу в межах Дубно-Кременецької низини, з її торфовищами, просгограми дюнових полів по низьких берегах річки і островами соснових лісів². На плато — зовсім інше оточення. Узгір'я вкриті листяними лісами. Значніша частина Вілії (до Кунева) і верхів'я Горині (до Заслава) протікають більш-менш вузькими долинами, часто поміж високими берегами, і в цьому відношенні різко відрізняються від широких і багнистих долин Ікви та її приток.

Ніде, здається, „плато“ і „низина“ не набувають характеру такого виразного протиставлення, як саме тут, над Кременецьким краєм Подільського плато, на кордоні між пагорбистою, „подільською“ Кременеччиною і низовиною, „волинською“ Дубнівчиною. Стоячи над ним, ми стоймо край берега несояжних, кінець кінцем, низинних просторів, що тепер уже без перерви тягнуться відсі аж до узбережжя Балтики. В цьому — одне з поясень тих відмінностей в загальному ході суспільно-історичного розвитку на цій території, що їх можна помітити вже й зараз, при всій неповноті наших даних.

Найяскравіше, звісна річ, виявляються вони на давніших етапах суспільно-історичного процесу.

Тимчасом наші дані про палеолітичні знахідища на північній Тернопільщині треба розглядати лише як дані самого попереднього характеру і сuto реєстраційного по-

¹ Пор. Województwo Tarnopolskie, J. Halicz i S. Gorzuchowski, Właściwości przyrodzone terenu, Tarnopol, 1931, стор. 25—26.

² А втім, і південь, в розумінні Наддністрянського Поділля, виявляє себе далеко не зразу. Першу рису між Волинню і Поділлям в широкому розумінні поняття прокреслює вузький вододіл між сточищем Прип'яті і басейнами Бугу й Дністра, що перетинає Тернопільщину приблизно по паралелі Золочів — Старий Костянтинів. Не виключено, що деякі південніші вияви і не переходитимуть цієї межі, обведеної кривою р. Горині (пор. цікаве пізньотрипільське знахідце в с. Бодаки, Вишнівецького району, розташоване по р. Горині). Але в усій відмінності й відмінності Наддністрянській південь виявляється лише по той бік антикліналі Смиківці (на схід від Тернополя) — Ковалівка — Нижнів (на Дністрі), що, так би мовити, переламує Подільську плиту паралельно Гологорсько-Кременецькому кряжеві на дві частини, утворюючи „холодне“ Поділля і Поділля „тепле“. Оглянути нами північна частина Тернопільщини належить до „холодного“ Поділля.

рядку. Особливо відноситься це до палеолітичних збірок Кременецького музею, що не завжди навіть пов'язані з певновизначеніми пунктами. Точнішому визначення їх пізньопалеолітичного віку заважають і мала кількість зібраних матеріалів і недостатня їх виразність¹. Втім, треба сказати, що й нашою розвідкою в ряді пунктів, позначеніх на палеолітичній карті північної Тернопільщини (Малі Загайці, Шумбар, Новостав, Кордишів), певно окреслених знахідці не виявлено. Кінець кінцем, ми маємо право говорити лише про окремі знахідки або невеликі комплекси їх, підняті з поверхні, здебільшого, в пунктах з культурними залишками різного часу² (рис. 1).

При всій неповноті наших матеріалів з північних районів Тернопільщини не можна не відзначити, що серед них немає комплексів, які пасували б до палеолітичних матеріалів з Наддністрянського Поділля. Перші комплекси такого характеру ми зустріли лише в басейні р. Серету (с. Івачів Долішній, Великоглибочецького району).

Це, зрозуміло, вимагає додаткових спостережень і нових даних, але не виключено, що середньодністрянська верхньопалеолітична область, або, точніше визначивши, найкраще освоєна і найчастіше відвідувана верхньопалеолітичними мисливцями Середньої Наддністрянщини територія, лежала між т. зв., Медоборською (на сході) і Варшаво-Нижнівською (на заході) синкліналями в межах сучасного „теплого“ Поділля і далі на південь у відповідному відрізку Дністрового

¹ Під сумівом означені як палеолітичні знахідки з околиць с. Бодаки на Вишнівецчині. Кілька кременів, піднятих на полях румушини в околицях Гострої Гори під Кременцем, і окремі речі з Лисої Гори в Новоставі, Великодедеркальського району, відносяться до пізнього часу.

² Дуже шкода, що в нашому розпорядженні знаходиться далеко не всі палеолітичні матеріали з Кременеччиною. В одній з своїх заміток про палеолітичні стоянки в с. Городку на Ровенщині Л. Савицький згадує про якісь кременецькі знахідки, що „їх характер, за його словами, промовляє, здається, за старо-ашельські індустрії та індустрії середнього і пізнього мистецтва“. Що це за знахідки, звідки вони походять і де вони? Крім вищепіменованих верхньопалеолітичних комплексів, в Кременецькому музеї зберігається кілька кісткових решток печерного ведмедя, знайдених у Кременці на Горі Чернечій ще на початку століття, але без жодних вказівок на культурні залишки. L. Sawicki, Z zagadnień prehistorycznych dyluwialnej Wołyńia, Rocznik Wołyński, t. III, Równo, 1934, стор. 1—9; Я. В. Яроцкий, Следы неолита в бассейне р. Иквы возле г. Кременца, Труды Общества исследователей Волыни, т. VII, Житомир, 1915, стор. 64. Пор. Ziemia krzemieniecka w świetle archeologii, Życie krzemienieckie, 1937, стор. 119—126.

Правобережжя, в області глибоко врізаних в силурійські поклади каньйонованих річкових долин, що давали захист від негоди і допомагали при полюванні.

Тимчасом по відзначених на північній Тернопільщині палеолітичних знаходищах немає виразних вказівок і на пізньопалеолітичну або епіпалеолітичну кременіну індустрію „ліпського“ типу, виявлену на так званому Збитинському плато на Дубнівщині, надзвичайно суцільну в своєму складі і винятково витриману в серіях своїх виробів¹.

Знаходища з цією індустрією в околицях сс. Липа і Мирогоща, Дубнівського району, відкриті й розвідувані М. І. Острівським в другій половині 30-х років. Вони розташовані понад північним краєм західного мису Збитинського плато — цієї найдальше на північний захід висунутої частини Подільської плити, відокремленої від неї сполученням Дубно-Кременецької низини з низиною Острозькою². Замість різко виявленої межі, в формі порогу, обрисованого внизу виходами крейди, перед нами — пологі схили плато (помітно знижені проти його матерної частини і почленовані древніми ярами-балками), що повільно знижаються, а подекуди й зовсім непомітно переходят у долину р. Мирогощі в межах Стублівської низини.

На цьому відрізку Збитинського плато не трапляється природних відслонень, що подавали б більш-менш значну і виразну структуру нашарувань, що його складають. Як правило, схили цього плато одягнені суцільним покровом лісових суглинків і дуже часто вкриті лісом. Цілий ряд знаходищ „ліпського“ типу (урочища Загорода, Довга, Гостра коло с. Липа, Поле Вотруби за Мирогощю та ін.) було виявлено саме на поверхні звільнених від лісу ділянок цих схилів. Іно-

¹ Серед тернопільських матеріалів можна назвати лише підняті в околицях с. Кордишева (р. Вілля, Шумський район, п. III) нуклевидне знаряддя того типу, що є провідною формою в комплексах „ліпського“ виробництва.

² На думку В. Д. Ласкарьова (Геологические исследования в Юго-Западной России, СПБ, 1914), під час вторгнення великого льдовика (чит. Дніпровського) широким північно-західним язиком, що спрямував свої води в Дубно-Кременецьку низину і далі на схід, утворивши низину Острозьку. Геологічне вивчення цього відрізу Подільської плити, після робіт В. Д. Ласкарьова над 17 аркушем геологічної карти, було відновлено в працях спеціальної „Комісії по вивченню північного краю Подільського плато“ польського товариства природників (див. Kosmos, 1936—1938. Prace komisji dla badań kra- wędzi Podola, NN 1—22).

ді, як і на північному краї Кременецької ділянки плато, низина вклиниється в плато більшими або меншими затоками, що розривають його край. Одну з таких древніх заток долини ми спостерігаємо в урочищі Глинище за південно-східною околицею с. Липи в розрізі низької лесової тераси, де ми зробили невелику зачистку.

В нижній частині потужного шару лесовидних суглинків (перевідкладеного лесу),

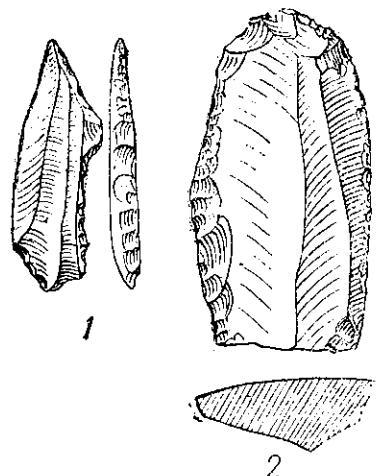

Рис. 1. Із знахідок, виявленіх в с. Малі Загайці (1) і на горі Куличівка в м. Кременці (2).
(2/3 н. в.).

що складають терасу, перекритих вгорі тонким шаром типового лесу з ілювіальним горизонтом сучасного ґрунту (лісового суглинку), на глибині 4,80 м виявляється прошарок густіше забарвленого суглинку з культурними залишками¹. Його підстелює злегка піскуватий дрібнопористий лес і нижче — світлозеленуватосірий з жовтовохристими плямами суглинок, що нагадує суглинок озерний.

Ми не мали можливості розгорнути зачистку південної стінки „Глинища“ на ширший розкоп і дістати виразнішу картину захованіх у ньому палеолітичних залишків. Можливо, що поверхня з культурними рештками якийсь час лишалася нічим не вкрита, бо кісткові рештки виявляються в дрібних уламках. А втім, виявлені в зачистці кремені — темного, чорного кольору, не патинізовани. Вони надто нечисленні (крім відщепів, широкий і короткий, майже неогранюваний нуклеус, кілька пластинок, різець кутовий, подвійний, з одною ретушованою

¹ П. К. Заморій вбачає в ньому похованій ґрунт.

поперечкою) і мало характерні, щоб на їх підставі можна було наважитися визначати вік знаходища¹.

Тимчасом з цілковитою певністю ми можемо констатувати лише одне: палеолітичні рештки Липського Глинища не мають нічого спільногого з кремінними комплексами „ліпського“ типу, виявленими на поверхні схилів північного краю плато в урочищі Загорода і далі на захід в урочищі Гостра у верхній частині „ілюціального“ горизонту сучасного ґрунту з намивами півториоксидів заліза та алюмінію“ (П. К. Заморій).

В нашому невеликому зондажі в урочищі Гостра, на місці колишньої „хмельниці“, що з покопаних для неї ям походять в значнішій частині і зібрани тут матеріали М. І. Островського, культурного шару, як такого, не виявлено. Культурні залишки у вигляді нечисленних кременів, вкритих білою і блакитнуватою патиною (між іншим серед них — значний процент кременів, по-псованих вогнем), трапляються розкидано на різній глибині, від поверхні поля і до 0,75 м, очевидно, в перевідкладеному стані.

Зібраний нами комплекс кремінної покиді і знарядь не відбиває кремінного виробництва „ліпської“ фазії в усій його повноті, але він дає більш-менш ясне уявлення про його своєрідне обличчя².

В „ліпських“ комплексах насамперед врахає далеко не звичайний діапазон технічних способів і технічних навичок кременяра, який застосовував в оформленні знарядь і грубе ретушування поряд з дрібною, добре зваженою ретушшю, і довершену фасетацію країв поряд з обробленням поверхні і загострюванням краю сміливо знятими широкими й тонкими відщепами.

Слід підкреслити, що в ліпському кремінному виробництві пластинці належало друге місце. Більш пошириною формою заготовки був

відщеп, часто великий і масивний. Зібрани нами призматичні нуклеуси, як правило, вкриті негативами відщепів і лише зірка несуть фасети відколотих пластинок. Але, за винятком одного і єдиного нуклевидного знаряддя, оброблюваного з обох боків, в „ліпському“ кременярстві вживалася лише одностороння обробка країв з боку спинки.

Продовжуючи якісь давні палеолітичні традиції, але оперуючи головним чином з відщепом, „ліпське“ кременярство створило цілий ряд своєрідно оформленіх виробів майже в кожній з основних груп палеолітичного набору кремінних знарядь. Серед скребкових — масивні скребачки-вишкрябувачі з добре підкресленим ретушшю і витягнутим у „пісок“ (*museau*) кінцем, інколи поєднані з різцями (табл. II, 5, 8), і високі скребачки з коротких (4—6 см) і дуже грубих (до 2 і навіть 3 см) відщепків з фасетацією робочого кінця, типу човнуватих скребачок. Серед різців — „кутові“ різці з увігнуто-ретушованою поперечкою“ (табл. III, 1), що вражають одномірністю (7—7,5 см) і однаківістю обрисів заготовок (досить грубий широкий п'ятикутний відщеп). Серед проколок — майже одномірні й однаково оформлені одинарні, подвійні і навіть потрійні проколки на масивних відщепах (знову ж пентагональних), що нагадують відомі подвійні проколки палеолітичного Мізина.

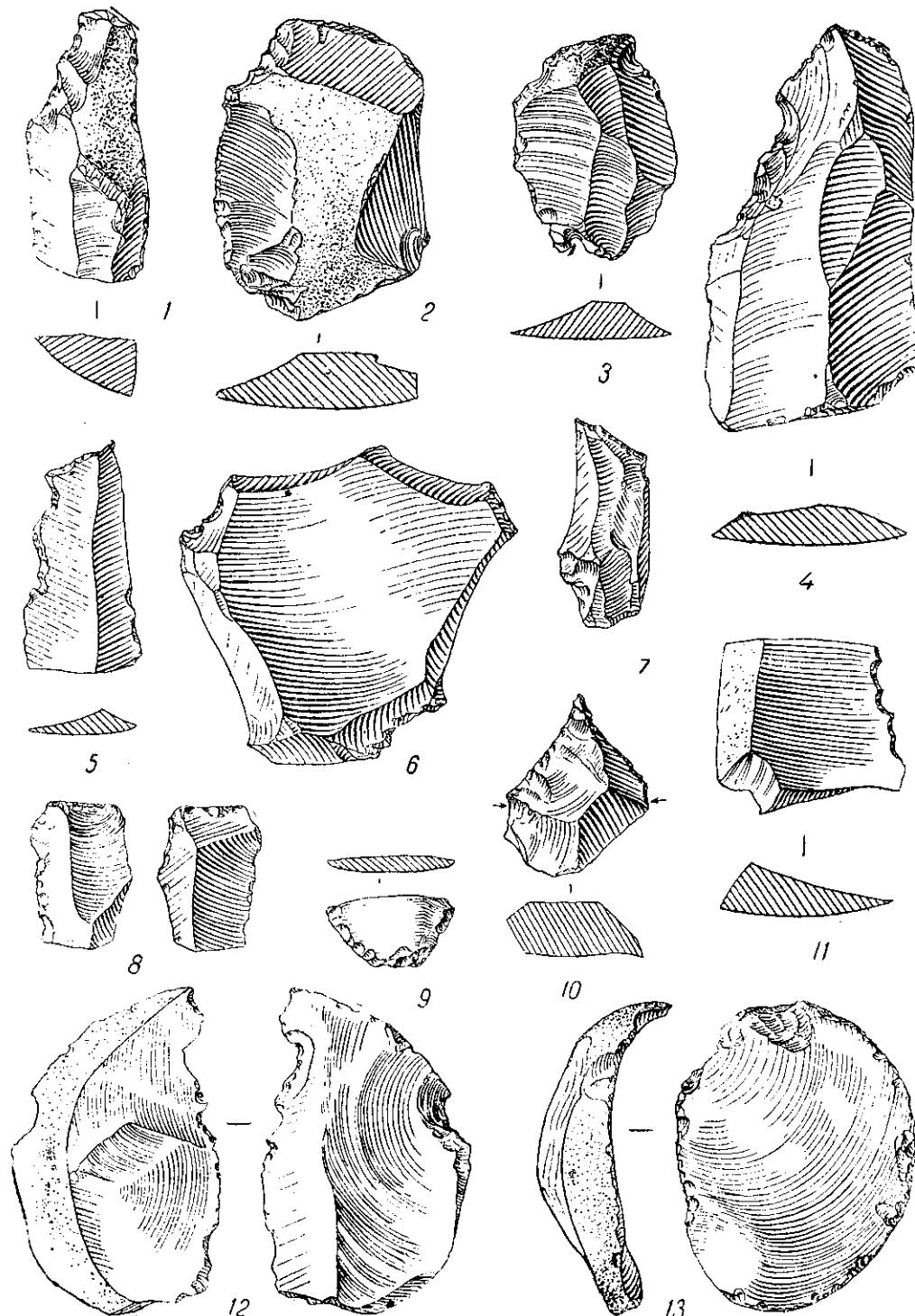
Коли майстер обробляв пластинчасті заготовки, з його рук виходили знаряддя звичайного палеолітичного вигляду: пластинки з навскіс заретушованим кінцем (табл. I), різці на пластинках (табл. III), вищезгадані мініатюрні „лізка з обрубаним краєм“ (рис. 2). Цікаво, що в інвентарі „ліпських“ знаходищ, в тому числі і з наших зондажів в урочищі Гостра, трапляються численні так звані „випадкові знаряддя“ — перетворені на знаряддя невеликою підправкою краю відщепи найрізноманітніших обрисів і розмірів.

В „ліпських“ комплексах дуже поширені оброблені з обох боків нуклевидні вироби в обрисах сокирки (в фас) або клинця (в профіль), не вживані, однак, у функції цих знарядь. Можливо, що такими „клинцями“ ставали лише до кінця вже використані, неодноразово підгострювані поперечними сколами рештки цих знарядь (напр., табл. IV, 1).

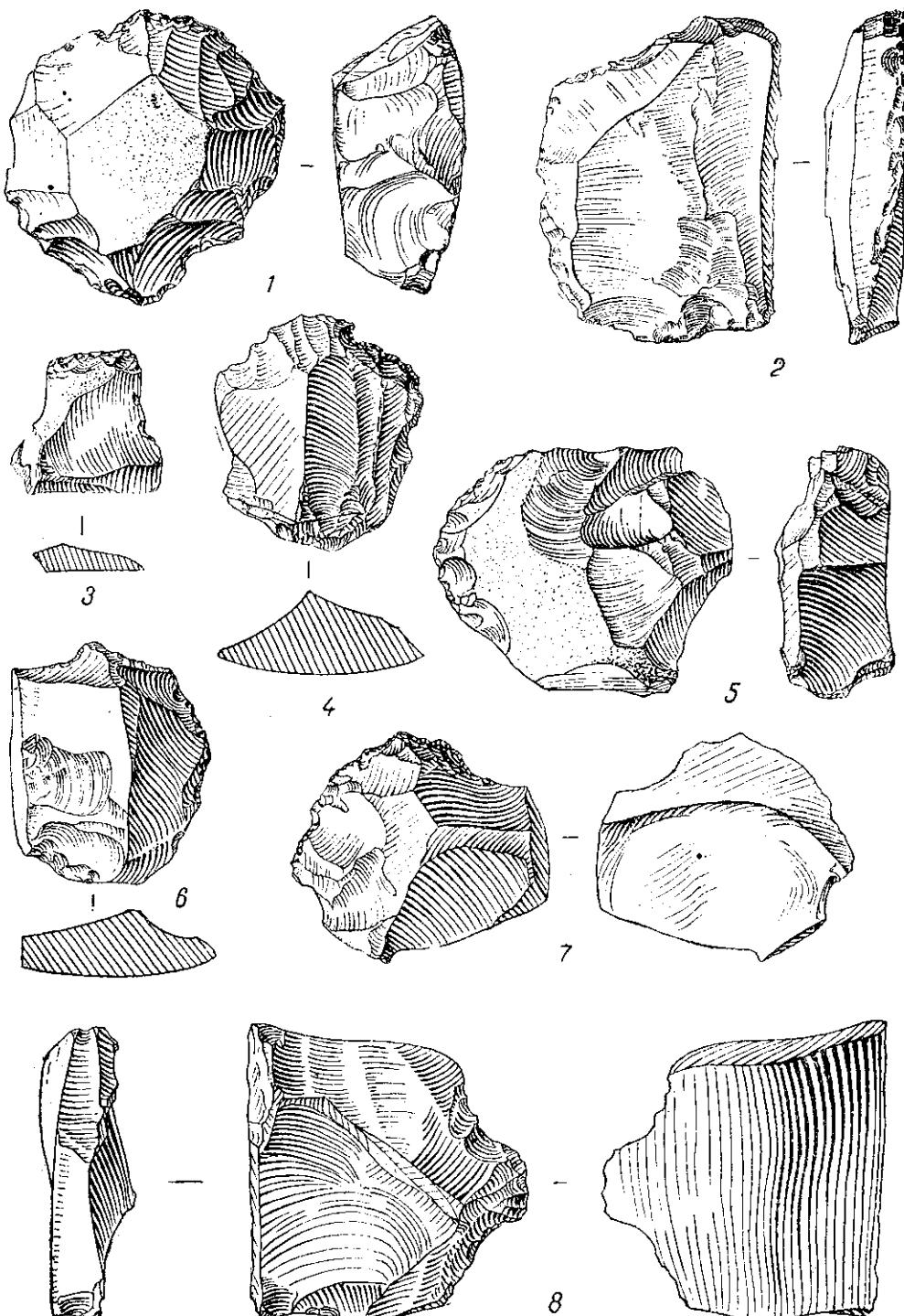
Як видно з поданих рисунків (табл. IV), спільними рисами у формуванні цих виробів є: 1) фасетація одного (ширшого) краю

¹ С. Круковський, який був, здається, в Літі і який мав у своєму розпорядженні, очевидно, численніші й виразніші матеріали, ставить їх як паралель до палеолітичних решток у Городку. St. Krukowski, Paleolit Polski, Osobne odbicie z Encyklopedii Polskiej, t. IV, cz. 1, Kraków, 1939, стор. 72.

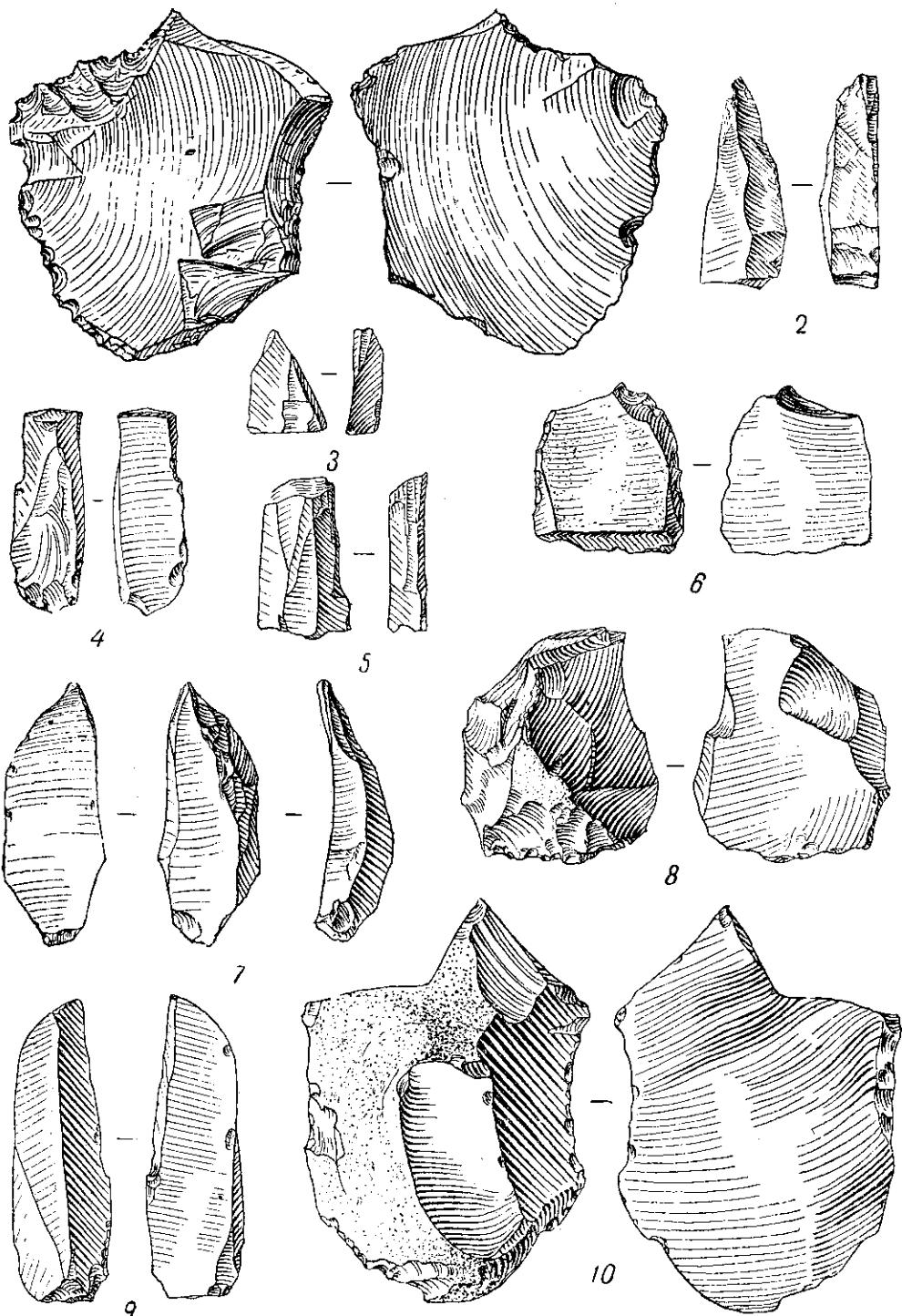
² Публікуючи його й подаючи його стислу характеристику, вважаємо своїм обов'язком підкреслити, що виявленням „ліпської“ фазії ми цілком залячуємо М. І. Островському. Користуємося з нагоди ще раз висловити йому подяку за представлену нам можливість переглянути його „ліпські“ матеріали і побажати, щоб вони були опрацьовані й видані найближчим часом.

Знайдки, виявлені в с. Липа, урочище Гостра (2/3 н. в.).

Знахідки, виявлені в с. Липа, урочище Гостра. Скребкові знаряддя ($2/3$ н. в.).

Знайдені, виявлені в с. Липа, урочище Гостра. Різці (2/3 м. в.).

знаряддя способом сколювання поздовжніх тоненьких пластинок, 2) двостороннє обтісування протилежного (вужчого) краю, з метою зробити його тонким і навіть загострити способом знімання порівняно коротких поперечних відщепів, 3) вирівнювання ширшого і грубшого (на рисунках верхнього) кінця знаряддя одним або кількома т.зв. поперечними сколами, з метою утворити грань різця (в таких випадках удари сколювання скеровані під кутом до 45°, як на табл. IV, 4, 5), або гемблія і 4) вирівнювання гострого краю і нижнього кінця знаряддя регулюшою (табл. IV, 6, 8).

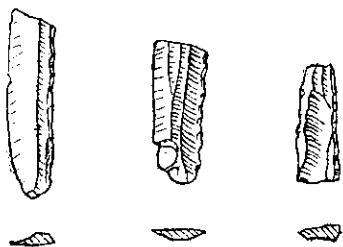

Рис. 2. Знахідки, виявлені на урочищі Гостра в с. Липа (н. в.).

Що робочим кінцем знаряддя насамперед був верхній кінець і саме його ріжок, утворений зафасетованим краєм і гранню від поперечного сколу, доводять виразні сліди спрацьованості й точавлення цього ріжка, а також численні відщепи від гостріння його поздовжнimi й поперечними сколами (ср. табл. IV, 7, 9).

Функціональне призначення цього пристроя визначити досить важко. Коли його вживали, як „приладдя в руці“, тобто без якогось держака, воно могло виконувати кілька функцій: і гемблія, і різця, і скребачки, і навіть ножа¹. Якщо ж припустити, що цим знаряддям працювали, вставивши його в якийсь держак, його функція зводиться до функції стамески — гемблія чи дуже міцного „серединного“ різця з одною фасетованою гранню. Хоч це й вірогідно, важко, проте, погодитися з тим, що і досяконала фасетація одного краю на всю його довжину, і не менш вправне двобічне обтісування протилежного краю і, нарешті, дуже старанне на багатьох примірниках ре-

тушування гострого кінця розраховані лише на те, щоб знаряддя добре трималося в дерев'яному, кістяному або роговому держаку.

Визначення місця „липської“ фації (тільки так, здається, і можна назвати цей нез'ясований поки що вияв) в загальному ході суспільно-історичного розвитку на північному краї Подільської плити — справа передчасна. Для цього ми можемо назвати лише дуже нечисленні паралелі до окремих „липських“ виробів¹. Для „липського“ комплексу в цілому паралелів немає — ні на більшій до Збитинського плато території, ні на прилеглих до південній Волині обширах Наддніпрянського сходу, Дністровського півдня і Буго-Вислинського північного заходу.

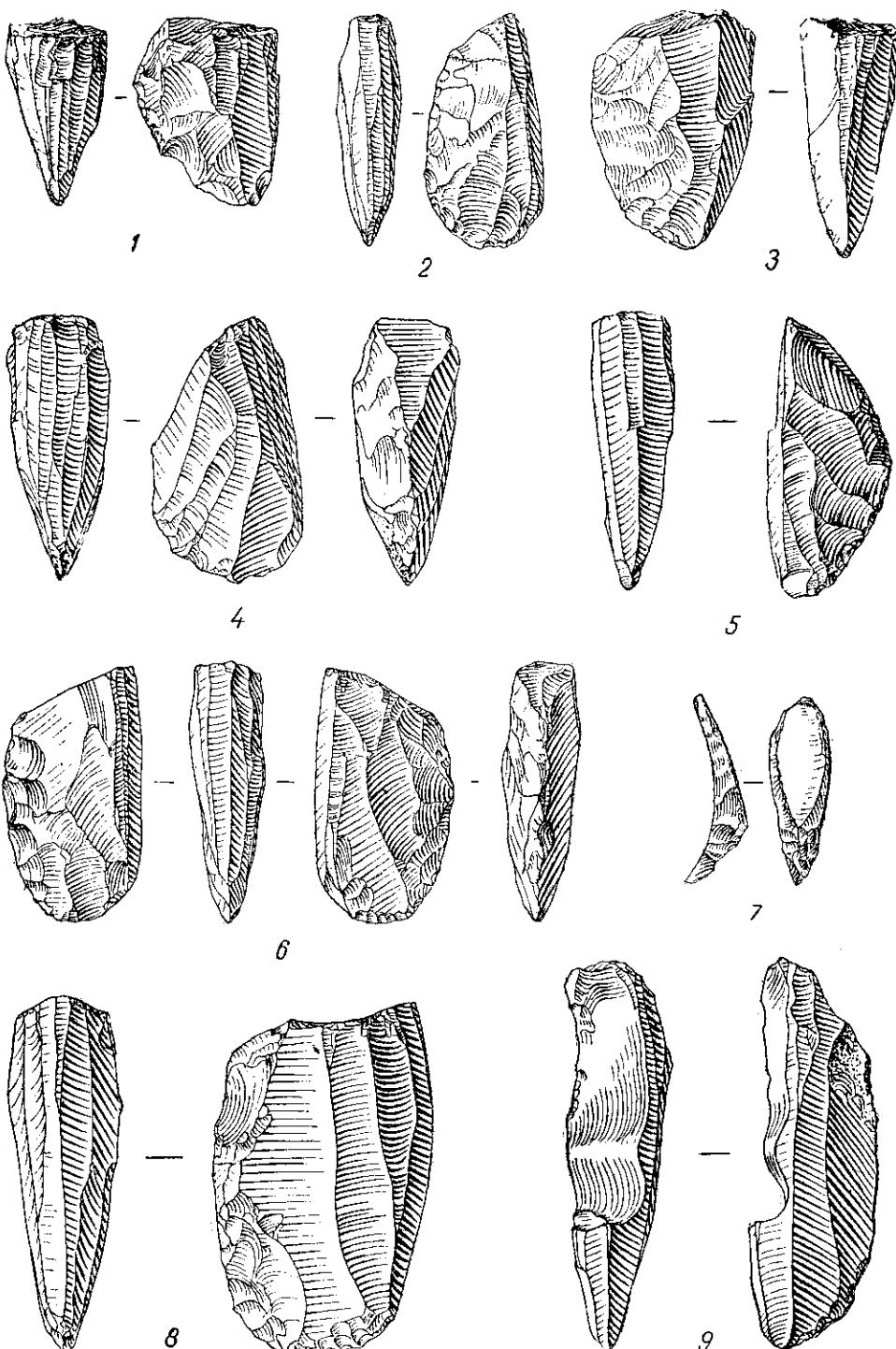
Без збільшення даних, і не тільки, звичайно, з Липо-Мирогощинського відрізу Збитинського плато, а з значно ширшої території, питання лишається відкритим. Шо ми маємо в липських комплексах? Своєрідний місцевий вияв, „фацію“, що могла скластися в умовах дещо відособленого від масиву Подільського плато і висунутого в низину Збитинського плато, чи ще нерозкриту ланку суспільно-історичного процесу на значно ширшій території, — етап, фазу, якийсь новий культурний ступінь? Але який в розрізі часу? І де, в якому напрямі шукати ті передніші ступені, що до нього приводять? Це питання набуває особливого інтересу і ваги в зв'язку з питанням про шляхи розвитку пізньопалеолітичних й епіпалеолітичних суспільств центральної Європи і її північних областей, відмінні, очевидно, в різних її частинах.

Нам здається, що на базі „липських“ знаходиться треба було б піддати новому пе-

¹ St. Kruckowski, назв. праця, табл. XIX, 18. „Rdzeń jednopiętowy stożkowaty odłupkowy, bardzo krótki“ з Мамонтової печери, дуже подібний до поданої на нашій табл. II, I грубої великої скребачки; Вл. Антоневич, Древнейшие остатки человека в северо-восточной Польше и Литве, Труды II Международной Конференции АИЧПЕ, вып. V, Л.—М., 1934, стор. 35, табл. IV, 3 — нуклевидне знаряддя „липського“ типу з околиць м. Гоца в районі Слоніма. Пор. Zugmunt Szmilt, Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu, Wiadomości archeologiczne, т. X, табл. XIII, 3; XV, 13; XXIV, 12 — скребачки; табл. XVI, 4 — великий кутовий різець на трикутному відщепі; табл. XXVIII, 9 — нуклевидне знаряддя з функцією різця. (Stanowiska Mielnik I i Szumaki). Пор. характеристику кремінних виробів нижнього шару Badegoule D. Пейроні і різці й проколки з цього горизонту, наведені в статті A. Cheynier, „Le Magdalénien primitif de Badegoule“, BSPF, т. XXXVI (1939), pp. 356—357, pl. III, V—VII.

¹ Між іншим, всі плоскіші примірники цього знаряддя добре „впадають в руку“ і ними дуже зручно працювати, використовуючи той або інший робочий край.

ТАБЛИЦЯ IV

Знахідки, виявлені в с. Липа, урочище Гостра (2/3 н. в.).

регляду питання про формування „свідеру“, його коріння і дальший розвиток¹.

Розшукування найстаріших проявів „свідеру“ безсумнівно становить одну з найактуальніших проблем у вивчені верхнього палеоліту на Волино-Подільському плато. До останнього часу найстарішими свідер-

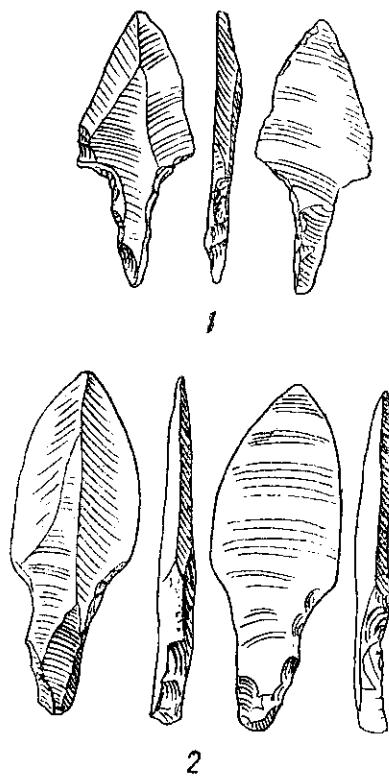

Рис. 3. Знахідки, виявлені в околиці с. Мокре (1) і поблизу с. Липа (2), Дубнівського р-ну, Ровенської обл.
(2/3 н. в.)

ськими пам'ятками на даній території були комплекси, виявлені Яном Брик в долині р. Ікви в околицях с. Сапанова під Кременцем².

Тимчасом свідерська „фація“ вирисовується як суспільно-історичне явище, що скла-

¹ Цікаво, що С. Круковський, який виявив і визначив „свідерську культуру“, висловився за близькість „ліпського“ комплексу з урочища Гостра до виділених ним „пізньообринянських індустрій поніжкої і граветської“, Назв. праця, стор. 76.

² Jan Brzik, Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia, Archiwum Tow. nauk. we Lwowie, tom V, Z. 2, Lwów, 1928. Втім, його твердження про якусь осібну „сапанівську культуру“, що нібито передує „хвалибоговицькій“, треба відкинути, як плід самовільного і нічим не обґрутованого розподілу матеріалів, зібраних по роздувах Сапанівських дюн, на підставі типологічних домислів.

дається в умовах освоюваних верхньопалеолітичними мисливцями низин. До цього часу ми знаємо його лише в культурних комплексах, виявлених у межах молодших річкових долин.

В зв'язку із „свідерською проблемою“ цілком виняткового значення набувають — випадкові, правда, — знахідки широколистих вістрів з черешком найстаріших типів, виявлені під час земляних робіт і торфорозробок в межах Мирогощансько-Стублівської низини, за північно-східним краєм Збитинського плато (рис. 3). Їх не можна буде обминути в розв'язуванні питання про загальний хід пізньопалеолітичного й епіпалеолітичного розвитку центральної Європи і прилеглих до неї територій.

До цього часу свідерські комплекси не виявлені на Подільському плато — ні на його наддністrianському півдні, ані на його північній окраїні в межах Кременеччини. Можливо, що це пояснюється недостатністю наших даних, але більш ніж вірогідно, що в тих формах, в яких виступає вона перед нами по знаходищах низинних, свідерська „фація“ на плато себе і не виявляє¹.

Треба шукати раніші етапи її розвитку не в межах молодших річкових долин у сточищах Вісли, Бугу і Прип'яті, де вона виявляє себе вже остаточно сформованою і одноліткою, а в інших умовах: на біляжчій периферії низинних просторів, насамперед, на прилеглих до них окраїнах плато, коли пізньопалеолітичні громади ще продовжували перебувати на його схилах і не сходили ще у низини.

На даному етапі наших вивчень ми знаємо знаходища „ліпської фації“ лише з невеликого відрізу Збитинського плато.

Само собою зрозуміло, що для більш певних висловлювань і відповідного обґрунтування поставлених запитань насамперед треба підати систематичному обслідуванню не тільки наднизинні схили Збитинського плато: північно-східний (між с. Семижна-Залісся — Листвен — Мала Мощаниця) і південно-західний (між с. Гурники — Іваниничі — Ступно — Будераж — Буша), а й відповідну частину північного краю Подільської плити, що лежить проти Збитинського плато між с. Антоновці (р. Іловиця, притока р. Ікви) і с. Кунів (р. Вілля, притока Горині) і т. зв. Пелчанське плато.

¹ З цього погляду Смічківське на Новгород-Сіверщині знаходить п. XIV, розташоване над сучасною долиною ріки на еродованій поверхні корінних покладів правого берега Десни, являє собою пам'ятку першорядного значення.

М. Я. РУДИНСКИЙ

ДУБНО-КРЕМЕНЕЦКАЯ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ

(Некоторые наблюдения)

Резюме

Организация экспедиции была продиктована давно назревшей потребностью в систематических разведках палеолита по северному краю Подольской плиты, где за последние десятилетия отмечено уже значительное число палеолитических местонахождений.

В 1948 г. экспедиция поставила задачей ознакомиться с новыми местонахождениями в Кременецком, Вишневецком и Великодеркальском районах Тернопольской области и провести предварительные разведывательные работы в окрестностях с. Липы, Дубенского района, Ровенской области.

В целях увеличения наших наблюдений для возможности сравнить синхронные явления в двух различных в физико-географическом отношении районах Волынско-Подольского плато: на северной окраине Подольской плиты, омываемой низменностью, и в Поднестровье, экспедиция пересекла его в меридиональном направлении до Днестра вдоль р. Серета — самого большого и характернейшего из его левых притоков.

Экспедицией открыто и обследовано значительное число памятников различного времени, от палеолита до эпохи Киевской Руси.

Наши данные о палеолитических местонахождениях на севере Тернопольской области следует рассматривать как данные самого предварительного порядка. Пока что мы имеем право говорить лишь об отдельных находках и небольших комплексах позднепалеолитических кремней, поднятых с поверхности, в большинстве случаев, на пунктах с культурными остатками разного времени. При всей неполноте материалов, нельзя, однако, не отметить, что среди них нет комплексов, которые связывались бы с палеолитическими материалами Поднестровья. Первые комплексы такого характера мы встретили лишь в бассейне р. Серета (Ивачив Долинский, Великоглыбочецкого

района). Весьма вероятно, что среднеднестровская верхнепалеолитическая область лежала южнее антиклинали Смыкивцы (Тернополь) — Коваливка — Ныжнив (Днестр), т. е. в пределах т. наз. „теплого“ Подолья и далее на юг в соответствующем отрезке Днестровского правобережья, в районе глубоковрезанных, каньонированных речных долин.

В палеолитических комплексах северной части Тернопольской области мы не находим выразительных указаний на своеобразную позднепалеолитическую или эпипалеолитическую кремневую индустрию, обнаруженную М. И. Островским на т. наз. Збытынском плато — выдвинутой в Дубно-Кременецкую низменность части Подольской плиты, отрезанной от нее Острожской низменностью.

Определение места „липских“ местонахождений в общем ходе общественно-исторического развития на северной окраине Подольской плиты в настоящее время не представляется возможным. Вопрос остается открытым до получения значительно большего количества данных и, конечно, не только со Збытынского плато. По мнению автора, в связи с данными „липских“ местонахождений было бы целесообразно подвергнуть новому рассмотрению вопрос о формировании „свидера“, его индустриальных корнях и его дальнейшем развитии. До последнего времени наиболее ранним проявлением его на данной территории являются комплексы, обнаруженные Я. Брик в долине р. Иквы под Кременцем. Более чем правдоподобно, что в тех формах, в каких свидерская „фация“ выступает в местонахождениях „низинных“, на плато она и не будет встречена. Совершенно очевидно, что более ранние этапы ее развития следует искать на ближайшей периферии низинных пространств, в первую очередь, на прилегающих и спускающихся к ним окраинах плато.

І. Г. ПІДОПЛІЧКО

ПРО ОДНУ ЗНАХІДКУ КІСТОК МАМОНТА

В 1839 р. в с. Кулішівці, Недригайлівського району, Сумської області, проведені були одні з найдавніших в межах Української РСР палеонтологічні розкопки, пов'язані з відкриттям великого скопчення кісток мамонта на лівому березі р. Хусть, дрібної притоки р. Сули.

Провадив розкопки професор Харківського університету І. О. Калениченко. Роботи проф. Калениченка привернули увагу наукової громадськості того часу, про що свідчить стаття, вміщена в журналі „Северная пчела“¹ та дворазова публікація витягу з цієї статті в „Горном журнале“².

Про надзвичайне значення цих розкопок для свого часу свідчить також той факт, що на їх місці в 1841 р. було споруджено чаувний пам'ятник з зображенням мамонта. Цей пам'ятник зберігся до наших днів.

З палеонтологічного погляду розкопки І. О. Калениченка проведені були на належному рівні відповідно до наукових вимог того часу, але з погляду археологічного деякі питання залишилися неясними до цього часу, зокрема, не з'ясовано, чи були на місці розкопок виявлені сліди палеолітичної стоянки чи ні.

З вивчення опублікованих статей про ці розкопки видно, що явних ознак кострищ та скопчення кремінних виробів або просто знарядь кременю під час розкопок не виявлено. Кістки залягали в валунних пісках. На цю обставину звернув увагу І. О. Калениченко, який, між іншим, серед різних уламків гірських порід виявив кристалічну кухонну сіль, вдруге відкриту в цьому ж районі лише через 100 років.

¹ І. Калениченко, Допотопные кости мамонтов в Малороссии, „Северная пчела“, 1840, № 75, стор. 300.

² І. Калениченко, О костях животных, вновь открытых в Малороссии (извлечение из статьи, помещенной в № 75 „Северной Пчелы“), И. Калениченко, Ископаемые кости в Малороссии, „Горный Журнал“, 1841, ч. II, кн. IV, стор. 161—163.

Незважаючи на те, що в часи розкопок І. О. Калениченка чіткої уяви про пам'ятки палеоліту ще не було, все ж можна думати, що коли б під час розкопок були знайдені кремінні знаряддя, кістяні вироби або сліди кострища, то на них була б звернута певна увага.

Отже, коли виходити лише з даних І. О. Калениченка, то можна зробити висновок, що в с. Кулішівці ми мали скопчення кісток мамонта та деяких інших тварин, не пов'язане з діяльністю людини. Проте категорично говорити про це не було зможи, а тому не раз поставало питання про перевірку даних розкопів в с. Кулішівці.

В зв'язку з цим Інститут археології АН УРСР в 1948 р. відрядив автора цієї статті та П. О. Борисковського до с. Кулішівки з дорученням дослідити місце розкопок І. О. Калениченка.

Внаслідок проведеної роботи нами встановлено, що пам'ятник мамонтові поставлений справді на місці розкопок, отже, напис на пам'ятнику „На семъ месть въ 1839 году открыть оставъ предпотопного мамонта Elephas Mamonteus“ відповідає дійсності.

Пам'ятник стоїть на цегляному фундаменті, який займає площу близько 120 м². На укладку фундаменту витрачено було близько 60.000 цеглин.

Таким чином, все місце розкопок 1839 р. виявилося закладеним цеглою. По периферії фундаменту нами закладено 5 розвідкових шурфів (рис. 1).

В шурфі I, закладеному на південнь від пам'ятника, виявлено такі породи: насипний ґрунт 90 см; алювіальний, верствуватий, середньозернистий сірий пісок 1,8 м; пісок пливун з бітумінозним запахом, голубуватого кольору, зрід. а з валунами, 40 см; далі — ґрунтовая вода. Ніяких культурних решток у цьому шурфі не виявлено.

В шурфі II пройдено товщу (1,4 м) цегляного фундаменту.

В шурфі III, на північ від пам'ятника, виявлено такі породи: ґрунт на фундаменті 30 см, цегла фундаменту 90 см, лесовидний суглинок пальового кольору, оглеєний в нижній частині, з кротовинами і червоточинами та з залізистомарганцевою пунктацією — 1,4 м, сизий суглинок з валновими конкреціями та з рідкими кротовинами сліпишів нижче рівня ґрутових вод. Грунтові

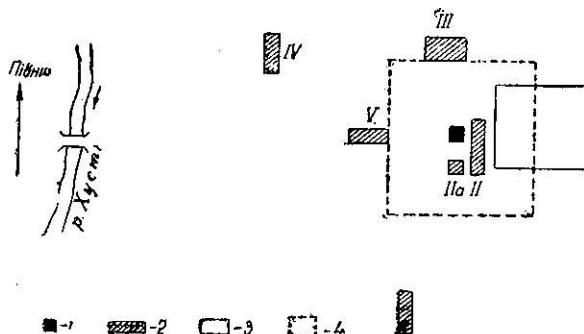

Рис. 1. Схема розташування шурфів коло пам'ятника мамонту в с. Кулішівці. 1 — пам'ятник, 2 — шурфи 1948 р., 3 — сучасна будівля, 4 — цегляний фундамент пам'ятника.

води з'явилися на 2,35 м нижче рівня води в р. Хусть. Характер суглинків у цьому шурфі не відповідає опису костеносних порід, що їх подає І. О. Калениченко. Отже, відсутність в цьому шурфі будь-яких культурних решток свідчить про те, що суглинки являють стерильну периферію розкопу І. О. Калениченка і що тут же був корінний берег тієї бухти, з якою пов'язані кістки мамонта.

Шурф IV був закладений більше до річки Хусть і виявив наявність найновішого глинясто-піскового алювію 76 см та болотяний ґрунт з торфом 85 см до рівня ґрутових вод. Ніяких культурних решток і в цьому шурфі не виявлено.

Шурф V, закладений на західній стіні фундаменту, виявив наносну землю 62 см, цеглу фундаменту 1,35 м, насипну землю часів будування пам'ятника 25 см, щільну болотяну глину з органічними рештками 35 см, сизий суглинок з валновими конкреціями.

Порівнюючи дані III і V шурфів, можна сказати, що ложем для костеносної породи, тобто для валунних пісків був сизий суглинок, отже, вік самих кісток може бути пізньоплейстоценовий або навіть раннього-лоценовий.

Кістки мамонта, знайдені нами в околицях с. Кулішівки (яр Кринички біля с. Константинова) у валунному делювії, виявилися плейстоценовими. Кістки мамонта, оглянуті нами в Геологічному музеї Харківського університету, що походять з сіл, близьких

Рис. 2. Пам'ятник мамонту в с. Кулішівці (1948 р.).

до Кулішівки, виявилися раннього-лоценовими¹.

Отже, можна зробити висновок, що кістки мамонта, викопані І. О. Калениченком, якщо й пов'язані з палеолітом, то скоріше відповідають пізньопалеолітичним пам'яткам. Проте прямих даних про палеолітичний характер кісток мамонта в Кулішівці немає.

Особливої уваги заслуговує тепер сам пам'ятник, поставленій на місці описуваних розкопок. Цей пам'ятник є єдиний в своєму роді і заслуговує на особливу увагу.

¹ Кістки з розкопок І. О. Калениченка були передані в Харківський університет. Поки що точно не встановлено, які саме кістки, що збереглися в цьому музеї, походять з Кулішівки.

Пам'ятник являє собою чавунну споруду у вигляді зрізаної піраміди (рис. 2) до 3 м висоти. На чавунних плитах, які утворюють п'єдестал, з усіх чотирьох сторін зображені скелет мамонта, зроблений по образу одного з скелетів Зоологічного музею Російської Академії наук.

На плитах, які утворюють власне піраміду, є написи, один з яких наведено вище. Написи на інших плитах піраміди говорять про те, що розкопки провадилися „в присутствии владельца графа Ю. А. Головкина“, що кістки „подарены Харьковскому университету и хранятся в Зоологическом кабинете“.

На одній з плит є також напис про колишнє пограничне положення с. Кулішівки між Росією та областями, що їх захоплювала панська Польща.

Незважаючи на великий інтерес, який являє собою пам'ятник в с. Кулішівці як з погляду культурно-історичного, так і з палеонтологічного, відомостей в літературі про нього майже немає. Глуха згадка про нього є у В. І. Талієва¹, який навів також його

¹ В. И. Талиев, Важнейшие города, селения и достопримечательности Харьковской губернии. Природа и население Слободской Украины, 1918, стор. 316.

фотографію, у П. Тутковського², який не бачив пам'ятника, а тому неправильно вказав, що на ньому зображена лише голова мамонта, і, нарешті, більш ґрунтовна замітка про кулішівські знахідки подана С. Ф. Козловим². Палеонтологічний матеріал, здобутий І. О. Калениченком, являє собою кістки від двох скелетів мамонтів і одного скелету коня. І. О. Калениченко відзначає, що серед кісток, які утворювали кістяну брекчію, були також ребра. При наявності кісток черепа та кінцівок можна думати, що в Кулішівці ми маємо поховання в бухті давньої річки кількох трупів мамонтів та коня без участі людини. Таких знахідок останків мамонта, не звязаних з діяльністю людини, відомо в Українській РСР понад 200. Отже, на нашу думку, явно вираженої палеолітичної стоянки в Кулішівці не було, а окремі кремінні знаряддя серед кісток якщо й були, то залишилися непоміченими І. О. Калениченком.

¹ П. Тутковский, Нарисы з природы України, 1920, стор. 6.

² С. Ф. Козлов, Забытая находка близ с. Кулешовки, Проблемы истории докапиталистических обществ, 1939, № 7—8, стор. 169—170.

І. Г. ПИДОПЛИЧКО

ОБ ОДНОЙ НАХОДКЕ КОСТЕЙ МАМОНТА

Р е з ю м е

Автор совместно с П. И. Борисковским, по поручению Института археологии АН УССР, произвел археологическую разведку на месте раскопок костей мамонта в с. Кулешовка Сумской области, производившихся в 1839 г. профессором Харьковского университета И. О. Калениченко.

На месте раскопок в 1841 г. был поставлен чугунный памятник в виде усеченной пирамиды с изображением скелета мамонта на плитах пьедестала. Памятник был сооружен на фундаменте из кирпича. Фундамент, на сооружение которого пошло около 60 000 кирпичей, занимает площадь около 120 m^2 и покрывает место раскопок И. О. Калениченко.

Вокруг памятника, по периферии фундамента заложено было 5 шурfov, в которых никаких палеолитических остатков не обнаружено.

Шурфами установлено, что кости, извлеченные И. О. Калениченко и принадлежавшие двум особям мамонта и одной лошади, залегали выше сизого пресноводного суглинка, который подстилает в этой местности валунные глины. Следовательно, возраст костей мамонта может быть плейстоценовый или даже голоценовый.

Памятник мамонту, поставленный в с. Кулешовке свыше 100 лет назад, представляет в настоящее время культурно-историческую ценность и требует охраны.

С. М. ОДИНЦОВА

РОЗВІДКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ в 1948 р.

Ізюмщина є дуже багатою в археологічному відношенні територією Лівобережної України. Тут виявлено понад 350 стародавніх поселень. Ці поселення відносяться до ранньонеолітичного та неолітичного періоду, до мідно-бронзового віку, до скіфського та слов'янського часів.

Археологічні дослідження на цій території були початі ще в 90-х роках минулого століття. На основі донецьких археологічних матеріалів, одержаних в результаті систематичних польових досліджень, початих у 1901 р., написані праці В. А. Городцова, які стали класичними.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, починаючи з 1920 р., роботи по дослідженням археологічних пам'яток Донеччини, включаючи Ізюмщину, велись протягом двох десятиріч М. В. Сібільовим. Йому належить відкриття переважної більшості відомих за нашого часу на Донеччині археологічних пам'яток, головним чином неолітичних стоянок.

Після смерті М. В. Сібільова автором цієї замітки проведено обслідування ряду пам'яток на Ізюмщині, раніше відкритих М. В. Сібільовим. Особливий інтерес їх полягає в тому, що на основі матеріалів ряду стоянок, очевидно, вдається встановити зв'язок їх керамічних і кремінних комплексів, чого не вдавалось зробити раніше.

Зупинимось на характеристиці деяких стоянок.

Четверта Ізюмська стоянка виділяється з числа інших стоянок більшою кількістю знайдених на ній речей, а також своїм місцеположенням. Її залишки виявлені на лівому березі Дінця, проти м. Ізюма, на схилі до озера Оступ, а також в західному напрямі — до озера Очеретуватого. З півдня стоянка обмежена струмком, який тече

з озера Очеретуватого в Сіверський Донець, а з півночі — лугом с. Гончарівки.

На правому березі Сіверського Дінця проти стоянки здіймається гора Кременець з потужними виходами крейди і великою кількістю доброго крейдяного кременю сірого і темносірого кольору.

Стоянка досить значних розмірів — близько 0,4 га. Територія стоянки широку зорюється і використовується під городи після весняної повені. Культурні залишки залягають в супіску сірого кольору. Основна кількість матеріалу зосереджена на порівняно невеликій ділянці (70×50 м).

Матеріал четвертої Ізюмської стоянки складається з кераміки та кременю.

Кераміка ділиться на кілька груп. До першої групи відноситься ліпна сіроглинняна кераміка з червонуватою шорсткою поверхнею, маса якої має домішку піску, прикрашена гребінчастим і ямковим орнаментом, з стінками 0,5—0,6 см завтовшки. Цю кераміку можна датувати розвиненою порою неоліту.

Другу групу представляє кераміка пори переходу до бронзи. Це теж ліпна кераміка з темною і коричневою поверхнею, сіра на зламі з домішкою піску та рослинних залишків. Поверхня фрагментів збереглася краще, ніж в попередній групі, вона виявляє ознаки лощення. Орнамент її гребінчасто-ямковий з нарізками по вінцях, які утворилися при надавлюванні зсередини. На стоянці зустрічається також кераміка часу катакомбних поховань, скіфська і слов'янська.

Кремінь четвертої Ізюмської стоянки світло- і темносірий, прозорий, рідше коричневий і навіть жовтий. Кремінні знаряддя цієї стоянки різноманітні за призначенням та технікою виготовлення. Це передусім

грубі заготовки рубаючих знарядь, масивні скребки та скребла, різці, різаки, великі ножоподібні пластини, пилки та ін. Зустрічаються також знаряддя, оброблені прекрасною віджимною ретушшю по краях чи по всій поверхні, як наприклад, масивний ніж з жовтого кременю. Частина кремінних знарядь має блакитнувату, а іноді білу патину.

Крім того, на стоянці зустрічаються в невеликій кількості знаряддя мікролітичного типу: пластинки, перерізи пластинок, трапеції, різці та ін.

Залишки п'ятої Ізюмської стоянки знаходяться за 0,5 км на південний захід від четвертої стоянки, на заливному лузі між піщаною терасою, на якій була садиба Водоріза, та озером Колодкуватим.

Над цим озером М. В. Сібільзовим в 1925 р. було закладено пробний шурф, який показав, що зверху знаходиться темний рослинний шар товщиною 15 см, далі — шар сірого піску — 12 см, а під ним залягає світлий пісок. Культурні залишки виявлено в сірому та у верхній частині світлого піску.

Останнього часу поверхня стоянки змінилася: вітри та опади зруйнували верхні шари, в результаті чого місцями оточився білий пісок.

Більша частина матеріалу зосереджена в центрі стоянки, на білому піску, але велика кількість його знаходиться і на краях стоянки, зайнятих городами. Речовий матеріал п'ятої стоянки складається також з керамічних фрагментів і кремінних знарядь, але знайдено їх тут значно більше, ніж на інших стоянках.

Тут зустрічаються фрагменти неолітичної кераміки з жовтою поверхнею, сірі на зламі, з домішкою дрібного та крупного піску, прикрашенні ямковим та гребінчастим орнаментом. Тут трапляється також кераміка часу переходного до бронзи та часу бронзи. Глина її також сіра, з домішкою рослинних залишків, піску та зерен кварцу. Поверхня посуду часто добре згладжена, орнамент борозенковий в різних комбінаціях ямково-гребінчастий, трикутно-накольчастий або у вигляді дрібних насічок та глибоких вм'ятин, наскрізних отворів та круглих опуклостей, розташованих пояском на зламі біля вінець. Іноді зразки вінців орнаментовані відбитками прямого штампу, що утворює гофрований край вінця. Знайдено кераміку з вірьовочним та валиковим орнаментом.

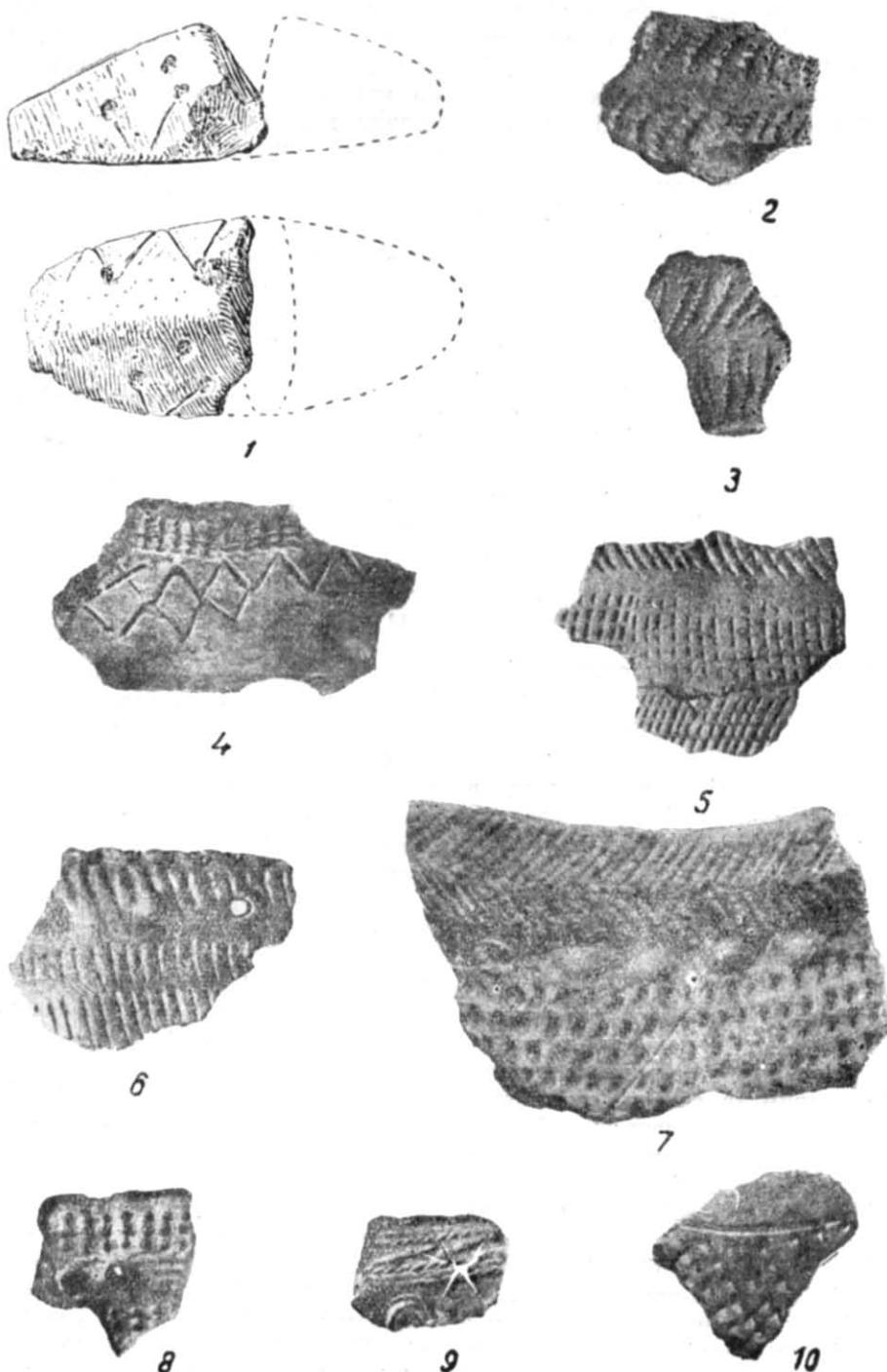
Кремінь по забарвленню і якості той же, що й на четвертій стоянці. Багато виробів з голубою і навіть білою патиною. Форми знарядь ті ж, що й на четвертій стоянці. Трапляються знаряддя з чудовою віджимною ретушшю по всій поверхні або тільки по краях. Виявлено масивні знаряддя, як наприклад, величезні пластини, такі ж скребки з високою ретушшю по робочому краю, проколки або свердла, різці, звичайні кремінні сокири та ін. Тут же знайдено наконечник списа, що по формі нагадує мідні наконечники, з прекрасною віджимною ретушшю на обох поверхнях.

Кремінний матеріал мікролітичного типу, так як і на четвертій стоянці, зустрічається в незначній кількості. Це ті ж нуклеуси, ножоподібні пластинки, перерізи пластинок і, рідко, різці. З цієї стоянки походить і уламок знаряддя, що має форму човника з поперечним жолобком посередині верхньої поверхні і зроблене з талькового сланцю. Такі знаряддя дуже характерні для раннього етапу розвиненого неоліту Дніпровського Надпіріжжя (рис. 1).

Наддонецька стоянка — одна з найбагатших на Ізюмщині. Вона розташована на високому супіщаному горбі лівого берега П. Дніця за 300—400 м від белега і за 0,5 км нижче с. Сніжківки. Східна частина стоянки розорюється, а західна — покрита чагарником та травою. Біля підніжжя горба знаходиться озеро Гаврилівське — тут і трапляється найбільша кількість археологічного матеріалу.

На стоянці знайдено багатий кремінний матеріал та різноманітну за віком кераміку.

Тут — неолітична сіроглиняна кераміка з червонуватою поверхнею, ямково-гребінчастим орнаментом і домішкою піску в масі; кераміка епохи міді, що нагадує кераміку четвертої та п'ятої Ізюмських стоянок; кераміка часу бронзи з темносірої глини, майже чорна на зламі і рожева, жовта, коричнева та чорна на поверхні, з грубими, зсередини борознистими слідами від загладжування. Складний вірьовочний орнамент часто покриває всю посудину, часто зустрічається також орнаменти валиковий, гусеничний та у вигляді насічок по краю вінця. Нерідкі фрагменти скіфського та слов'янського часів. Вінця фрагментів слов'янської кераміки відігнуті назовні і прикрашенні лінійним та хвилястим орнаментом. Тут же зустрічається сіроглиняна тонкостінна добре випалена кераміка з штампованим орнаментом, а також сіроглиняна, добре випалена кружальна кераміка, орнаментована лощеними верти-

Речі з 4-ої та 5-ої Ізюмських стоянок: 1 — човникоподібне знаряддя з талькового сланцю, 2—5 — кераміка розвиненого неоліту, 6—10 — кераміка часу, переходного від неоліту до бронзи. Рис. 1 — в $\frac{2}{3}$ н. в., 2—10 — в $\frac{1}{2}$ н. в.

кальними смужками. Останні речі можна датувати часом пізнього середньовіччя.

Кремінний матеріал стоянки представлений переважно сірим прозорим кременем, але зустрічається, хоча й рідко, чорний з білими плямами. Частина виробів має легку білу патину. Серед кремінних виробів є нуклеуси, пластини (4—20 см довжини), скребки, різці, сокири-різаки та ін., оброблені дуже грубо шляхом оббивання, але зрідка трапляються предмети з прекрасною віджимною ретушшю, що покриває обидва боки знаряддя, наприклад, наконечник дротика, що по формі нагадує лист верби.

На цій стоянці мікроліти, в більшості своїй невеликі пластинки, також складають невеликий процент західок.

Третя Сахалінська стоянка знаходиться за 30 км на південь від Ізюмських стоянок. Сахаліном звуться частина селища Баннівське, Слов'янського району, Сталінської області. На Сахаліні, розташованому на краю першої надлугової тераси лівого берега Сіверського Дніця, виявлено три стоянки.

Зараз більш-менш збереглася лише третя стоянка. Вона знаходиться на самому кінці південної частини Сахаліна, на садибі Харковецького та сусідній з нею, там, де піски довгим мисом видаються в луг. Земля обох садиб щорічно зорюється під городи. Культурні залишки знаходяться на зораній землі.

Кераміка цієї стоянки орнаментована пе-

реважно валиком з насічками на ньому, але є й більш рання — з борознистим та ямково-гребінчастим орнаментом. По кольору глини кераміка темносіра з жовточервоною поверхнею та з незначною домішкою піску в тісті. Тут також трапляється і пізня кераміка.

Кремінь світло- і темносірий, прозорий, іноді з плямами та білуватою патиною. Тут переважно ті ж знаряддя, що й на четвертій і п'ятій Ізюмській та Наддонецькій стоянках, тобто нуклеуси, пластини, скребки, різці, сокири та ін. Кремінь мікролітичного типу трапляється, як і на попередніх стоянках, в малій кількості і тих же форм.

Сіверський Донець становить величезний науковий інтерес для вивчення розвитку людського суспільства за первісного часу на території степів України. Це показав своїми невтомними дослідженнями М. В. Сібільов¹. Уже попереднє співставлення матеріалів Сіверського Дінця з матеріалами Дніпра говорить про єдність культури цього часу на території степів України.

Необхідно продовжувати дослідження Сіверського Дінця в археологічному відношенні, приділивши особливу увагу пам'яткам неолітичного часу, періоду ще мало вивченому, але досить важливому в історії розвитку людського суспільства нижчого ступеня варварства на півдні України.

¹ М. В. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, вип. I—IV, Ізюм, 1926, 1928, 1930 рр.

С. Н. ОДИНЦОВА

РАЗВЕДКА НЕОЛИТИЧЕСКИХ СТОЯНОК НА СЕВ. ДОНЦЕ в 1948 г.

Резюме

Разведка 1948 г., проведенная по Донцу в пределах Изюмского района, Харьковской области и Славянского района, Стalinской области, дала большой археологический материал. Среди стоянок по богатству археологического материала выделяются четвертая и пятая Изюмские, Наддонецкая (Изюмский район) и стоянка Банная —

Сахалин III (Славянский район). Значение их археологического материала заключается в том, что на основании дальнейшего его изучения удастся, повидимому, установить связь керамических и кремневых комплексов этих стоянок, чего почти не удавалось сделать раньше.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОЇ ЕПОХИ НА ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ

Дубно-Кременецька експедиція 1948 р. під час роботи в межах Ровенської та Тернопільської областей виявила та обслідувала ряд пам'яток доби раннього заліза. Ці пам'ятки об'єднуються загальним своїм характером як у відношенні топографії, так і у відношенні матеріалу.

Всі вони являють собою відкриті поселення, позбавлені будь-яких штучних укріплень, які розташовуються на більш-менш високих горбках або виступах плато, — і жодного разу не виявлені у низині — на дюнах або на заплаві. Позначаються ці поселення звичайно великою кількістю керамічних уламків, розкиданих на поверхні землі.

Прикладом такого поселення може бути поселення у с. Липа, Дубнівського району, Ровенської області.

Розташоване воно на пологому схилі яру, що впадає в долину р. Ікви. Серед жителів села це місце зветься „Вітровщина“.

Тут зібрано уламки кераміки, яка розділяється на три основні групи.

Перша з них відрізняється грубою глиною з домішкою крупного піску та товченого перепаленої кременю. Обпал нерівномірний, що стверджується кольором черепка, більшість уламків має зовнішню поверхню світлого (жовтуватого або сірого), а внутрішню — чорного кольору. Поверхня часто вигладжена, а іноді — нібито ангобована.

Друга група уламків цілком подібна до першої, але відрізняється відсутністю в глині домішок.

Третя складається з черепків посуду, виготовленого з тонкопросіяної, маркої глини з домішкою дрібного піску. Черепки здебільшого мають червонуватий, коричневий або жовтий колір.

Всі три групи посуду виготовлені вручну, без гончарського круга. Форми дуже мало розчленовані, вінця слабо розширені або,

здебільшого, прямі; денця плоскі. Більшість фрагментів належить банкоподібним посудинам та мискам.

Фрагменти посуду перших двох груп рідко бувають орнаментовані, фрагменти ж посуду третьої групи орнаментовані значно частіше. Виявлено такі типи орнаментації: насірізні дірочки під вінцями, дірочки з горошинами, защици по вінцях, защици по шийці, валик із зашипами, ямки вдавлені, ямки вирізані, нарізки по краю вінець, зрідка — нарізний геометричний рисунок. Іноді зустрічаються комбінації деяких типів орнаментації на одному черепку.

Подібна кераміка з матеріалів, зібраних М. І. Острівським на „Вітровщині“, зберігається в Дубнівському музеї. Тут є кілька цікавих уламків, наприклад уламок ручки від корячка скіфського типу, та кілька уламків від підставок, що дуже нагадують підставки відомих зображені пташок з поховань висоцького типу.

Крім кераміки в урочищі „Вітровщина“ трапляються кремінні знаряддя — так звані „криві ножі“ (серпи), вістря списів, виконані дуже старанно так званою плоскою надбужанською технікою, та числені уламки і відщепи кременю.

Подібні матеріали, крім окремих відмін у деталях, як-от співвідношення типів посуду, наявність того чи іншого виду орнаментації, дбайливість лощіння поверхні посуду та ін., виявлені і в ряді інших пунктів.

У районі Дубно, крім с. Липи, поселення цього типу відрізняються в с. Мирогощі (урочище проти „Попової дубини“). Сліди поселень виявлено в сс. Острів-Варковецький та Підлужжя.

В межах Тернопільської області аналогічні поселення виявлені в районі Кременця — в самому місті, на прилеглих горах (Куликівка, Сичівка та ін.), а також в долині

р. Ікви — на схилах ярів на південь від міста, коло с. Куликів („Гостра Гора“ — два пункти). Типові поселення відзначено на південь від Кременця — в районі Вишнівця (сс. Лози та Мишківці); на захід від Кременця — в сс. Новостав, Бирки, Кордишів, Великодедеркальського району. Дуже близькі до вказаних матеріали, зібрани на кількох знаходищах в районі Тернополя — в с. Чистилівка, Великоглибочецького району, та в с. Застіноче, Струївського району.

Цікаво відзначити, що на території багатьох з цих поселень (Мирогоща, Бирки, Лози та ін.) були також знайдені кремінні вироби (криві ножі та ін.), виготовлені надбужанською технікою. З цією рисою відзначених експедицією знаходищ цікаво порівняти те, що, як на це звертає увагу ще Л. Козловський¹, так звані надбужанського типу кремінні знаряддя зустрічаються в ранніх (гальштатського часу) похованнях висоцького типу.

Культурна належність знаходищ, зафіксованих експедицією, являє значний науковий інтерес. В характері посуду, особливо в орнаментації, спостерігаємо багато спільніх рис з скіфською культурою, що дозволяє цілком безперечно віднести даний комплекс до доби раннього заліза. Але, незважаючи на багато спільніх рис з керамікою наддніпрянських пам'яток скіфського часу, отожнювати Волино-Подільські знаходища з скіфською культурою неможливо не тільки тому, що територія, де їх виявлено, ніяк не може бути віднесена до Геродотової Скіфії, а й через деякі відмінні риси у самому матеріалі (хоча б у технології виготовлення посуду, почасти в орнаментації та ін.).

Культурні рештки скіфського часу на території Волині та Західного Поділля досі мало привертали увагу дослідників. Польські археологи визначають на цій території так звану висоцьку культуру, яка являє собою, з одного боку, культурний вияв, досить близький до скіфської культури, а з другого — якусь східну аналогію лужицької культури. „Висоцька культура“ звичайно визначається як неврська. Цей погляд походить і частина радянських археологів, зокрема М. І. Артамонов².

Територіальне поширення „висоцької культури“ поки що точно не з'ясоване, оскільки наше знання її досі базується на

двох більш-менш добре розкопаних полях поховань біля сс. Чехи та Висоцько, Бродівського району, Львівської області, та ряду окремих знахідок або поховань з тієї ж місцевості (східна частина Львівської області, головним чином, район Броди—Золочів та тівнічна частина Тернопільської області). Жодного поселення цієї культури досі ми не знаємо. Правда, в польській літературі можна знайти посилання на Почапи¹ (матеріал частково — у Тернопільському музеї), але характер цього знаходища зовсім неясний.

Одним з найцікавіших питань у зв'язку з добою раннього заліза на Поділлі та Волині є питання про відношення „висоцької культури“ до так званої „комарівської культури“, яка належить до доби бронзи та раннього заліза.

Польські археологи схильні розглядати ці культурні вияви як відмінні не тільки хронологічному, а й у територіальному визначення, отже, цілком різні за своїм походженням. Територією поширення пам'яток комарівського типу звичайно вважається Наддністрянщина — землі, розташовані на південні від поширення пам'яток висоцького типу.

Пам'ятки комарівського типу в деяких рисах пов'язуються з так званим „фракійським галльштадтом“, але, з другого боку, в свою чергу мають дещо спільне з тією ж лужицькою культурою.

Останнього часу пам'ятки комарівського типу виявлено в районі Дубно (Костянець та ін.),² отже, територія їх поширення сягає й на північ від території поширення пам'яток висоцького типу. Інтерес пам'яток, виявлених Дубно-Кременецькою експедицією на території класичного поширення пам'яток висоцького типу, полягає в тому, що їх кераміка дуже близька до кераміки пізньо-комарівського типу (наприклад, того ж Костянця). Отже, зважаючи на їх знаходження і в межах північної частини Тернопільської області, треба визнати, що територія поширення пам'яток комарівського типу перекриває собою територію поширення пам'яток висоцького типу.

В той же час Дубно-Кременецькою експедицією не виявлено жодного поселення з керамікою, типовою для висоцьких поховань. Тільки в одному пункті — в урочищі Лиса Гора у с. Новостав, Великодедеркаль-

¹ Z. Kozłowski, *Zarys pradziejów Polski połud. wsch.* Lwów, 1939, стор. 59.

² М. И. Артамонов, Этнogeография Скифии, Ученые записки ЛГУ, вып. 13, Л., 1949, стор. 160.

¹ Z. Kozłowski, *Zarys pradziejów Polski połud. wsch.* Lwów, 1939, стор. 61.

² Розкопки І. К. Свешнікова.

ського району, було знайдено кілька (3—4) уламків тієї чорнолощеної кераміки, яка звичайно зустрічається в похованнях висоцького типу і вважається для них найхарактернішою ознакою. Але і в цьому пункті основну кількість знахідок складають ті типи кераміки, що характеризують інші пам'ятки доби раннього заліза, обслідувані експедицією, тобто близькі до пам'яток комарівського типу. Тут знайдені, зокрема, уламки посуду, технологічно близькі до посуду з „Вітровщини“, частина з них прикрашена орнаментом у вигляді нарізки по вінциях, валиками із зашипами, дірками з горошинами. Отже, відокремлювати цей пункт від інших знахідок доби раннього заліза, обстежених експедицією, навряд чи можливо.

Кераміка, яка зустрічається звичайно в похованнях висоцького типу, за своїми розмірами, а також технологічними якостями не може розглядатися як посуд господарського призначення. Звідси можна зробити висновок, що поруч з керамікою того типу,

що трапляється в похованнях, існував посуд іншого, відмінного типу, більш практичний, через що поселення, які повинні відповідати кладовищам типу Висоцького, помилково відносяться дослідниками до іншого культурного вияву.

Звідси, здається, можна висунути як робочу гіпотезу думку, що поселення типу „Вітровщини“, які поширені на північному Поділлі та південній Волині і звичайно відносяться до останньої стадії „комарівської культури“, та так звана „висоцька культура“, досі відома тільки на підставі дослідження кладовищ, в дійсності становлять єдиний культурний вияв, генетично пов'язаний з пам'ятками бронзової доби, що визначаються звичайно як комарівські¹.

Можливо, саме в такому аспекті і слід пояснювати культурну належність пам'яток доби раннього заліза, обслідуваних Дубно-Кременецькою експедицією.

¹ Висновки автора про історико-культурну належність цих пам'яток редакція вважає дискусійними. — Ред.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

ПАМЯТНИКИ СКИФСКОЙ ЭПОХИ НА ВОЛЫНО-ПОДОЛЬСКОМ ПОГРАНИЧЬЕ

Р е з ю м е

Обследование в 1948 г. Дубно-Кременецкой экспедицией Волыно-Подольского пограничья, в том числе и территории распространения так называемой висоцкой культуры, показало полное отсутствие здесь классических висоцких поселений. Вместо этого обнаружено значительное количество поселений скифской эпохи несколько иного облика, керамика которых сходна с керамикой позднекомаровского типа.

Основываясь на оценке общего характера материала висоцких погребений, автор высказывает гипотезу о том, что открытые в 1948 г. поселения и должны соответствовать могильникам типа Чехи или Высоцко, тем более, что на одном из этих поселений — в урочище Лысая Гора в с. Новостав, Беликодедеркальского района, Тернопольской области — найдено несколько обломков типичной висоцкой посуды.

О. В. БОДЯНСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В МЕЖАХ ПОРОЖИСТОЇ ЧАСТИНИ ДНІПРА в 1947—1948 рр.

I: П'ята Ігренська ранньонеолітична стоянка

Проти м. Дніпропетровська, на лівому березі Дніпра, знаходився Ігренський півострів, який з півночі омивався р. Самарою, а з заходу — Дніпром. З сходу півострів був відділений від материка річищем р. Шилянки — колишнім рукавом р. Самари. Після збудування Дніпрогесу це русло вкрилось водою, і Ігренський півострів знову перетворився на острів, яким він і був, певно, в давнину.

На західному краї Ігренського півострова, на лівому березі гирла р. Самари, яка тут впадає в Дніпро, знаходиться невеликий мис, видовжений по течії Дніпра з півночі на південь. Найвища частина його досягає 7 м над літнім рівнем Дніпра і являє собою задерновані піщані кучугури.

В найвищій північній частині миска весняна повідь 1946 р. підмила берег, виявивши культурний шар ранньонеолітичної стоянки, що одержала назву п'ятої стоянки під час дослідження її ще Дніпрельстанівською археологічною експедицією.

Стоянка розташована на березі надзаплавної тераси півострова, основу якої становили граніти, перекриті дуже древчим білложовтим піском. Цей пісок перекриває древня дюна товщиною до 1 м, яка складається з білого пиловидного піску.

Вище, як виявилося, йшли щільний черепашок *Paludinae* та бурий еоловий пісок, задернований з поверхні.

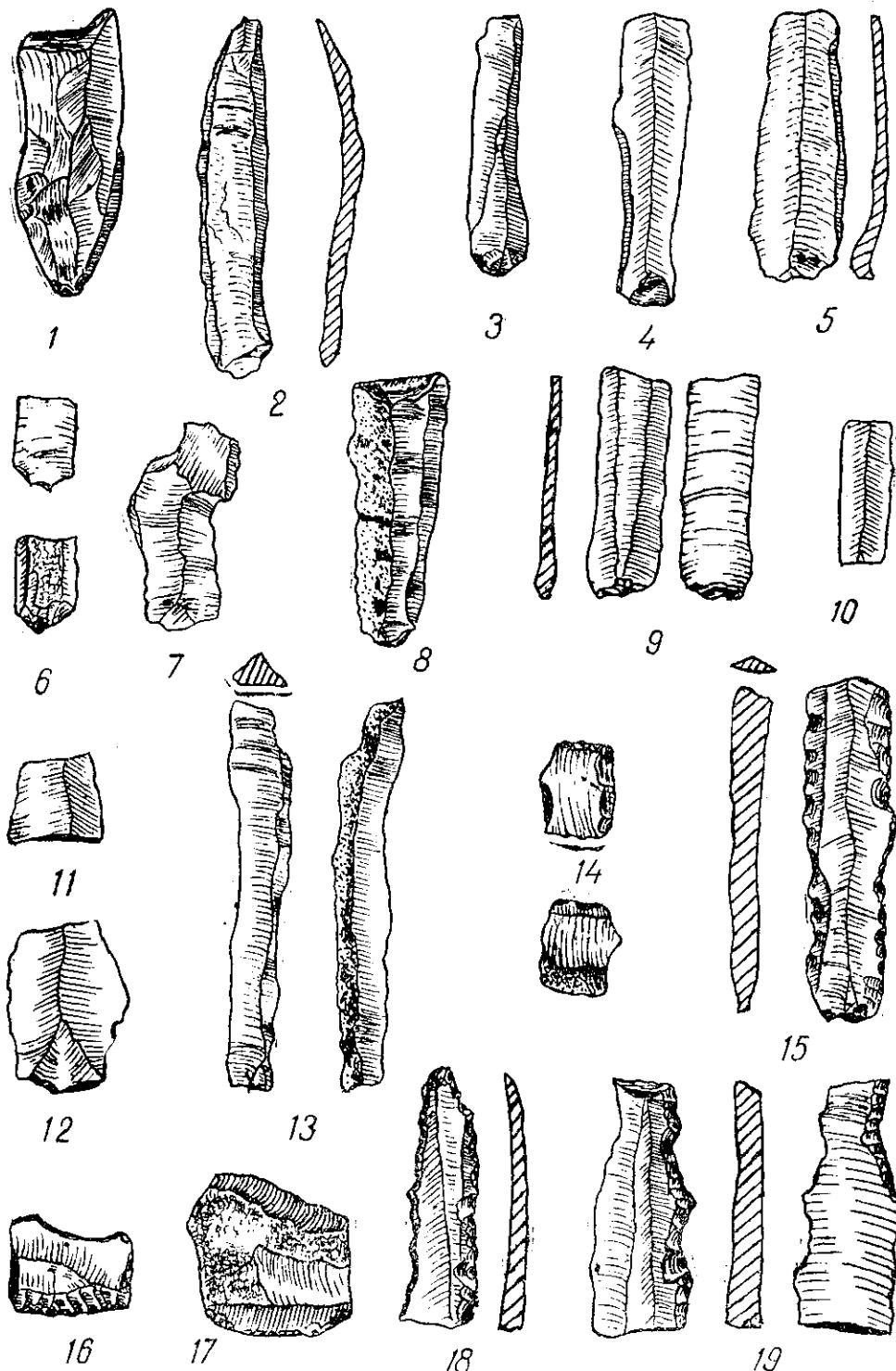
Розкоп в 10 м², орієнтований по сторонах світу, був закладений над обрізом берега. Після зняття верхнього шару еолового піску виявилась суцільна, еліпсоїдної форми, купа черепашок з хвилястою поверхнею, видовжена в напрямі з півночі на південь, площею близько 8 м². Складалася вона з

черепашок *Paludinae* і поодиноких черепашок *Unio*. Серед черепашок і знаходилися археологічні залишки.

Вироби з кременю (56 екземплярів) становлять основну кількість знахідок. Четверта частина їх виготовлена з сірого, напівпрозорого, подекуди плямистого кременю, зрідка зустрічається коричневий кремінь. Частину виробів вкриває білувата, рідше сіра патина.

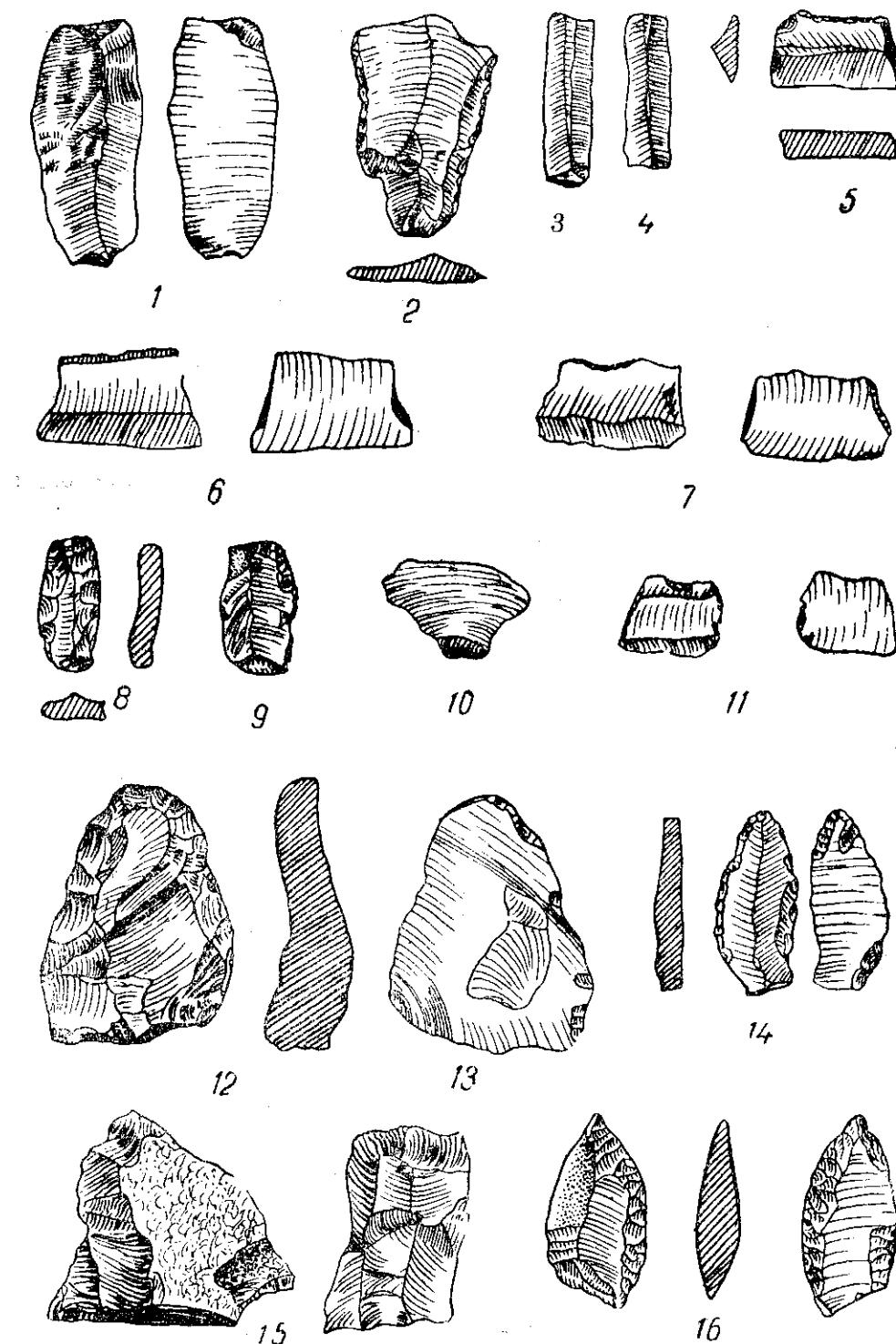
Знайдено один мікронуклеус, перерублений у різець (?) (табл. I, 1), та поперечний скол з такого ж нуклеуса, один віджимник-ретушер з грубого відщепка з спрацьованим робочим краєм (табл. II, 12). Основну групу інвентаря становлять навмисне поламані кремінні пластини. З них більш численні — тонкі в перерізі пластини, меншу кількість становлять грубуваті пластини (табл. I, 2—12, II, 3, 4, 6). Знайдено дві невеликі скребачки видовжено-овальної форми (табл. II, 8, 9) та дві — на уламках пластин (табл. I, 16, 17), одне вістря стріли (табл. II, 16), зроблене з гострохонечного відщепка способом двобічного віджимного ретушування. Серед кремінних виробів знайдено й дві трапеції з ретушованими краями (табл. II, 7, 11) та два різці: кутовий на пластині та серединний на нуклеоподібному уламку, а також свердельце на вузькій грубуватій пластині (табл. II, 14). Знайдено й спеціальне знаряддя типу гембеля, яким обробляли кістки (табл. II, 15), виготовлене з плоского трикутного уламка. Знаряддя на грубуватих пластинах іноді мали ретуш з протилежного боку (табл. I, 15, 18, 19). Поруч з черепашковим шаром на піщаному місці, що належить до цієї стоянки, виявлено кремінні вироби (рис. I, 1—11).

Комплекс кістяних виробів складається з 12 предметів. Майже всі вони виготовлені з трубчастих кісток, на деяких речах добре

Кремінні знаряддя з п'ятої Ігренської стоянки. Всі речі — в н. в.

ТАБЛИЦЯ II

Кремінні знаряддя з п'ятої Ігренської стоянки. Всі речі — в. н. в.

помітно сліди відрізування різцем. Всі речі мають сліди застругування кременем, рідко — сліди підшліфовки. Звертають на себе увагу вістря дротиків з грубих застівок

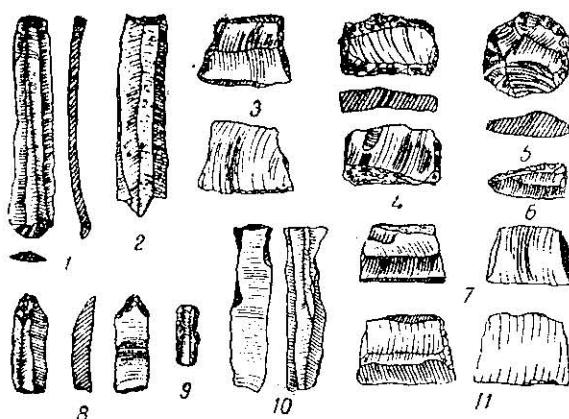

Рис. 1. Кремінні знаряддя з п'ятої Ігренської стоянки. Всі речі — в $\frac{3}{5}$ н. в.

(рис. 2, 1, 2), лощило з ребра великої тварини та уламок мотики з рогу оленя. Знай-

розділити на дві групи. Перша група (23 фрагменти) характеризується відміченою з незначною домішкою товченіми черепашочками глиною; поверхня фрагментів загалом сіроожовтуватого кольору. Шар обпаленої маси досягає 0,1—0,2 см товщини.

Друга група (6 фрагментів) має тверду масу з домішкою дрібного піску. Краї вінць потовщені або закруглені, відхилені назовні. Як можна судити на підставі знахідок, виявлених тут раніше, денця посудин були гострі. На фрагментах помітно оздоблення посуду, розташоване рядками. Більшість фрагментів не має орнаменту, лише два фрагменти орнаментовані — один хвилястим орнаментом (рис. 2, 4), другий — неглибокими вертикальними поглибленими і прогладженими лініями.

В культурному шарі знайдено ювелірні кам'яні вироби: уламок диска з плоскої плитки граніту, краї якого оброблені двобічною оббивкою, уламки плитчастого переносного шліфувадла з коричневого пісковика¹. Крім того, на глибині 1,2 м, під черепашками, в буруватому піску знайдено фрагмент дитячого черепа.

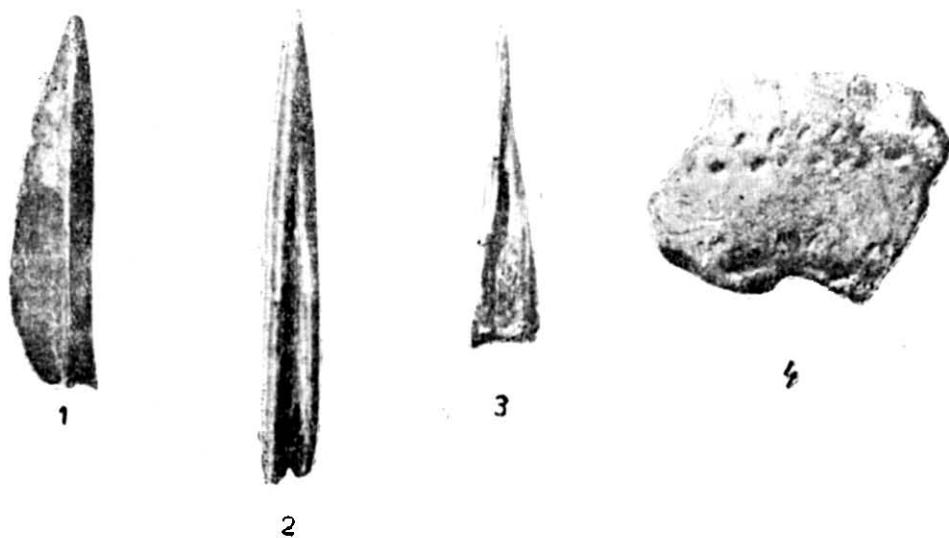

Рис. 2. Предмети з п'ятої Ігренської стоянки. Всі речі — в $\frac{1}{2}$ н. в.

дено уламки щитків річної черепахи з слідами обробки зсередини.

Керамічний матеріал складається з 29 одиниць, — це невеликі, довжиною від 2 до 6 см, фрагменти посудин, середня товщина стінок яких дорівнює 0,9 см. Фрагменти належать не більше ніж трьом посудинам. За складом глини кераміку можна

численну групу знахідок становить здобутий в культурному шарі остеологічний матеріал у вигляді досить дрібних уламків².

¹ Аналогічні шліфувадла, але вироблені з граніту, були знайдені автором і на ранньонеолітичних стоянках на островах В. Дубовому та Кілевому.

² Визначення кісток зроблено В. І. Бібіковою.

Свійські тварини

	Кількість кісток	Кількість особин
Собака	5	1
Дикі тварини		
Куниця кам'яна	1	1
Борсук	. . . . .	1
Вовк	11	1
Дикий кіт	1	1
Кабан	1	1
Козуля	78	3
Олень	75	2
Великий бик	9	4
Заєць	40	4
Бобак	. . . . .	2
Кряква	. . . . .	1
Чирок	. . . . .	1
Сом	9	2
Щука	2	2
Черепаха болотяна	22	2
Кістки, що не підлягають визначенню	45	—

З цього визначення видно, що в ранньо-неолітичний час на Надпіріжжі була приречена лише собака.

Таким чином, для п'ятої Ігренської стоянки, як і для інших ранньо-неолітичних стоянок цього району, характерною господарською ділянкою було мисливство та рибальство.

II. Поселення епохи пізньої бронзи над Сурською заборою в с. Волоському

На правому березі Дніпра за 18 км на південі від Дніпропетровська розташоване с. Волоське, яке тягнеться понад берегом Дніпра від гирла р. Сури до Стрільчої Скелі. На цьому відрізку течії Дніпра є два пороги: Сурський та Лоханський з кількома заборами під правим берегом.

Після збудування Дніпрогесу води Дніпра піднялися в цьому місці на 7 м і покрили пороги, а частково і надзаплавну терасу. Хвили Дніпра розбивають береги, внаслідок чого і виявляються ті або інші археологічні пам'ятки.

В 1940 р. під час обстеження берега в с. Волоському, понад розмитою бровкою берега Дніпра, що має тут висоту розмірю 1—1,5 м, автор виявив селище епохи пізньої бронзи. По всій площі розмиву розкидано велику кількість каміння, вимитого з кам'яних споруджень селища. Деяка частина дрібних каменів носила явні сліди обпалення вогнем. Між камінням траплялись розколоті кістки крупних свійських тварин, численні залишки ліпного посуду, найчастіше з валиковим орнаментом, уламки кам'я-

них сокир-молотів, заготівка на булаву, кістяне лощило, кремінний маленького розміру серп білогрудівського типу. Знайдено декілька зернотерок, здебільшого овальних, а іноді й прямокутних, виготовлених з граніту. Робоча поверхня їх рівна, іноді злегка увігнута, боки старанно оббиті й скосені донизу. Верхняки цих зернотерок вузькі, овальні, з гоструватими або округлими краями і заокругленою спинкою.

Тоді ж автором було знайдено тут і частину ливарної талькової матриці. У розмові з місцевими жителями виявилось, що весною того ж року на березі, в місці селища, учнями було знайдено цілу збірку (до 70, екземплярів) таких ливарних форм, які здебільшого складались з двох частин. Більша кількість знахідок не збереглась. Після стараних розшукув пощастило виявити 11 цілих та п'ять поламаних матриць і один кам'яний товкач. Ці речі свого часу надійшли до Київського історичного музею.

Нижче подаємо їх короткий опис.

1. Матриця для відливки втульчастого долота циліндричної форми, що злегка вужчає до леза. З боків діроочки для закріплення матриць. В поперечному перетині матриця напівокругла. Розмір долота: довжина — 12 см, ширина — 2,6 см (табл. III, 1).

2. Матриця для відливки кінджалів з черенком, що мають форму вербового листка, через усе лезо кінджала проходить нервюра. По краях форми — дірочки для скріплення матриць. В поперечному перерізі матриця прямокутна. Розмір кінджала: довжина — 21,6 см, ширина — 3,4 см (табл. IV, 1).

3. Форма для відливки такого ж кінджала меншого розміру. Поверхня має сліди обпалення. Розмір знаряддя: довжина — 16,2 см, ширина — 2,2 см, (табл. IV, 6).

4. Форма для відливки вузького кінджала з черенком для насадки. Через усе лезо проходить нервюра, в кутках є по дві діроочки для скріплення матриць. Розмір знаряддя: довжина — 20,1 см, ширина — 2,5 см (табл. III, 2). Ця матриця перероблена з старої.

5. Матриця для відливки тесла в формі клина з широким лезом і вузьким обушком; знизу діроочка для скріплення матриць. Довжина знаряддя — 18 см, ширина леза — 4,8 см (табл. IV, 3).

6. Матриця однобічна, для відливки плоского ромбовидного ножа. Розмір ножа: довжина — 13 см, ширина — 2,8 см (табл. III, 5).

7. Матриця для відливки заклепок. Діаметр голівок заклепок — 1,8 см, жала — 1,6 см (табл. IV, 4).

8. Матриця для відливки вузького втульчастого списа, вироблена на тій же плитці, що й попередня матриця, на спідньому її боці. Довжина списа — 16,4 см (табл. IV, 5).

9. Уламок двобічної форми. На одному боці вироблено глибокий жолобок, розширеній до одного краю. На спідньому боці — щось подібне до ножа з черенком. Розмір уламка матриці: довжина — 4,2 см, ширина — 2 см (табл. III, 6).

10. Уламок матриці. На поверхні — широка заглибина з нервюрою посередині. Розмір фрагмента: довжина — 8,4 см, ширина — 2 см (табл. III, 4).

11—12. Шматки плиткуватого тальку з слідами розпилювання при виготовленні й переробці матриць. Один з них використовували для перекривання однобічної матриці.

13. Матриця для відливки двовухого кельта.

14. Матриця для відливки вузького втульчастого списа у формі вербового листа з нервюрою посередині і з короткою трубкою для насадки. Довжина списа 30 см.

15. Уламок однобічної матриці для відливки серпа дніпровського типу.

16. Частина матриці для відливки кинджала з черенком (табл. V, 11).

Ливарні форми виготовлені з сірого з зеленуватим відтінком твердого тальку (I—12), а також з тальку світlosірого, м'якого (13—16).

Разом з матрицями був знайдений і кам'яний товкачік зеленуватосірого кольору, циліндричної форми, трохи поширений донизу, з перехватом угорі й чотирма симетрично виробленими виступами по боках коло перехвату. Розміри: довжина — 24,7 см, діаметр унизу — 6,8 см, перехват — 4 см (табл. IV, 2).

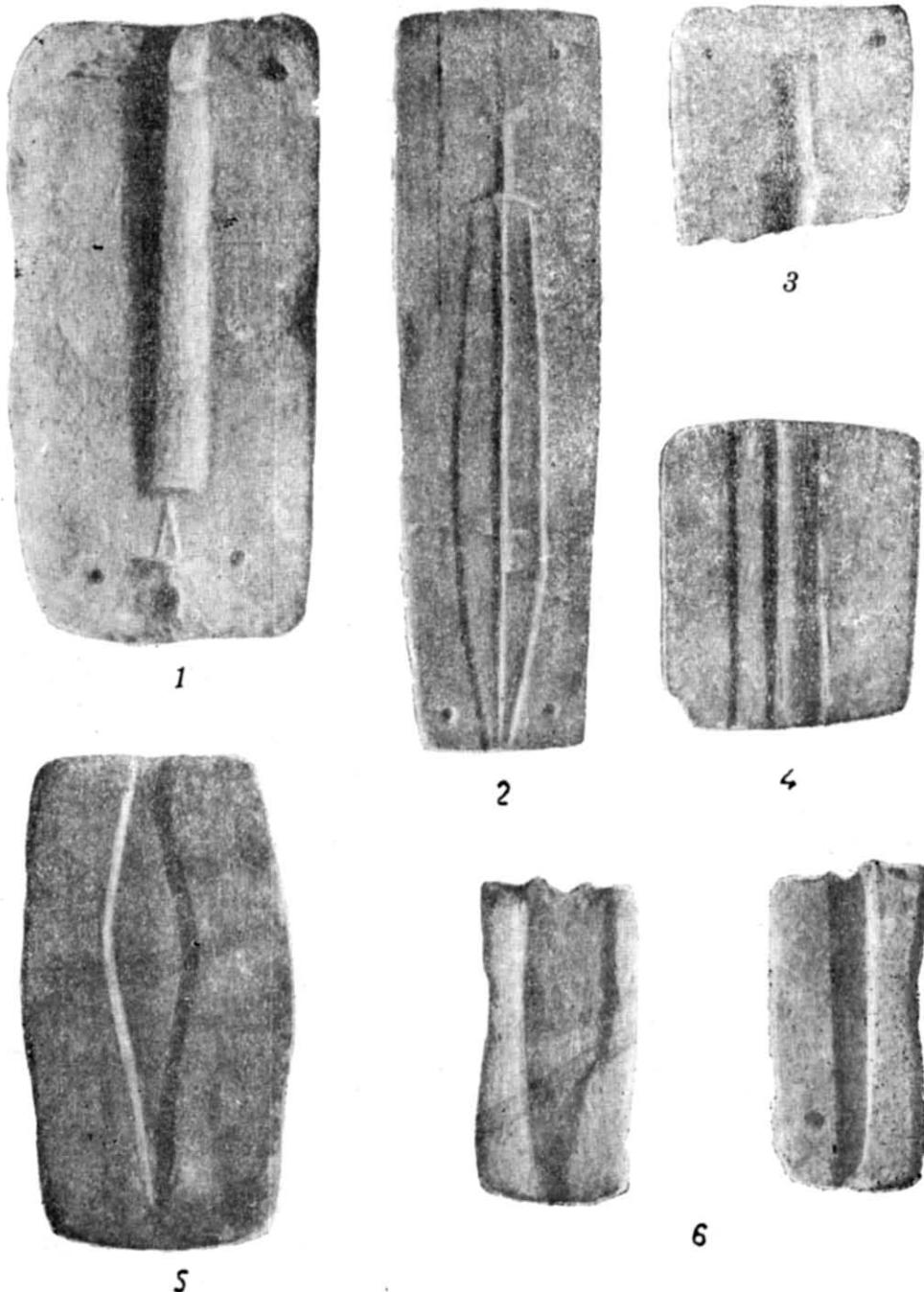
Тут же, в розміві берега, як розповідають місцеві жителі, знаходили бронзові ножі, кинджали, списи. Автором знайдено прив'язну та свердлені кам'яні сокири, а також цілу посудину, керамічну ливарну ложку, вироблену з глинняного тіста з домішкою шамоту. Звідси відомі також біконічні пряслиця, пальчасті та звіриного стилю фібули, зализні втульчасті списи, бронзові трубочки, бронзовий перстень із завитками чотирьох плоских спіралей, болотна руда, зализні шлаки та уламки грубо виробленого посуду, що здебільшого включає

домішку крупного шамоту (вінця посуду віддігнуті назовні). Виявлено також одне поховання з кістяком у випростаному стані, що мав деформований череп. З цього ж пункту відоме і кругле жорно, кілька великих посудин біконічної форми, що так само, як і перелічені вище знахідки, належать до культури полів поховань. Таким чином, на площі поселення епохи пізньої бронзи були рештки поселення культури полів поховань пізнього часу. Місце розташування селища бронзової доби знаходиться приблизно за 100 м від води проти Сурської забори, що в цьому місці перетинає правий рукав Дніпра між берегом і Сурським островом на висоті до 7 м над рівнем Дніпра і являє собою надзаплавну терасу.

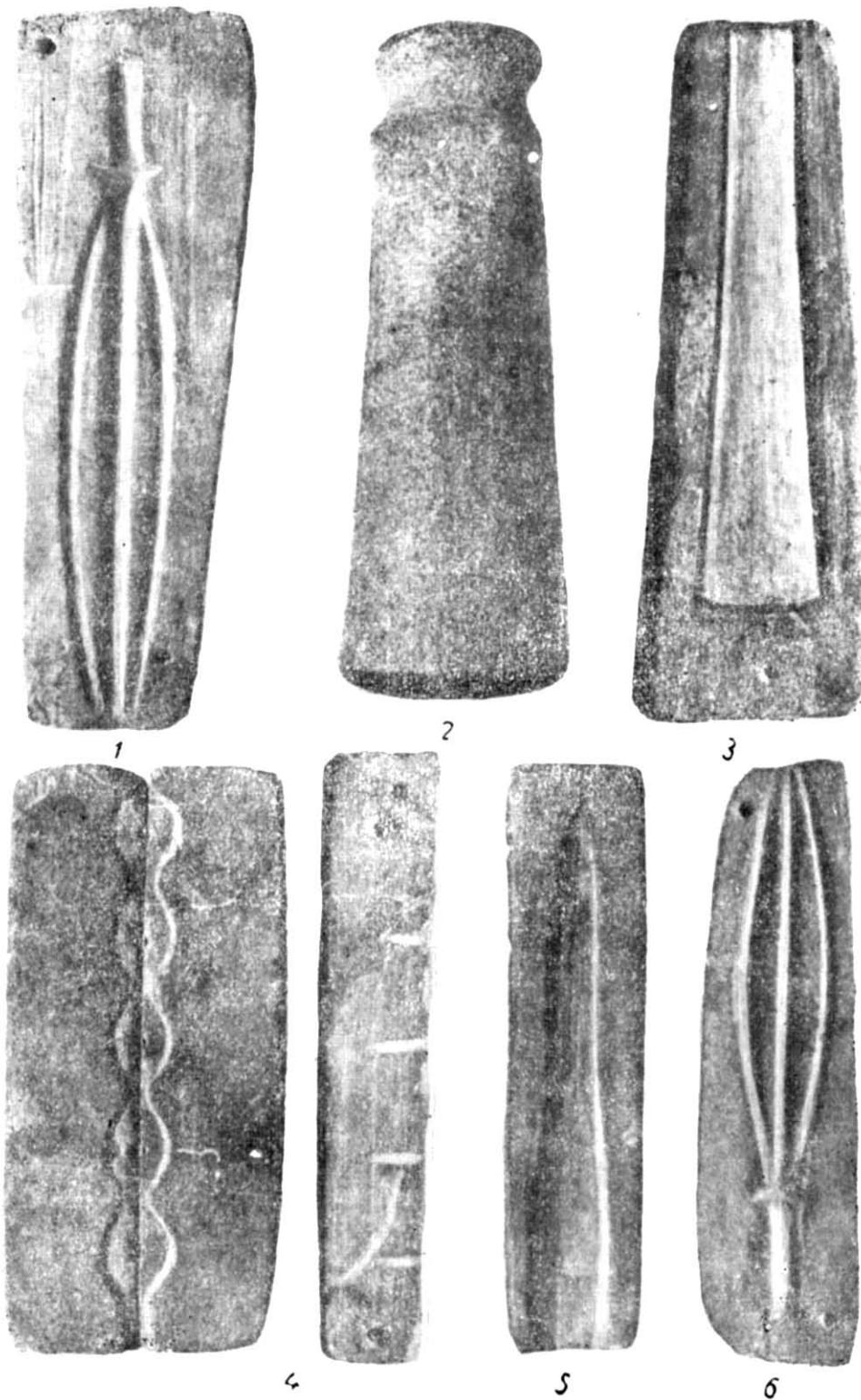
В 1941 р., під час археологічної розвідки в обрізі бровки було помічено широку заглибину, дно якої чітко простежувалося у світловотому лесі і заходило на глибину 1,5 м від сучасної поверхні. На цій же глибині виднілася основа кам'яної кладки.

В 1946 р., коли води Дніпра були ще на низькому рівні внаслідок зруйнування греблі Дніпрогесу німецько-фашистськими загарбниками, автор провів тут розкопки. Розкоп площею 43 м² було закладено понад бровкою тераси, на місці згаданої вище заглибини. Розкопки дали таку стратиграфію: на глибині до 0,2 м від денної поверхні — перегній та чорнозем з уламками кераміки недавнього часу; на глибині 0,2—0,4 м — темносірий чорнозем з поодинокими фрагментами посуду епохи пізньої бронзи, розколеними кістками тварин та уламками каміння. На глибині 0,4—0,6 м — ґрунт сірожовтого кольору, попелястий, насичений такими саме залишками, що й попередній шар. У цьому горизонті виявилася кладка стін кам'яної споруди. Місцями були помітні сліди попелу і ніби сірої обмазки. На цій же глибині виявилася квадратна пляма, що своєю будовою відрізняється від корінного ґрунту. Внаслідок дальших розкопок було встановлено, що це — основа житла земляночного типу рачиньослов'янського часу (рис. 3, 1). На глибині 0,6—0,8 м — м'який сірожовтуватого кольору ґрунт, ніби попелястий, особливо на площі кам'яних викладок, що йдуть узглиб: знахідки тут такі самі, як і у вищому шарі. На глибині 0,8—1 м — шар сипучого, хоч і досить щільного, попелястого ґрунту сірожовтуватого кольору; в деяких місцях розкопу виявився утрамбований лес, що являв собою стародавню поверхню часів існування селища.

ТАБЛИЦЯ III

Талькові ливарні форми з поселення епохи пізньої бронзи над Сурською заборою в с. Волоському (близько $\frac{1}{2}$ н. в.).

Талькові ливарні форми і кам'яний товкачик з поселення епохи пізньої бронзі над Сурською заборою в с. Волоському (блізько $\frac{1}{2}$ н. в.).

На цій глибині виявлено округлу заглибину діаметром 1,1 м і глибиною до 0,2 м, що була заповнена кістками тварин (головним чином епіфізами). Знайдено кілька каменів із слідами дії вогню та фрагменти посуду, типового для епохи пізньої бронзи, серед якого треба відзначити лощений посуд. В заглибині можна відрізнити сміттєву яму одного з жителів поселення¹.

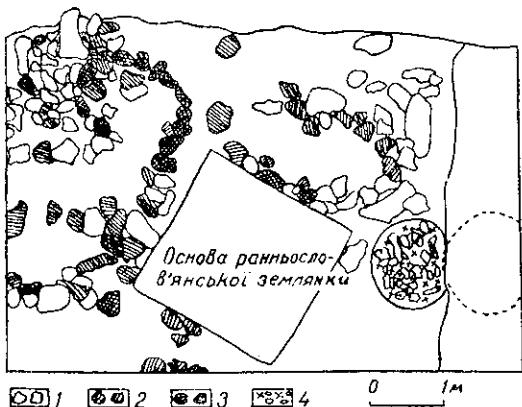

Рис. 3. Частина кам'яного спорудження над Сурською заборою в с. Волоському. 1 — каміння верхнє, 2 — каміння нижнє, 3 — каміння нижнє сторчове, 4 — яма з кістками і фрагментами посуду.

На глибині 1—1,2 м була досліджена кам'яна кладка, що виявилося розташованими в різних горизонтах залишками двох кам'яних будов прямокутної форми із заокругленими кутами, які перекривали одну одну.

Була простежена тверда глинена підлога нижнього житла, що мала тонкі прошарки, які свідчать про неодноразове вимашування долівки розчином глини зеленуватого кольору. Будови бронзової доби мали кам'яний фундамент, глиняні стіни, в які вставлені окремі камені. В плані вони були прямокутні із заокругленими кутами, довжиною близько 9 м².

На площі поселення знайдено 270 уламків посуду бронзової доби, які належать ліпним посудинам різної форми і величини. Поверхня посудин, здебільшого нерівна, оброблялась змоченою рукою і лише зрідка — трісочкою або гребінкою. Денця посудин — плоскі, іноді з виступами.

¹ Таку саму яму автором виявлено біля кам'яних споруджень над Кривою заборою, південніше с. Військового, у с. Федорівці в балці Щербиній, біля кам'яних споруд типу с. Волоського.

² У зв'язку з тим, що будови не були розкриті повністю, точні розміри їх встановити не вдалося.

По складу глини посуд можна розподілити на дві групи.

Найбільш численна група (170 уламків) має масу темного кольору, дрібнопористу, з домішкою дрібних грудочок крейди, інколи — черепашок. Такий склад маси характерний для більшості лощеного посуду, який в основному — коричнюватого кольору. Випал в більшості нерівномірний, поверхня плямиста — темна, сіра, рудувата, жовтуваті; черепок на зламі чорний.

Друга група має в глині домішку зерен кварцу, граніту і слюди золотистого відблиску; глина на зламі шарувата, випал нерівномірний.

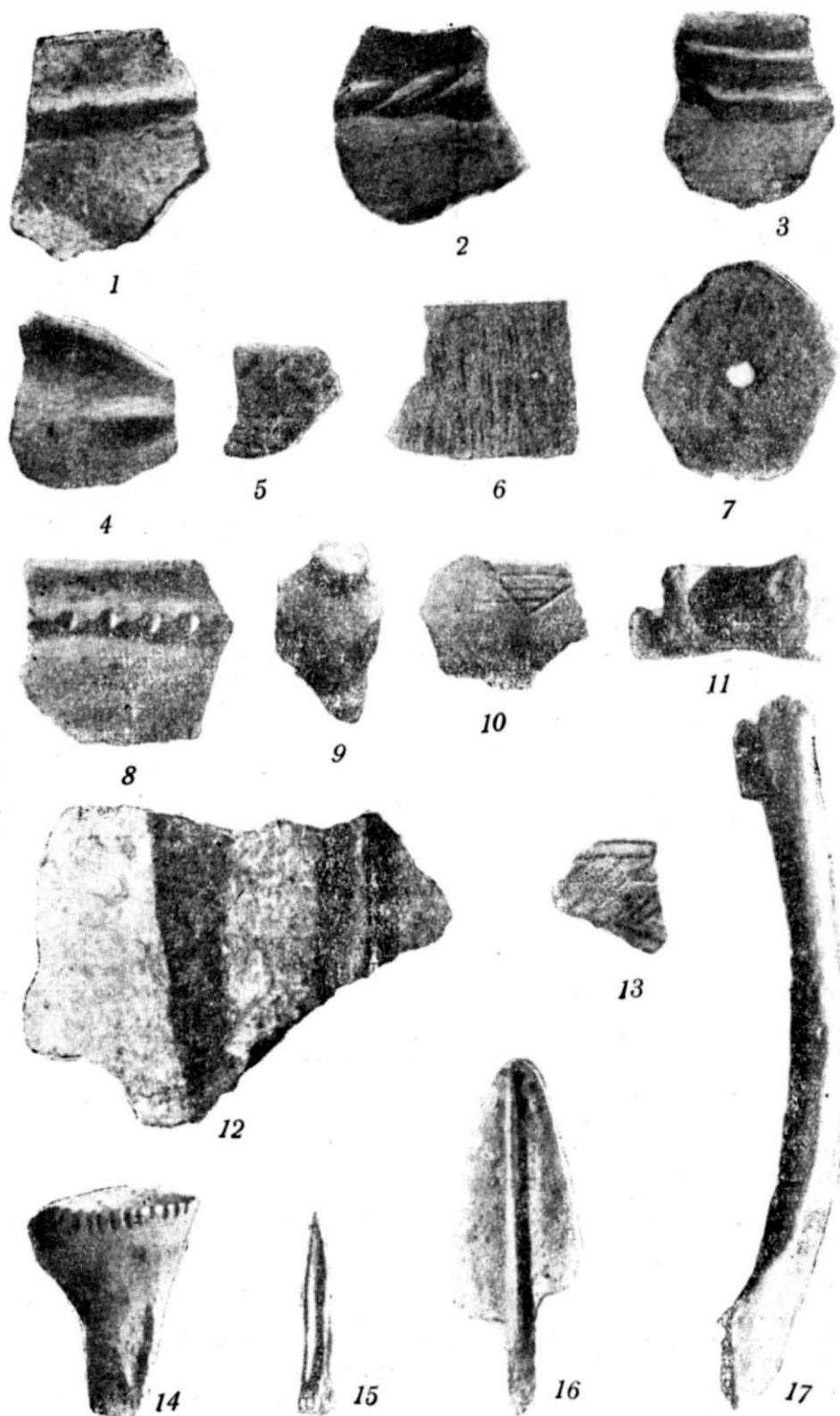
У сміттєвій ямі пізньобронзового часу знайдено посуд обох цих груп.

Судячи з фрагментів, найбільш поширеними були горщики з опуклими боками, іноді легкоребристими (табл. V, 3), плоскодонні з слабо або сильноше відігнутими назовні краями вінець, які майже завжди потоншені (табл. V, 8). Рідше трапляється посуд банківидний (табл. V, 5, 6) та кулястої форми з високою шийкою, відігнутими потовщеніми краями вінець і заокругленим денцем з маленькою округлою заглибиною в центрі. Посуд здебільшого товстостінний. В цій керамічній групі є посудина типу корячка з ручкою і циліндричним виступом на ній (табл. V, 9). Лощений посуд складає четверту частину загальної кількості керамічних знахідок. Орнамент на цьому посуді — жолобковий, гульковий, нарізний, але здебільшого посуд не орнаментований.

Нелошений посуд, навпаки, в більшості орнаментований. Основний елемент орнаментації — гладенький валик (табл. V, 2, 3), наліплений горизонтально під вінцями, іноді в два рядки; на деяких фрагментах валик буває з скісними нарізками, нігтьовою насічкою (табл. V, 8), у вигляді поздовжніх гульок (табл. V, 4), нарізний (табл. V, 5, 13). Іноді орнаментом у вигляді скісних ліній або зигзага вкритий вичеревок. Заслуговують на увагу уламки посуду, сильно випаленого до червонуватого кольору, з розписом темнорудою фарбою (вертикальні лінії, які вужчають донизу) (табл. V, 12). Є кілька фрагментів мисок у формі зрізаного конуса з розлогими краями, прикрашеними по вінцях відтисками нігтя. Одна з мисок, лощена, була іншої, півкулястої форми. На денці однієї посудини помітні відбитки проса.

Знайдено ще пряслице з стінки черпака з дірочкою у центрі (табл. V, 7) і заготовка до нього (діаметр 6,7 см), а також

ТАБЛИЦЯ V

Предмети з поселення епохи пізньої бронзи над Сурською заборою в с. Волоському.

половинка пряслиця півкулястої форми (діаметр 4 см).

З камінних виробів знайдено: 1) товкачик з видовженою галькою, розколотої по довжині; кінці сильно спрацьовані від ударів, один з них — з слідами вохри, яку цим каменем товкли. Розмір 11,5 см × 3,8 см; 2) розтирач округлої форми, сильно витертий і розбитий у давні часи, розміром 7,2 см, 3) гладило з темного каменю, квадратної форми, із заокругленими боками, один з яких заполірований. Розмір 8 см; 4) уламок вузького бруска з сірого каменю, розміром 3,8 × 1,2 см. Виявлено також грудочку вохри.

Знайдено і кістяні вироби. 1. Уламки лопатки бика, по краю зчленованій поверхні яких тороблено зубці (0,2 см ширини), на одній — 18 зубців, на другій — 9. На зубцях видно заполірованість. Можливо, що ці знаряддя (табл. V, 14) використовували для обробки шкіри. 2. Уламок лопатки бика з конічною діркою. 3. Фалангу бика, в верхній частині якої пробита дірка (табл. V, 11). 4. Шильце з кістки свійської кози, розміром 6 см (табл. V, 15). 5. Ввігнуті лошила з нижньої щелопи бика, довжиною 16 см. 6. Лошило з заполірованою поверхнею (табл. V, 17). 7. Ковзан з гомілки бика, спідня поверхня якого сильно стерта; спереду він має маленькі наскрізні дірочки, ззаду — велику поперечну дірку для прив'язування. Довжина ковзана 29 см.

З металевих виробів знайдено: шило бронзове, до кінців потоншене, гостре, ромбічне в перерізі, вкрите патиною. Довжина його — 5 см, товщина — 0,4 см; ніж бронзовий, плоский, листовидної форми, з черенком і нервюрою посередині. Ніж, очевидно, перероблений з леза кинджала. Довжина ножа — 11 см, ширина — 4 см (табл. V, 16).

В культурному шарі знайдено 1564 екземпляри кісток (порозколюваних та побитих). За визначенням І. Г. Підоплічка та В. І. Бібікової — це кістки таких тварин:

Тварини	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	69	5
Кінь	31	3
Коза	23	3
Вівця або коза	8	2
Свія домашня	5	4
Собака великого зросту	2	1
Олень благородний	1	1
Черепаха болотяна	1	1
Щука (?)	1	1
Черепашка	1	1

Таким чином, селище над Сурською заливою належить місцевому землеробському населенню з сильно розвинутим скотарством. Асортимент інвентаря дає можливість датувати це поселення часом пізньої бронзи і пов'язувати з кімерійським населенням наших степів.

Поселення, аналогічні Волоському селищу, крім Надпоріжжя, відомі на р. П. Бузі в с. Сабатинівці¹ і в Білогрудівці коло Умані.

III. Сліди мустьєрської культури біля Вільного порогу

Під час археологічних розвідок восени 1947 р. за 10—11 км на північ від Дніпрогесу ім. В. І. Леніна автором були виявлені

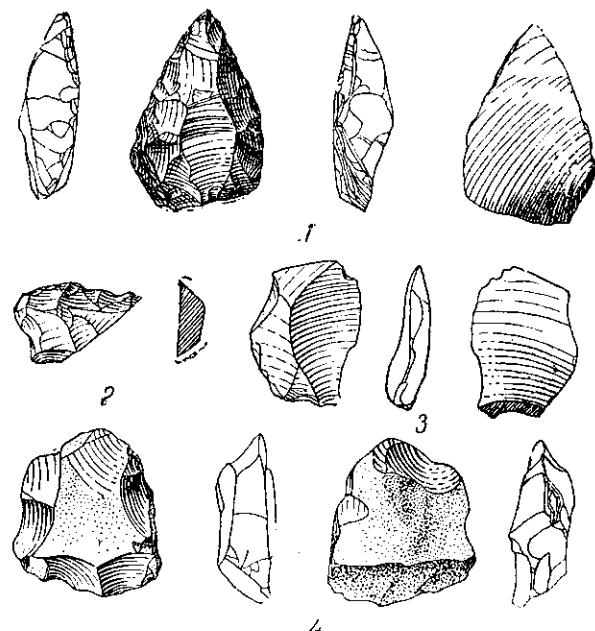

Рис. 4. Кремінні знаряддя з місцезнаходження біля Вільного порогу (1/2 н. в.).

окремі знахідки мустьєрського типу. Місцезнаходження розташоване на максимальній тридцятиметровій терасі лівого берега Дніпра, проти порогу Вільного, за 2 км на південь від с. Вільно-Андріївське та за 0,8 км південніше гирла лівобережної р. Вільнянки. Знахідки було підібрано на площі розмиву піскуватих сірозелених суглинків.

Вони складалися з кількох типово мустьєрських кремінних виробів, що мають

¹ Див. статтю А. В. Доброзвольського, вміщену в цьому томі „Археологічних пам'яток УРСР“.

блакитнобілувату патину, переважно лише на одній площині виробу.

Серед них найцікавіші:

1) гостроконечник (рис. 4, 1) видовжено трикутної форми, зроблений з широкого грубого відщепка коричневого прозорого кременю з непрозорими довгастими світлосірими включеннями. Ударний горбик знаходитьться з лівого боку основи гостроконечника. Бокові краї сформовані крупною оббивкою і підправлені дрібною повторною ретушшю;

2) уламок гостроконечника (рис. 4, 2), що являє собою верхній край знаряддя типу, описаного вище. Воно зламалося внаслідок роботи, про що свідчить спрацьованість залишків робочих країв та надлом самого гострого кінця знаряддя;

3) другий гостроконечник виготовлений при допомозі техніки двобічної оббивки

(рис. 4, 3) з плоского природного уламка кременю темносірого кольору, з світлими крапками. Форма знаряддя неправильно округла. Робочий край та кінець сформовано крупною грубою двобічною оббивкою. Край, протилежний робочому, — тупий. Він має сліди навмисного збивання і зручний для тримання;

4) короткий двосхилий відщепок з високого дископодібного нуклеуса (рис. 4, 4).

Зіставлення матеріалів Вільнянського місцевоходження з матеріалами інших пам'яток вказує на досить пізній мустьєрський час цієї пам'ятки¹.

¹ Оскільки описані знахідки були виявлені у певідкладеному стані і на досить значній площі, немає певності в тому, що всі вони належать до единого комплексу. — Ред.

А. В. БОДЯНСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПРЕДЕЛАХ ПОРОЖИСТОЙ ЧАСТИ ДНЕПРА в 1947—1948 гг.

Резюме

I. Возле г. Днепропетровска, на левом берегу Днепра, в устье р. Самары на небольшом песчаном острове в 1947 г. была раскопана стоянка человека неолитического времени. На территории стоянки была вскрыта куча раковин *Paludinae*, представлявшая собой кухонные отбросы. В культурном слое были найдены кремневые и костяные изделия, фрагменты керамики с примесью толченых раковин, раздробленные кости диких животных, рыб, кости прирученной собаки.

Стоянка относится ко времени раннего неолита Надпорожья.

II. На правом берегу Днепра, в 16 км к югу от г. Днепропетровска, в с. Волошском автором обнаружено поселение эпохи поздней бронзы. На поселении собран интересный материал, включающий многочисленные обломки керамики, орудия из кремня и кости, а также 11 целых и 5 фрагментиро-

ванных литейных матриц из талька. В культурном слое поселения найдено свыше полутора тысяч костей, главным образом, домашних животных.

Поселение эпохи поздней бронзы принадлежит, повидимому, местному земледельческому населению, имевшему сильно развитое скотоводство.

III. Во время археологических разведок автором обнаружены следы стоянки, находившейся в 10—11 км к северу от ДнепроГЭСа им. В. И. Ленина, на южном склоне устья р. Вильнянки. Кремневые изделия, вымытые водой у подножья плато и залегавшие, очевидно, в серозеленоватых песчаных суглинках, над краснобурыми глинами, представлены семью экземплярами из кремня или кремнистой породы. Они (остроконечник, обломок остроконечника, остроконечник двусторонней обработки) являются типичными орудиями позднемустьерской эпохи.

Б. О. ТИМОЩУК

(Чернівці)

РОЗВІДКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ в 1947 р.

У 1947 р. Чернівецький історико-краєзнавчий музей провів розвідку і обслідував ряд археологічних пам'яток на території Чернівецької області, частина яких виявлена вперше.

Із вперше виявлених археологічних пам'яток найбільший інтерес являє ранньотрипільське поселення в урочищі Попикова Криниця біля с. Коновка, Кельменецького району.

Урочище Попикова Криниця знаходиться приблизно за 4 км на північний схід від с. Коновка на високому плато правого берега Дністра.

З заходу і сходу урочище оточують неглибокі балки. В сторону Дністра урочище закінчується крутими схилами, що поросли дубовим лісом. При обслідуванні урочища в кількох місцях на поверхні виявлено значне скupчення фрагментів перепаленої глини. На всій площині урочища, крім випаленої глини, було піднято культурні рештки: фрагменти глиняного посуду, кілька кремінних знарядь, кістки тварин, зрідка чепашки.

В свіжому вимиві ґрунту знайдено дві глиняні статуетки, що зображують жінку в сидячому положенні. Одна з них орнаментована глибокими врізаними лініями, які в нижній частині живота утворюють трикутник. Така ж врізана лінія розділяє ноги з обох боків, дві інші неглибокі лінії ідуть паралельно лініям, що утворюють трикутник.

На поселенні зібрано фрагменти ліпної кераміки двох гатунків: товстостінної і тонкостінної. Всі знайдені фрагменти товстостінної кераміки не орнаментовані. Більша половина знайдених фрагментів тонкостінної кераміки орнаментована вузькими врізани-

ми лініями, ямками, канелюрами, які густо вкривали поверхню посуду. Іноді орнамент наносився і на дно посуду.

Серед оброблених кременів є один призматичний нуклеус (довжиною 8 см), шість ножовидних пластин і один кремінний клин (6,5 см довжини), плоский з одного боку і ребристий з другого, з вузьким заокругленим кінцем.

На південний схід від с. Коновки в урочищі Лаба, яке знаходиться приблизно за 6 км від села, на правобережному схилі Мошинецького яру виявлено поселення часів трипільської культури, аналогічне Шипинському поселенню. На поверхні урочища зібрано фрагменти посуду і куски глиняної обмазки, два кремінні відбійники і кілька ножовидних пластин.

Виявлено і обстежено поселення доби полів поховань на урочищі Писок за 0,5 км на північ від с. Юженець, Кіцманського району. Урочище Писок являє собою невисокий мис, утворений р. Совицею та її притоком. Було зібрано весь підйомний матеріал (фрагменти кераміки, грудки глиняної обмазки, кістки тварин).

Основну масу знахідок становили фрагменти посуду, які з погляду техніки виготовлення можна поділити на дві основні групи: зроблених на гончарському кругі та ліплених вручну. Останні кількісно переважають.

З першої групи виділяються фрагменти двох типів: а) фрагменти з відмученої глини без домішок. Поверхня сіро-, рідше, червонолощена; трапляються нелощені, з різною поверхнею. Вінця прямі, трохи відігнуті. Денця поставлені на підставку, вглиблена із споду. Кілька фрагментів орнаментовано горизонтальними жолобками; б) фрагменти

посудин з домішками крупнозернистого піску. Всі денця плоскі.

Ліпна кераміка представлена фрагментом посудин з відмученої глини з незначною домішкою дрібнозернистого піску. Поверхня

лощена, сірого і жовтуватого кольору. Вінця відігнуті назовні і потоншені.

Шматки глиняної обмазки добре випалені і мають на поверхні відбитки дерева.

Б. А. ТИМОЩУК

РАЗВЕДКИ

ЧЕРНОВИЦЬКОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ в 1947 г.

Резюме

В 1947 г. Черновицкий историко-краеведческий музей провел разведку и обследовал ряд археологических памятников на территории Черновицкой области, часть которых обнаружена впервые.

К ним относится в первую очередь раннетрипольское поселение в урочище Попи-

кова Криница у с. Коновка, Кельменецкого района. Кроме того, было обнаружено трипольское поселение на юго-восток от с. Коновка в урочище Лаба. В урочище Писок у с. Юженец, Кицманского района обнаружено и обследовано поселение эпохи полей погребений.

К. В. БЕРНЯКОВИЧ
(Ужгород)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ в 1948 р.

За дорученням Ужгородського музею автором на території Закарпатської області в 1948 р. були проведені археологічна розвідка на Малій Горі та розкопки на дворі Ужгородського Замку.

Розвідка на Малій Горі

Мала Гора знаходиться за 2,5 км на південь від м. Мукачева і складається з низки горбів висотою близько 30 м, які тягнуться на південний захід. Вершина Малої Гори має форму плато, в північній частині якого розташовано неолітичне поселення довжиною з півночі на південь близько 1 км.

На території цього поселення було закладено сім шурфів, з них шість — на 800 м, а один — на 150 м південніше північного краю Малої Гори.

Культурні залишки залягали на глибині 15—20 см, в горизонті лесовидного суглинку. Знахідки складаються з виробів з каменю, фрагментів кераміки та глиняної обмазки. Вироби з каменю (зdebільшого з трахіту, рідше з кременю та обсидіану) представлені 14 нуклеусами, 4 скребачками, 5 різцями, 2 пластинами мікролітичного обрису, 2 проколками, 2 комбінованими знаряддями (скребачка та різець), 2 скреблами, близько 100 відщепами та 3 відбійниками.

Кераміка представлена фрагментами (блізько 300 екземплярів), що складають три групи.

I група — тип грубої „кухонної“ кераміки (блізько 20% знахідок). Випал поганий, орнамент відсутній, стінки товсті (1,2—2,4 см товщини), зовнішня поверхня шорстка, внутрішня — лощена. Діаметр денця 15—18 см.

II група (65% всіх знахідок) характеризується добрим випалом, поверхня фрагментів гладка, внутрішня поверхня старан-

но згладжена та залощена, товщина стінок 0,5—0,8 см.

Знахідки орнаментованих фрагментів цієї групи складають близько 5% всіх знахідок кераміки. Орнамент представлений трьома типами: він складався: 1) з прямих прорізних паралельних ліній, з прямих ліній, які утворюють сітки, з двох прямих паралельних ліній, що утворюють ламані фігури; 2) з прорізних косих, злегка заокруглених паралельних ліній, 3) з зашипів під вінцями.

Ручки посудин представлені опуклими напівсферичними, овальними та кубічними виступами. Вінця злегка відігнуті назовні. Діаметр по вінцях 12—20 см, діаметр денця 7—12 см.

III група (блізько 15% всіх знахідок) характерна тонкими стінками (0,2—0,5 см). Випал добрий, поверхня гладка, з обох боків лощена. Орнамент відсутній. Діаметр по вінцях 9—16 см, денця 8—13 см.

Посудини цієї групи майже сферичні, за своїм орнаментом вони нагадують кераміку так званої тісської культури.

Досить численні залишки глиняної обмазки поганого випалу. У двох випадках на ній помітні були сліди від прутів шириною до 2 см. В обмазці помітні відбитки зерен та соломи.

Дослідження обмазки, виконані В. А. Петровим, показали, що керамічне тісто цієї обмазки, як і в типовому трипіллі, було замішане на половині злаків. На відміну від більшості трипільських печин, тут у заглибинах від злакових лусок крім відбитків збереглися й мінералізовані рештки самих лусок. Це дуже рідкий випадок збереженості решток, що дозволяє зробити точні визначення. На підставі результатів розкопок важко вказати призначення цієї печини.

Даними знахідками вичерпується весь матеріал. Слід відзначити, що остеологічні

залишки та вироби з кістки та рогу цілком відсутні.

Це поселення є типовим для розвиненого неоліту. Керамічний матеріал дуже виразний: по своєму орнаменту він поки що не має аналогій в Закарпатті, проте в Угорщині подібна кераміка широко представлена по р. Тисі та на правобережжі Дунаю, належить вона до так званої тісської культури.

Матеріал з поселення на Малій Горі досить виразний, що дозволяє датувати поселення серединою — другою половиною III тисячоліття до н. е. Розвідка показала доцільність дальнього детального вивчення цієї інтересної пам'ятки.

Експедицією була проведена також розвідка курганного могильника, що знаходиться на північному схилі плато, за 3 км на південний від північного краю Малої Гори і за 1 км на північний схід від с. Нове Село. Могильник, що відноситься до I тисячоліття до н. е., складається з 9 курганів, з яких два досліджені І. Затлукalom і М. І. Пастором.

Розкопки в Ужгородському Замку

При земляних роботах на внутрішньому дворі Ужгородського Замку було помічено, що на глибині 1 м трапляються фрагменти слов'янської кераміки та кісток тварин. Після вивчення цього матеріалу було вирішено закласти розкоп 3 × 2 м в південно-східній частині двора.

Розкопками було розкрито два шари, що залігали горизонтально. Перший шар, товщиною 0,8 м, складався з різних нашарувань минулого століття.

Під цим шаром був другий шар, що містив у собі слов'янські культурні залишки. Шар цей різко відрізняється від попереднього. Він мав інтенсивний чорний колір, містив у собі значну кількість вугілля та попелу, пізня кераміка в ньому відсутня. В цьому шарі виявлені дві круглі ями діаметром 70 см, глибиною 45—50 см, заповнені сміттям і валняним розчином. Ці ями відносяться до першого шару. В одній з них поруч з сучасною керамікою була знайдена срібна монета XIV ст.

Другий шар дав такі знахідки слов'янського часу: кераміку, виготовлену на гончарському кругі, двох типів:

а) грубу, з домішкою жорстки, темнокоричневого кольору, з лінійним і хвилястим орнаментом;

б) типову сіру слов'янську кераміку з відігнутими вінцями і лінійним з різних лі-

ній, розташованих широким поясом, орнаментом — хвилястим, зигзагоподібним, нігтьовим, комбінованим і жолобчастим; орнамент вкриває не тільки плічка і тулуб, але часто й шийку посудин; профіль посудин типовий для слов'янської кераміки.

В цьому ж шарі знайдені дрібні куски глиняної обмазки з відбитками прутів і плах, два уламки пряслиць, кістяний гральний кубик, бронзову застіжку, срібну монету династії Арпадовичів (XII ст.), бронзову сержжу, кілька точил з просвердленим отвором, кілька уламків рогу з слідами обробки, залізні предмети (швяхи, ножі), велику кількість залізного шлаку (на деяких екземплярах ясно помітні вкраплення деревесного вугілля), остеологічний матеріал, що нараховує понад 1000 екземплярів. На підставі попереднього вивчення його доцент Ужгородського державного університету І. І. Колюшев встановив наявність кісток дикого кабана, свійського коня, вівці, різних видів птахів і риб. Серед кісток — незначна кількість кальцинованих.

Крім того, трапились численні окатані камені з слідами лії вогню. В цьому ж шарі було знайдено також багато кам'яних відщепів, кам'яні знаряддя й один нуклеус. Таким чином, другий шар, незважаючи на перевагу в ньому знахідок слов'янського часу, перемішаний з культурними рештками більш раннього часу: в різних горизонтах шару трапляються й кам'яні відщепи, і ліпна і кружальна слов'янська кераміка. Поселення орієнтовно датується IX—XII ст. ст.

Було звернуто увагу на землі, що оточують замок і знаходяться тепер під садами та городами. Зібраний там підйомний матеріал (блізько 700 екземплярів) цілком ідентичний слов'янському матеріалу з розкопок, що свідчить про велику площу поселення.

Крім того провадилася розвідка в передмістях Ужгорода — на Галагові та Радванці. Зібраний підйомний матеріал свідчить про наявність там відкритих слов'янських селищ з ліпною та кружальною керамікою.

В селищі на Радванці, на глибині 80 см від поверхні ґрунту виявлено культурний шар з ліпною і кружальною керамікою. Там було знайдено і бронзове височне кільце у вигляді літери S.

Таким чином, Ужгород та його околиці являють великий інтерес щодо пам'яток ранньослов'янського часу, які безсумнівно заслуговують на увагу. В найближчий час необхідно продовжити їх дослідження.

К. В. БЕРНЯКОВИЧ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ в ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ в 1948 г.

Р е з ю м е

В 1948 г. автором была произведена разведка неолитического поселения на Малой Горе, в 2,5 км к югу от г. Мукачева. В шурфах зафиксированы культурные остатки, представлявшие собой изделия из камня, фрагменты и куски глиняной обмазки, содержащей мякину хлебных злаков. Поселение датируется срединой — второй половиной III тысячелетия до н. э.

Была произведена также разведка курганного могильника, находящегося на северном склоне плато, в 3 км к югу от северной оконечности Малой Горы. Могильник

ориентировочно датируется концом I тысячелетия до н. э.

При раскопках во дворе Ужгородского Замка вскрыт культурный слой, относящийся, повидимому, к славянскому поселению IX—XII вв. О большой площади поселения свидетельствует подъемный материал, собранный в прилегающих к Замку садах и огородах.

Разведка в пригородах Ужгорода Галагове и Радванке установила бытование там открытых славянских селений с лепной и кружальной керамикой.

ЕКСПЕДИЦІЙНА ХРОНІКА

(ЕКСПЕДИЦІЇ, ПРОВЕДЕНИ РАЗОМ З ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
АН СРСР)

ДЕСНИНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1947 р.

В 1947 р. польові дослідження Деснинської експедиції¹ були спрямовані, здебільшого, на вивчення неолітичних стоянок ранніх городищ. Були продовжені розкопки городища й стоянки Піщаний Рів, розташованих на правому березі Десни в районі с. Пушкарі, які увінчалися значним успіхом.

На північному краї досліджуваної площини були виявлені рештки спаленого житла „стовпового“ типу. По його кутках стояли товсті дубові стовпи, вкопані на глибину 40 см. Один такий стовп стояв по довжині однієї з стін, на відстані 1 м від кутка. Простір між стовпами був закладений тонкими деревинами, які збереглися на одній ділянці у вигляді трьох вінець. Спосіб кріплення деревин з стовпами простежити не вдалося через погану збереженість, але безсумнівно кінці їх закріплювались в подовжніх пазах стовпів. Довжина короткої (південної) стіни житла — 3,5 м, від довгих стін збереглися лише частини, бо північний край зруйнований яром.

Ця споруда належить до раннього шару городища юхновської культури, названої нами за Юхновським городищем, відкритим Д. Я. Самоквасовим ще в кінці минулого століття. Наявність стовпових жител в цій культурі нами припускалася ѹ раніше на підставі численних ям від стовпів. Крім рублених, безсумнівно, були поширені споруди з плотовими стінами, обмазаними глиною. Це випливає з наявності численних кусків глиняної обмазки з відбитками прутів. З інших споруд важливе знаходження зернових ям — поки що єдиного свідчення землеробства, бо ні залишків зерен, ні землеробських знарядь не знайдено. Добре простежується велика роль скотарства. Це ясно видно на підставі значного переважання кісток свійських тварин над дикими. На першому місці — кістки великої рогатої худоби, потім — свиней, дрібної рогатої худоби та коня, якого вживали як їжу, бо кістки його також потрошенні, як у інших тварин. Серед мисливської здобичі переважає лось. Кісток хутрових тварин — бобра і куници — дуже небагато.

Велике значення мало рибальство, бо в шарах городищ цієї культури трапляються численні риб'ячі кістки та луска, а серед керамічних виробів — багато грузил різних розмірів та форм. Ці грузила дуже характерні для юхновської культури. Вони відмінні від грузил Волго-Оксійських городищ типу Дякова і мають велику схожість з скіфськими, наприклад, на підставі знахідок з Більського городища. Форми їх дуже різноманітні. Найбільш поширені циліндричні, кулясті та у вигляді зрізаного конуса.

¹ Роботи Деснинської експедиції провадились під керівництвом М. В. Воєводського, матеріали опубліковані в КС ІІМК, вип. XXXI.

з отвором великого діаметра. Але ряд форм не має отворів, а лише 2—3 глибокі ямки, а частина не має ні отворів, ні ямок. Всі ці грузила (або „блоки“, як їх називають деякі дослідники) відрізняються великим розміром. На деяких ділянках еліпсоїдні й кулясті грузила трапляються в скученнях по кілька десятків.

Крім описаних вище великих грузил, в значно меншій кількості зустрічаються невеликі грузики біконічної форми з вузьким отвором (діаметр всього 1,5—2 мм). Вони часто прикрашені крапковим і прокресленім орнаментом.

З решти глиняних виробів характерні так звані „рогаті кирпичі“, що трапляються в невеликій кількості на всіх городищах юхновської культури. Вони мають плоске прямокутне тіло із злегка розширеною плоскою основою. Від верхніх кутів відходять два коротких роги. В центрі є отвір, часто обрамлений прокресленім або ямковим орнаментом. Призначення їх поки що встановити не вдалося. Можливо, що вони служили підставками для смаження м'яса, а, можливо, культовими предметами, зв'язаними з вогнищем. Подібні „рогаті кирпичі“ досить поширені — вони трапляються в найбільш ранніх городищах „дяківської культури“¹, на Кубані і в древніх культурах Закавказзя. Виявлено характерний глиняний посуд. Він представлений посудинами витягнутих пропорцій з вузьким плоским денцем, з тулем, що поступово розширюється догори, з найбільшою шириною верхньої треті, слабо вираженими пілочками і незисокою прямою або злегка відгинутою назовні шийкою.

Посудини виліплени вручну з глини, змішаної з жорстким або крупним піском і випаленої на багатті. Обробка поверхні дуже своєрідна: зовнішня поверхня нижньої частини посудин обстругана дерев'яним ножем у вертикальному напрямку від денця догори, а внутрішня поверхня в тому ж напрямку загладжена мокрою рукою або шкірою. Плічки та шийки загладжені в зв'язку з їх формовою в горизонтальному напрямку.

Орнамент дуже бідний — він складається з насічок або ямок на обрізі вінця і пояска, з рідко розміщених кутастих ямок по нижній частині шийки або по пілочках. Іноді ці ямки утворюють пологий зигзаг або зубчики.

Завдяки розвідкам вдалося простежити, що городища юхновської культури поширені на верхній та

¹ В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, Известия ГАИМК, вип. 85. М.—Л., 1933, стор. 14—15. П. Н. Третьяков, Древнейшие городища верхнего Поволжья, Советская археология IX, стор. 74.

середній течії Десни від м. Орджонікідзєвграда до гирла р. Сейму. На Сеймі під час розвідок 1946 і 1947 рр. городищ юхновської культури не виявлено.

Всі обстежені досі місця поселень юхновської культури представлені укріпленими городищами.

типу VII—X ст.ст. Ніяких споруд, крім землянки 1946 р., під час розкопок не виявлено.

В білуватому супіску, що підстилає культурний шар городища, як і в попередні роки, було знайдено багато кремінних знарядь, нуклеусів та покидьок

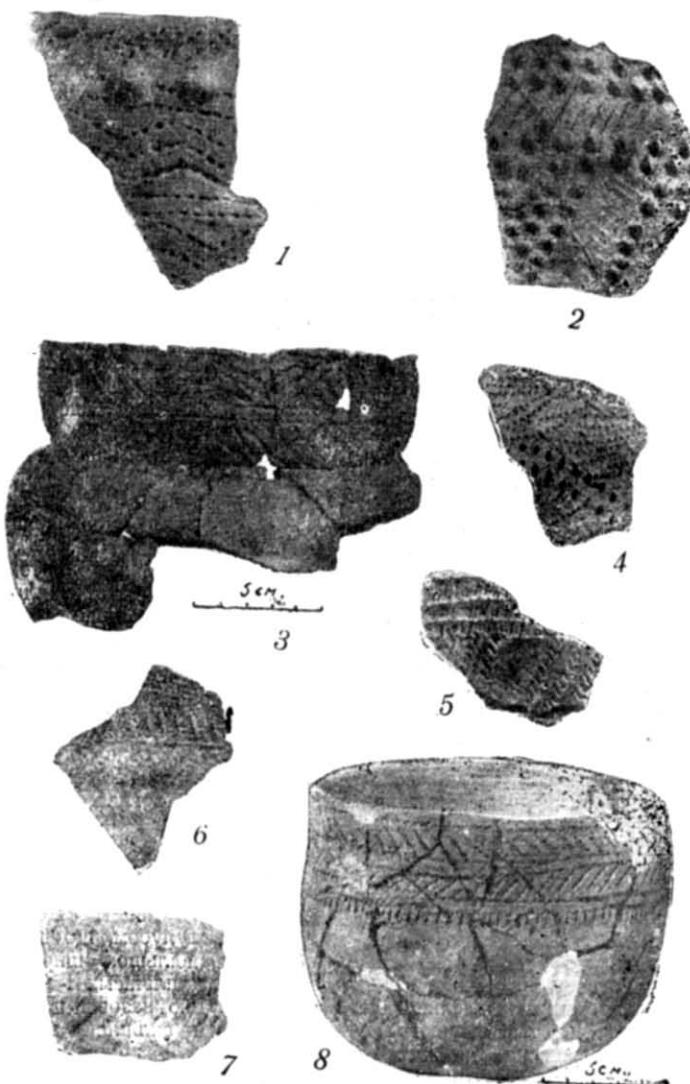

Табл. 1. Кераміка з стоянки Мис Очкінський.

Неукріплені поселення зустрічаються лише на берегах заплавних озер і стариків. Це, очевидно, невеличкі тимчасові табори пастухів або рибалок.

Із знахідок речей заслуговує на увагу уламок масивного бронзового браслета з трьома рядами крупної несправжньої зерні. Браслет цей латенський. Разом із скіфськими стрілами з Юхновського городища¹ ця знахідка дає можливість датувати юхновську культуру IV ст. до н. е. — II ст. н. е.

В пізнішому шарі на городищі Піщаний Рів було знайдено досить багато посуду пізньороменського

виробництва мезолітичної стоянки, аналогічних знахідкам 1946 р.

Дуже інтересний матеріал з неоліту дали розкопки стоянки Мис Очкінський і розвідки між с. Очкіне та Боровичі на лівому березі Десни, проти с. Пушкарі. Стоянки тут розташовані на невеликих мисах знижених частин піщаної борової тераси, там, де до її краю близько підходять улоговини стариць.

На стоянці Мис Очкінський було розкрито близько 200 м². Тут безпосередньо під поверхнею був виявлений темнозабарвлений культурний шар потужністю в середньому 40—50 см, який добре зберігся і в деяких заглибленнях досягав глибини 1,1 м. Кісток через залягання шару сипучого піску не збереглося.

¹ Н. В. Трубникова, К вопросу о Юхновском городище, Труды ГИМ, т. VIII, М., 1938, стор. 123—128.

Археологічний матеріал залягає у вигляді поодиноких знахідок по всій товщі культурного шару, не утворюючи скупчень або прошарків. Він представлений черепками глиняних посудин і кремінними виробами.

Винятком є одна ділянка, де в заповненні величного заглиблення на різних рівнях знайдено дві цілі, дві майже цілі кулясті посудини та одну плоску шліфовану кремінну сокиру. Три кулясті посудини прикрашені по шийці геометричним шнурковим орнаментом, а одна посудина — без орнаменту (група А).

Аналогічні посудини досі були відомі в басейні середнього Дніпра у вигляді більш-менш випадкових знахідок, не пов'язаних з комплексом інших речей. В культурному шарі вони виявлені вперше¹.

Черепків від аналогічних посудин в культурному шарі не знайдено. Тому можна припустити, що вказані посудини і кремінна сокира могли не належати до складу побутових речей стоянки. Можливо, що на місці поселення були поховання, від яких збереглися лише посудини і сокира. Могильні ям під час розкопок виявлені не пощастило. Це цілком зрозуміло, бо вони були викопані в підшарому культурному шарі, не переробленому грунтотворчими процесами, й засипані тим же шаром. Питання це, зрештою, залишається відкритим і може бути вирішено лише дальшими розкопками.

Решта матеріалу представлена численними уламками глиняних посудин і кремінних виробів. Кераміка дуже різноманітна й розподіляється на кілька груп.

Посудини з глини, змішаної з жорсткою, порівнюючи тонкостінні, яйцеподібні форми, з загостреним

¹ Т. С. Пассек и В. А. Латынин, Разведки в районе Брянска, Труды секции археологии РАНИОН, т. IV, М., 1928, стор. 374.

РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ в ЛУЦІ-ВРУБЛІВЕЦЬКІЙ у 1947—1948 рр.

Розкопки ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, які були розпочаті в 1945 р. і тривали у 1946 р.,¹ проводилися також і в 1947—1948 рр.²

В 1947 р. розкопки продовжувалися на розкопах I та II.

В 1948 р. були закінчені розкопи I і II та закладений розкоп V, який з'єднався з розкопом III. Невеликі розкопи IV і VI мали на меті зафіксувати культурні рештки, що відкрилися внаслідок вивітрювання та розмиву водою Дністра.

На розкопі I була розкрита майже повністю вся частина великого житла, що збереглася у вигляді довгої та вузької напівземлянки, яка простяглась з півночі на південь і складалась з трьох частин, можливо, розділених тонкими перегородками. Довжина частини, що збереглася — 43 м, ширина — 2,5—3,5 м. По подовжній вісі житла розкопано, крім п'яти відкритих у попередні роки, ще шість вогнищ. Місце входу в житло встановити не пощастило.

Житло, видимо, заселялось двічі. Форма житла, його розміри та характер розташування в ньому вогнищ.

¹ С. Бібиков, Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі. Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 226—242; його ж — Поселение Лука-Врублевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен Юга СССР, Советская археология, XI, 1949, стор. 127—150.

² Розкопками керував С. М. Бібиков.

денцем. Зовнішня їх поверхня вкрита орнаментом з ромбічних ямок, з гострим дном та окремими поясами з гребінцевих відбитків. Гостроденіні круглі „белемнітні“ ямки майже відсутні.

Особливий варіант цієї групи являють черепки від посудин, на яких орнамент складається з переміжних широких поясів, заповнених невеликими ямками та дрібнозубим гребінцем.

Досить різноманітні щодо системи орнаментації більш товстостінні посудини з сплощеним та плоским денцем. У цієї групи орнамент є лише у верхній частині посудин і складається з системи меандрів, „уточок“, ромбів, утворених гребінцевими відбитками. На шийці звичайно пророблено один ряд рідких круглих ямок, або опуклостей, видавлених зсередини. Невелика група черепків вкрита „текстильними“ відбитками.

Таким чином, кераміка досить виразно розподіляється на три комплекси.

А. Кулясті посудини з шнурковим орнаментом.

Б. Пізньоолітичні посудини з ямочним та гребінцевим орнаментом.

В. Г. Плоскоденіні посудини бронзової доби з геометричними орнаментами, частково з „сітчатою“ поверхнею.

Наймовірніше, що тут було два культурних шари двох різночасових стоянок, які стратиграфічно не відрізняються через залягання в дюнному піску. Але вони наїзно зустрічаються в ряді інших стоянок по всій середній течії Десни. Обидві культури характерні не лише для Десни: вони виявлені і в межах Білорусії, на Сожі. Видимо, в басейні середнього та верхнього Дніпра виділиться особлива культура, неолітична провінція, яка відрізняється від провінції з ямочно-гребінцевою неолітичною керамікою, характерною для Волго-Оксського басейну.

нищ цілком відповідають нашому уявленню про рідловий будинок¹.

На розкопі V розкріті рештки одного безперечно житлового спорудження у вигляді напівземлянки, дві великі щодо розміру ями, очевидно, рештки наземного спорудження з поглибленою частиною долькі і три невеликі ями, які служили для господарських потреб.

Кремінні вироби загалом аналогічні знахідкам передніх років. Знаряддя з сланцю представлені звичайними трапецієвидними „наконечниками“ мотик. Численні кістяні вироби, які відзначаються старанною обробкою. В основній своїй частині це різного роду вістря, переважно шила. В заповненні житла на розкопі I було знайдено кілька мідних рибальських гачків з вушками для волосін, але ще без борідок біля жальця. З інших мідних виробів слід відзначити шильце, зроблене із сплощеного, прямоугольного в перерізі мідного прутка. Таким чином, мідні вироби зустрічалися не тільки серед прикрас і предметів озброєння, а й в господарстві.

Новиною була знахідка фрагментів фарбованої кераміки. В заповненні поглиблення житла на розкопі I, майже на самому низу, було знайдено кілька уламків, мабуть від різних посудин, і один уламок

¹ Докладніше це питання висвітлено в роботі С. М. Бібікова, присвячений житлам Луки-Врублівецької, яка опублікована у КСИМК, вип. ХХХV, стор. 74—84.

глиняного лощеного черпака з темночорвоними смугами, що йдуть по чорнолощеному фону. Інтересно, що фарбу нанесено на лощену поверхню. Вона заливею прокраслену стрічку або окреслену замкнутою кривою частину поверхні посудини. Приймаючи до уваги нечисленність фарбованої кераміки порівнюючи з прокресленою та неорнаментованою керамікою, слід розглядати її як предмет імпорту, що поступово вкорінювався в керамічне виробництво у ранньоземлеробських племен басейнів Дністра і

П. Бугу. Фарбована кераміка типу знайденої в Луцькій Врублевецькій знайдена в Попові Городі коло Могильова-Подільського і в Сабатинівці на П. Бузі — в обох місцезнаходженнях в значно більшій кількості.

Як і в минулі роки, знайдено значну кількість глиняних фігурок, які в переважній кількості зображують людей. Кілька екземплярів відтворюють тварин. Результати розкопок мають велике значення, тому що зібрані матеріали проливають світло на формування трипільської культури.

РОЗКОПКИ 1947 р. БІЛЯ с. ВОЛОДИМИРІВКИ

У 1947 р. Трипільська експедиція продовжувала систематичні розкопки на одній із чудових пам'яток трипільської культури на Україні — поселення біля с. Володимирівки, Підволиського району, Кіровоградської області¹.

Розташоване на високому правому березі р. Синюхи (притока Південного Бугу) древнє поселення біля с. Володимирівки займає величезну територію і є найбільшим із відомих на сьогодні трипільських поселень на Україні. В давнину тут було понад 200 великих жител.

У кожному з таких „великих будинків“ жило декілька парних сімей; в ньому могли розміститися до 20 чоловік. Слід гадати, що в давнину населення родового селища біля с. Володимирівки, за приблизним підрахунком, становило не менше 3 тис. чоловік. Найгустіше селище було заселене на території, яка була найближчою до ріки. Саме тут експедиція і провадила основні розкопки². В цій частині поселення найбільш точно було встановлено, що житла розташовувались за певною схемою в межах кількох концентричних кругів. Подібна система в розташуванні жител була досліджена експедицією раніше у Київській області на поселеннях Коломийщина I і II³.

У 1947 р. були зроблені розкопки у західній частині поселення, де, крім виявлених раніше, відкриті були ще 50 жител, що були розташовані по двох концентричних кругах і становили разом із житлами, розташованими біля ріки, єдине родове селище.

У 1947 р. експедиція, поряд з вивченням трипільських жител і селища в цілому, мала завданням розкопати один із курганів, що знаходився на території поселення в центральній його частині.

Внаслідок розкопок в 1947 р. експедиція, як і раніше, встановила, що трипільські житла біля Володимирівки являють собою багатовогнищеві і багатотка-

мерні будівлі. Населення, що жило в них, становило певне господарське ціле; воно колективно обробляло землю, володіло спільними запасами, на спільних засадах готувало їжу. В кожному будинку жило кілька парних сімей. Трипільські будівлі такого типу є прикладом „великих будинків“ епохи родового ладу⁴.

У кожному з жител знайдено велику кількість господарського інвентаря, кам'яні зернотерки, мотики із оленячих рогів, глиняні посудини, статуетки, рештки кісток домашніх і диких тварин. Переважаючу групу кераміки становлять посудини з монохромним чорним розписом, але поряд з цим багато й кухонного грубого посуду із слідами „смугастого згладжування“ на поверхні і з долішкою в глинистій масі товчених черепашок або піску. Одиничні знахідки фрагментів кераміки з поглибленим і поліхромним орнаментами.

На підставі дуже своєрідного керамічного комплексу знахідок біля Володимирівки та інших характерних ознак (великі родові селища, багатосімейні будинки з жертвниками і окремими культовими місцями та ін.) дослідженні у 1947 р. і в попередні роки житла слід віднести до середнього етапу (В/ІІ) розвитку трипільської культури, до її розквіту.

Здійснена в 1947 р. розкопка кургана на території поселення і визначення часу відкритих в ньому скорочених поховань епохи бронзи дозволяють встановити кінцеву дату життя трипільського поселення біля Володимирівки.

Після розкопок Володимирівського кургана правильноше вважати цілі скорчені кістяки, які зустрічав В. В. Хвойко при розкопках „площадок“ (наприклад у Верем'є) не трипільськими похованнями, а похованнями із курганів, що виникали на місцях трипільських поселень. Такі приклади відомі і зі звітів В. В. Хвойка і зі звітів інших археологів (наприклад, із поселеній біля с. Сушківки)⁵.

Проте в усіх цих випадках дослідникам не застило зробити необхідні спостереження над стратиграфією кургана і встановити співвідношення його з трипільськими житлами, що лежали нижче.

Розкопки Володимирівського кургана не дали (крім посудини банкової форми) ніякого інвентаря. Проте й обряд поховань (сильна скорченість, на правому боці і на спині, із зігнутими ногами) і спостереження над місцеположенням основного поховання в кургані і трипільськими житлами дозволяють з достатньою точністю встановити конечну дату існу-

¹ Експедиція, як і в попередні роки, була організована ПМК АН СРСР спільно з Інститутом археології АН УРСР. В експедиції 1947 р. брали участь: Т. С. Пассек (начальник експедиції), наукові співробітники А. П. Черніцький, Є. С. Малишко, Є. К. Черніцький, М. Б. Орлова, фотограф В. А. Акимов і кресляр В. І. Лобов. Більш докладний звіт про роботу експедиції див. КС ІІМК, вип. XXVI, стор. 47—56.

² Т. С. Пассек, Трипольские модели жилищ, ВДИ, 1938, № 4; і її ж, Трипольское поселение у Владимировки (по раскопкам 1940 г.), ВДИ, 1941, № 1; і її ж, Трипольское поселение у Владимировки в свете новых исследований, КС ІІМК, вип. XXI.

³ Т. С. Пассек, Поселения Коломийщины, Трипольская культура, т. I, К., 1940; і її ж, Трипольская экспедиция в 1939 г., ВДИ, 1939, № 4.

⁴ Т. С. Пассек, Трипольское поселение у Владимировки в свете новых исследований, КС ІІМК, вип. XXI.

⁵ В. В. Хвойко, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, стор. 763; Трипольская культура на Украине, вип. I, К., 1926, стор. 45.

Рис. 1. Загальний вигляд розкопок житла № 2.

вання Володимирівського поселення¹. Це доба ямно-катаомбної культури на Правобережжі Дніпра, що датується досить точно на основі розкопок курганів епохи бронзи біля Нікополя, зроблених в останні роки Б. М. Граковим, часом останньої четверті III тисячоліття і першої четверті II тисячоліття до н. е.

Цікаво, що це датування ще раз підтверджує раніш зроблені автором висновки про періодизацію пам'яток Трипілля і про співідношення їх з культурами епохи бронзи у Подніпров'ї. За даними періодизації автора і внаслідок розкопок 1947 р., конечною датою поселення біля с. Володимирівки є середній етап розвитку трипільської культури, тимчасом як пам'ятки пізнього етапу розвитку Трипілля (С/ІІ—ІІІ) співіснують, як це неодноразово доводилось, на Правобережжі і Лівобережжі Дніпра, з так званою „катаомбною“ культурою².

Таким чином, нові розкопки біля с. Володимирівки поставили і розв'язали одне із складних завдань, над яким працюють радянські археологи по встанов-

Рис. 2. Посудини для зберігання припасів у житлі № 2.

¹ Слід відзначити, що на етапі пізнього трипілля в курганах Усатова, Серизліївки та ін. звичайним є такий обряд поховання, коли кістяк лежить на спині із зігнутими вліво ногами або — на лівому боці в скороченому стані (Советская археология, V, стор. 247).

² Т. С. Пассек, Трипільська культура, К., 1941; і і ж, К вопросу о Средне-Днепровской культуре, КС ИИМК, в. XVI; і і ж, К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне, Советская этнография № 6/7, 1947.

ленню процесу розвитку трипільської культури і уточненню відносної і абсолютної хронології її пам'яток.

У 1947 р. провадилось також дальше дослідження Володимирівської палеолітичної стоянки¹. Всього було розкопано площу в 179 м². Розкопки підтвердили наявність восьми культурних шарів, відокремлених один від одного стерильними прошарками.

¹ Докладніше про це див. КС ІІМК, вип. XXXI.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ДНІСТРІ в 1948 р.

В останні роки робота Трипільської експедиції була зосереджена в основному на вивченні трипільських племен, що населяли територію Подніпров'я і Побужжя, в той час як район Подністров'я залишався вивченім менше. Разом з тим під час розкопок на лівому березі Дністра на таких трипільських поселеннях, як Кудринці, Кадіївці, Озаринці, Брага, а пізніше під час розкопок біля с. Лука-Врублевецька, відкрито трипільські поселення найбільш раннього етапу. Знайдені на них археологічні матеріали дозволили по-новому підіти до складного питання походження трипільської культури. В зв'язку з цим з 1947 р. Трипільська експедиція почала провадити археологічні розвідки у Молдавії¹ і на правому березі Дністра².

У 1948 р. Трипільська експедиція здійснила археологічну розвідку, починаючи від м. Хотина вниз по течії Дністра до с. Корман, зробивши таким чином розведувальний маршрут протяжністю понад 60 км в Хотинському і Кельменецькому районах, Чернівецької області, Української РСР³.

Було обслідувано 58 пам'яток різного часу, що включали: стоянки доби палеоліту і мезоліту, енеолітичні трипільські поселення, скіфські селища, поселення і могильники доби полів поховань, слов'янські селища, троянові вали.

Із пам'яток трипільської культури найбільший інтерес мають поселення: біля с. Дарабани в урочищі Замчиско (І і ІІ), біля с. Коновка в урочищі Попікова Криниця і в урочищі Гамарія, біля с. Бабин в урочищі Попове Поле, біля с. Комарів в урочищах Стравка, Кринички (І і ІІ), Поливанів Яр, Копанка, Беніївка.

На цих поселеннях серед знахідок виявлені посудини з поглибленим спіральним орнаментом, тонкостінні посудини з канелюрами і посудини з триколірковим розписом, близькі за типом до знахідок нижнього шару Кукутени — А. Багатьма рисами кераміка цих поселень близька до знахідок із Луки-Врублевецької.

Спостереження 1948 р. з цілковитою певністю свідчить про те, що на ранньому етапі розвитку у Наддністрянщині звичайним явищем у трипільських племен був багатосімейний великий будинок, збудований

¹ Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КС ИИМК, вып. XXVI.

² Т. С. Пассек, Трипольские поселения на Днестре, КС ИИМК, вып. XXXII, стор. 40.

³ В роботах Трипільської експедиції, організованої ІІМК АН СРСР, як і в попередні роки, спільно з Інститутом археології АН УРСР, взяли участь Т. С. Пассек (начальник експедиції), А. П. Чернін (зам. начальника експедиції), наук. співроб. Є. К. Черніш, наук. співроб. Київського Історичного музею Т. Г. Мовша, фотограф. П. А. Акимов, кресляр В. І. Лобов.

Було уточнено, що I—VI шари знаходяться в лесі, а VII і VIII — у лесоподібних шаруватих суглинках. Залишки кострищ прослідковані у III, IV, VII і VIII шарах. Культурні шари стоянки є залишками тимчасових сезонних стійбищ мисливців і збирачів. Основною твариною, на яку полювали, був північний олень. Знайдені в культурних шарах крем'яні знахідки свідчать про те, що нижні шари стоянки належать до другої половини мадлену, а верхні — до ранньоазільського часу.

із дерева і обпаленої глини. В цих колективних наземних будівлях жило декілька парних сімей матріархально-родового ладу. До останнього часу велики трипільські будинки експедиція вивчала в Подніпров'ї і Побужжі. Тепер такі житла знайдено і на Дністрі.

Новий слід вважати відкриття експедицією на ряді рannих поселень майстерень для виготовлення крем'яніх знарядь. Великий набір крем'яніх заготовок грубого макролітичного вигляду мотик, долот, клиноподібних сокир, ряд заготовок інших дрібних знарядь, а також знахідки на місці трипільських майстерень великої кількості нуклеусів, відбійників та ін. дозволяють з достатньою повнотою вивчити процес виготовлення крем'яніх знарядь в добу трипільської культури, тобто по-новому висвітлити найбільш темну сторінку з життя трипільських племен.

На трипільських поселеннях на Дністрі виявлено велику кількість знарядь із кременю, що дозволяє характеризувати різноманітне господарство трипільських племен на рannих етапах його розвитку дещо інакше, ніж це намагалися зробити до цього часу, і не виділяти із трипільської крем'яної індустрії грубі заготовки, що нібито являли собою знаряддя доби кампінії. Серед трипільських знарядь знайдені кам'яні мотики для обробітку землі, крем'яні клиноподібні сокири і долота для розколювання дерева, різноманітні клинки із м'яких сланцевих порід, крем'яні ножі і серпи, серія скребків, свердла, ретушери.

Крім того, тут у Подністров'ї на рannих поселеннях знайдено чимало знарядь, що говорить про те, що поряд з мотичним землеробством значну роль відігравало полювання. До знарядь полювання належать більші і менші дрібні крем'яні листоподібні за формою наконечники дротиків.

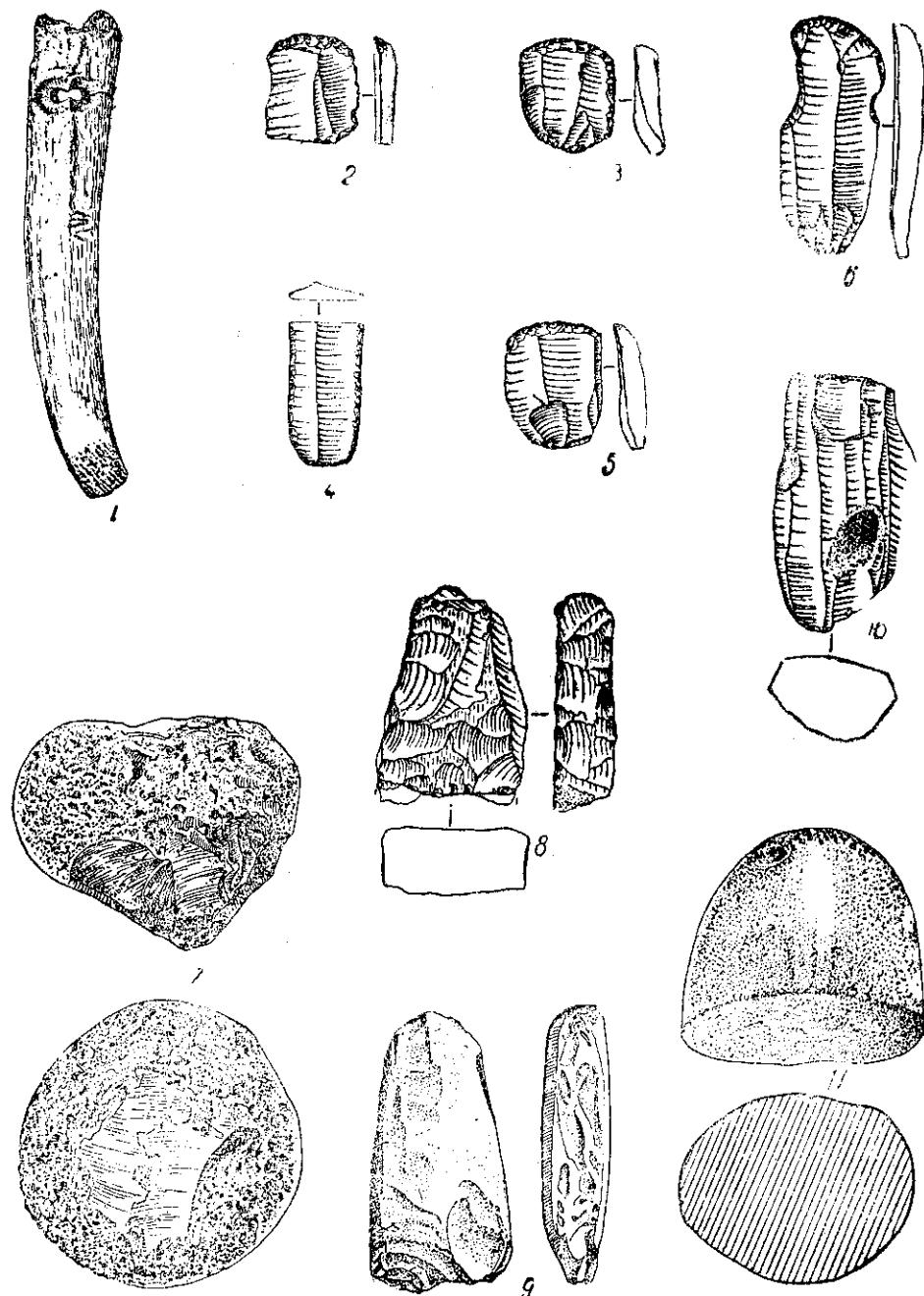
Лісові масиви на Дністровській височині, які добре збереглися і тепер, сприяли розвитку полювання у трипільських племен. Про це свідчить і великий процент, у порівнянні з кістками домашніх тварин, кісток диких тварин, знайдених в культурному шарі трипільських поселень на Дністрі. До такого ж висновку прийшла В. І. Зубарева після вивчення фауни із Луки-Врублевецької¹. У господарстві рannих трипільських племен на Дністрі, поряд з мотичним землеробством і розвитком скотарства, мисливство відігравало немалу роль.

Слід також вважати, що грубі знаряддя макролітичного вигляду, знаходжувані у Подністров'ї, належать трипільським племенам, а не є знаряддям типу „пік“ і „транше“ кампінійської доби раннього неоліту на Україні.

Не менш цікаві спостереження зробила експедиція на двошаровому трипільському поселенні біля

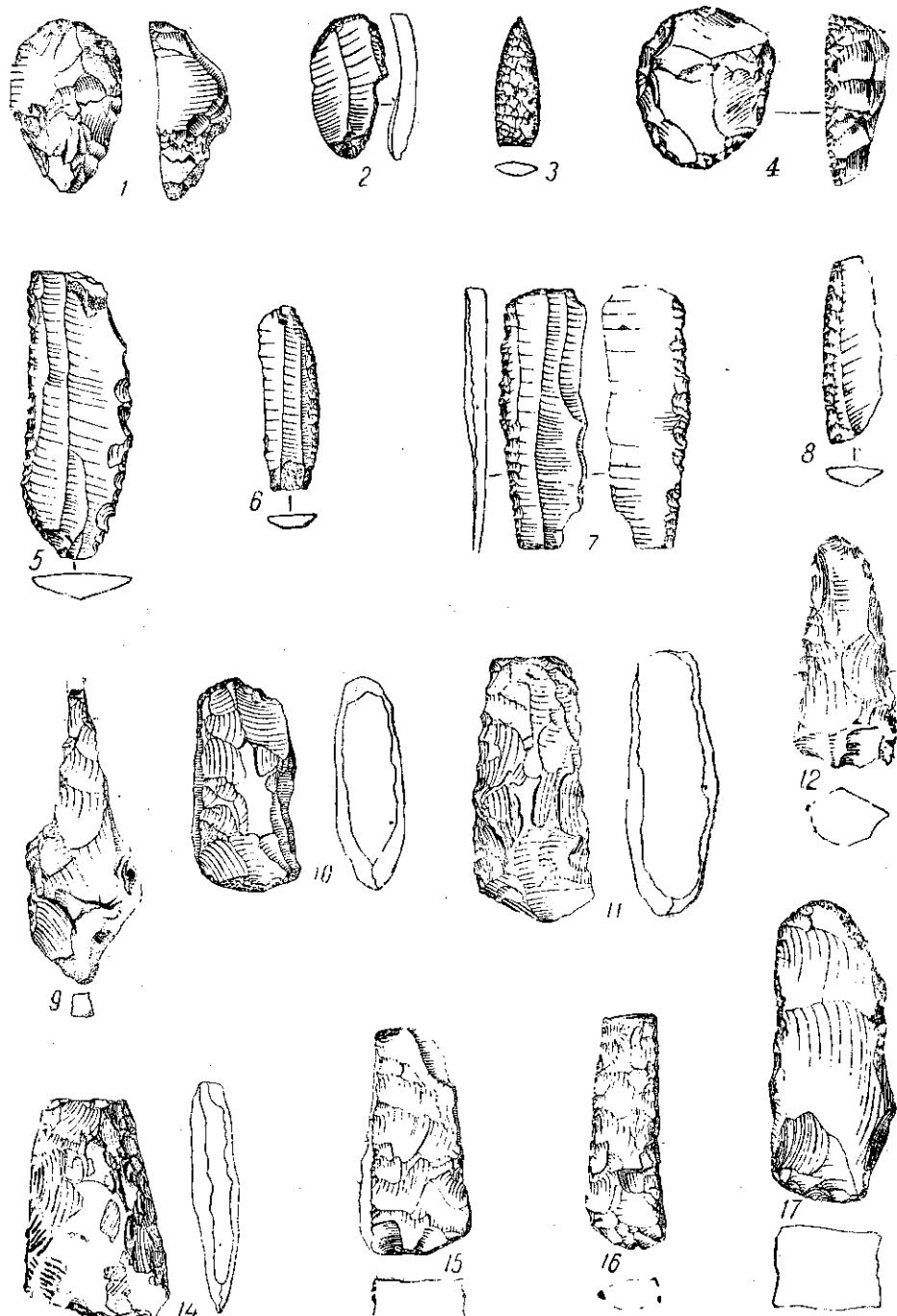
¹ В. И. Зубарева, Fauna из Луки-Врублевецкой, КС ИИМК, вып. XXXII.

ТАБЛИЦЯ I

Знаряддя з каменю і рогу з с. Дарабани: 1 — рогова мотижка, 2, 3, 5, 6 — скребки, 4 — ніж, 7 — відбійник, 8 — клиновидна сокира (фрагмент), 9 — фрагмент сланцевої сокири, 10 — нуклеус, 11 — розтиральний камінь з гальки ($\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ II

Кремінні знаряддя з урочища Кринички І. 1, 2, 4 — скребки, 3 — наконечник стріли, 5 — ніж, 6—8 — серпи, 9 — свердло, 10—17 — грубі кремінні заготовки клиновидних сокир та інших знарядь ($1/2$ Н. в.).

с. Дарабани, де виділяються два культурні шари — Дарабани — I і Дарабани — II.

Відкриття різночасових трипільських поселень на правому березі Дністра показує, що трипільські племена жили тут досить довго — з початку III тисячоліття (етап A) і до середини II тисячоліття (етап у) до н. е. Ранні трипільські племена розселяються на території правого берега Дністра, займаючи вигідні для землеробства простори на плато і придатні для випасу худоби пасовища. Лісові масиви, що тягнуться вздовж берегів Дністра і по схилах великих ярів, вглиб від основних річкових артерій між Дністром і Прutом, створювали сприятливі умови для полювання. Багатії виходи кременю служили давній людині необхідною базою для створення на Дністрі на місці трипільських поселень майстерень для виготовлення крем'яних знарядь.

Результати, здобуті розвідками трипільської експедиції в 1948 р., дають нові матеріали до найдавнішої історії Подністров'я.

В галузі пам'яток палеолітичної доби внаслідок

робіт експедиції був зібраний матеріал на 38 місцезнаходженнях, які хронологічно відносяться до нижнього, середнього і пізнього палеоліту, а також до епіпалеоліту-мезоліту¹. Особливої уваги заслуговують відкриті в 1948 р. місцезнаходження середньопалеолітичного віку Бабин III і Бабин IV, що знаходяться на правому березі Дністра біля с. Бабин, Кельменецького району, Чернівецької області. Серед зібраного матеріалу велике значення мають місцезнаходження солютрейської доби, до цього часу мало вивчені на цій території. У 1948 р. на Дністрі були виявлені два листоподібні наконечники дротика солютрейського часу. На ряді місцезнаходжень вдалось знайти палеонтологічні рештки. Зібрані в 1948 р. матеріали доповнюють наші відомості про древньокамінний вік Подністров'я.

Завданням майбутніх робіт на Дністрі є розширення району розвідок і проведення розкопок в пунктах, де був прослікований культурний шар.

¹ Детальніше про це див. КС ІІМК, вип. XXXII.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВДЕННОМУ ПОДІЛЛІ в 1948 р.

Дослідження Південно-Подільської експедиції¹ було охоплено, в основному, пам'ятки двох епох: трипільської та скіфської.

В галузі трипільської культури найбільш значні дослідження проведенні на стародавньому поселенні в с. Печора, Шпіківського району, Вінницької області. Тут було відкрито досить значні залишки „майданчика“. Частина його залишилась зовсім непорушеною. Під цією частиною знаходились стародавні ями, наповнені попелом з великою кількістю кісток і уламків кераміки. Незаймана обпалена підлога „майданчика“ становила надійну хронологічну межу між стародавнішими і більш пізніми культурними відкладеннями древнього поселення.

За характером матеріалу печорське поселення становить два послідовних етапи в розвитку пізньотрипільської культури, причому стародавній з них генетично явно примикає до комплексів типу Сабатинівка I. Пізніший же типологічно і хронологічно відповідає пам'яткам, подібним до Усатова та Городська.

Поблизу Печори знаходиться невеликий курганний могильник. Експедицією розкопано тут три кургани.

Речі, знайдені в могилах, представляють зовсім нову курганну культуру, до цього часу відому лише по недатованих знахідках кераміки. Кераміка того ж роду, що і в печорських курганах, була знайдена в верхньому шарі стародавнього поселення в Сабатинівці на нижньому Бузі в зв'язку з глиниобитними необпаленими „майданчиками“. Така ж кераміка виявлена нами у верхньому шарі печорського поселення. Бронзові речі, знайдені разом з нею в печорських курганах, свідчать про те, що вона відноситься до самого кінця епохи бронзи і представляє культуру, що безпосередньо передувала скіфській. Сама кераміка печорських курганів вже містить в собі ряд ознак, властивих архаїчно-скіфській культурі, і в цьому розумінні може вважатися протоскіфською.

Про прямий зв'язок з нею скіфської кераміки свідчать дані, одержані при дослідженні скіфського городища на правому березі р. Рову, між Северинівкою та Межировим. Потужність культурного шару

городища невелика — не більше 0,5 м. — але ступінь насиченості його, приймаючи до уваги одношаровість пам'ятки, досить значна. При розкопках вдалося натрапити на землянку, частково зруйновану обвалом. Це була велика кругла яма (близько 9 м діаметром) з вертикальними стінками, глинистою близько 1,5 м. В центрі її знаходилось глиниобитне вогнище. В заповненні землянки простежуються два шари. Нижній, що відноситься до початкового заселення, дав кераміку, близько схожу із знайденою в печорських курганах, але з валиком вже не гладеньким, а розчленованим на різкими. Крім того, на підлозі землянки виявлено цілу посудину комарівського типу. Тут же знайдено кремінну сокиру, яка нічим не відрізняється від сокир, що постійно зустрічаються в пізньотрипільських поселеннях. В шарі, що лежав вище і мав сліди пожежі, яка знищила житло, знаходилась типова архаїчна скіфська кераміка, добре відома вже за матеріалами Немирівського городища.

Під валом, завдяки обвалу, що розрізав його, добре видно шар згорілого дерева від надземного спорудження. Поряд з ним знаходилось вогнище на кам'яній вимостці і заповнена попелом з вогнища яма для сміття. Немає сумніву, що в скіфські часи поряд з житлами типу землянок існували такі ж круглі в плані наземні житла. Кераміка, знайдена нами в залишках жителі під валом городища, відноситься до архаїчно-скіфського типу. Іншими словами, спорудження валів Северинівського городища слід датувати порівнюючи пізнім часом існування поселення.

В 1948 р. у кручі Северинівського городища були помічені людські кістки. Розкопками на цьому місці виявлено поховання жінки з дитиною самого раннього віку біля грудей. Кістяк лежав, очевидно, в скороченому положенні. За розповідями робітників з кар'єру, при вийманні землі в тій частині городища, де знаходилось це поховання, часто траплялися людські черепи. Таким чином, стає імовірним, що в архаїчно-скіфський час померлих ховали на поселеннях, цим і пояснюється відсутність курганів біля ранньоскіфських городищ і взагалі мала кількість цього роду пам'яток, що зустрічаються поодинокі або невеликими групами, в Подністров'ї.

Значні розкопки було проведено експедицією на

¹ Більш докладний звіт про роботу експедиції належаний у „Вестніку Ленінградського університета“, 1948, № 11.

Немирівському городищі. В 1948 р. виявлена і повністю розкопана землянка. Землянки (дві інші відкриті в 1946 та 1947 рр.) круглі, від 4,5 до 7 м в діаметрі, з вертикальними стінками висотою близько 1,5 м. В центрі кожної — сліди товстого стовпа, на який спирається конусоподібна покрівля. Глинибітне вогнище містилося на підлозі поблизу центра. В досить значних проміжках між землянками виявлені численні дзвоноподібні ями з маленьким отвором для зерна та сміття. На дні однієї з них виявлено обувглені зерна пшениці. Крім землянок, залишками жителі є кам'яні та глинибітні вогнища, які мабуть знаходилися всередині надземних спорудженень.

Матеріал, зібраний при розкопках Немирівського городища, складається головним чином із уламків різноманітного глиняного посуду. Переважає кераміка, відома за знахідками попередніх років, але трапляються й нові для цього городища типи. Знайдена кераміка повністю відповідає найстародавнішим комплексам Северинівського городища. Виявлена в стародавніших відкладеннях скіфського часу на Немирівському городищі прекрасна чорна полірована кераміка з поверхнею, обробленою глибокими канелюрами, що нагадує, з одного боку, посуд Комарівської культури, а з другого, — капельовану трипільську кераміку. Знайдено досить багато фрагментів прекрасної родоської кераміки, що відноситься до кінця VII ст. до н. е. Вона знаходитьться у відповідності з розвиненою архаїчно-скіфською керамікою і датує її через це децио більш пізнім часом, тобто VI ст. до н. е. В цей час населення Немирівського городища знаходилось в тісному зв'язку з Ольвією, про що, між іншим, свідчить знахідка ручки бронзового, обкладеного з одного боку тонким срібним листком дзеркала, які виготовлялись в Ольвії в VI ст. до н. е. Інші металеві предмети, знайдені при розкопках городища, а саме бронзові наконечники стріл і булавки, також відносяться до VI ст. Ні однієї речі, що датується V чи більш пізнім віком, на городищі не зустрінуто, з чого природно можна зробити висновок, що до цього часу воно припинило своє існування.

Час спорудження грандіозних валів Немирівського городища до діякої міри встановлюється знахідками при розкопці цих валів. В 1948 р. була проведена зачистка розрізу зовнішнього валу, обробленого в 1941 р. експедицією Г. Д. Смирнова. Встановлено, що основа зовнішнього валу городища складається з великого каміння і товстих колод, перекритих глиною. В насипі валу знайдено кераміку розвиненого архаїчно-скіфського типу. Така ж кераміка виявлена в насипу внутрішнього валу, розрізаного нами на західному боці городища. Таким чином, вали Немирівського городища, як і укріплення біля Северинівки, зведені не з початку існування скіфських поселень на місці цих городиць. Укріплення їх споруджені, очевидно, не раніше VI ст. і, як про це свідчить пожарще в Северинівському городищі, були викликані спустошливими нападами ворогів, що вперше з'явилися у той час.

На площі внутрішнього укріплення Немирівського городища, крім відкладень скіфського часу, є сліди трипільських поселень. При розкопках в 1948 р. тут знайдено залишки зрійнованих майданчиків, вогнища і численні ями. В західній частині городища при розкопці валу поблизу від нього була знайдена кругла яма близько 4 м в діаметрі з пологими стінками і не-рівним дном. Вона виявилась заповненою попелом з великою кількістю черепашок, кісток та уламків, головним чином, розписаного посуду. Тут же знайдено кілька десятків глиняних статуеток, що від-

ображені як людей, так і тварин, переважно биків, а також окремо бичачі роги. Тут же виявлено частини розбитого глиняного вогнища діаметром близько 0,8 м. Немає сумніву, що перед нами пам'ятка культурного значення, хоч дійсний її смисл залишається неясним.

В 1848 р. експедицією досліджено два городища V та більш пізніх віків. Це — городище між с. Бронниці та Григорівка на лівому березі річки Котлубанки, недалеко від Дністра, і городище біля с. Гришки, Вовковинецького району.

Особливо цікаве перше з них. Воно розташоване частково на плато високого берега, частково на його схилі, складається із круглого внутрішнього укріплення з дугою валу, що примикає до нього і захищає підступи знизу, з долини ріки, і великого зовнішнього двору, що знаходитьться з другого боку внутрішнього укріплення, на плато, виділеному з боків глибокими ярами, а з напільного боку захищеного ровом і валом. Вали цього городища зведені з каменю і в центральній частині мають значну величину. Невеликий розкоп, закладений в центральній частині городища, виявив древні ями з великою кількістю кераміки в заповненні. У верхніх шарах переважала кераміка без характерного для архаїчно-скіфського посуду валика з пальчастим орнаментом вздовж краю, лише з дірочками. Тут же знайдена велика кількість фрагментів посуду, прикрашених гравірованим орнаментом, іноді заповненим білою пастою. Цей спосіб орнаментації, що вважається характерним для архаїчно-скіфського часу і виявлений на Немирівському городищі всього на двох фрагментах кераміки з'являється на Поділлі, мабуть, не раніше кінця VI ст.; зате він нерідко знаходиться на кераміці з більш пізніх городищ, але, очевидно, все ж не пізніше початку VI ст.

За три роки роботи на Поділлі експедиції вдалося встановити всі етапи розвитку скіфської культури з часу її виникнення по останніх сторіч до н. е. Залишається нез'ясованим лише її відношення до культури перших віків н. е., так званої культури полів поховань. На південному Поділлі відомі поки що тільки пізні пам'ятки цієї культури з керамікою черніхівського типу; хронологічний проміжок між ними і скіфськими пам'ятками залишається незаповненим. Не заповнений також розрив між культурою полів поховань і слов'янською культурою історичного часу.

Хоч наша експедиція в 1948 р. і не мала на меті вивчення слов'янських пам'яток, її прийшлося зіткнутися з великою кількістю їх, бо майже всі досліджені експедицією городища були заселені за слов'янського часу. Ряд типових слов'янських землянок виявлено на Немирівському городищі. Це були невеликі прямоокутні заглиблення в землі (1×4 м) іноді з слідами рубленого облицювання земляних стін, що, можливо, вигляді зрубу підіймалися над рівнем ґрунту, з залишками печі, складеної з каменя на глині. Цікаво відзначити знахідку під师范их замкових каменів, що використовувались при зведенні склепіння. Виявлено і надвірні печі та вогнища, а також численні ями для зерна та сміття переважно яйцеподібної форми. Із знайдених речей слов'янського часу на особливу увагу заслуговує виліплена з глини ведмежа лапа, яка свідчить, що культ ведмедиця, поширеній на півночі, був відомий і слов'янам південно-західних областей нашої країни. Ця знахідка виявлена на Григорівському городищі.

Як і в минулі роки, Південно-Подільська експедиція проводила дослідження під керівництвом автора спільно з Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР та Інститутом археології Ака-

демії наук Української РСР за участю працівників Ленінградського державного університету. В складі експедиції були співробітники всіх названих установ, а також співробітники Київського історичного

ПОСЕЛЕННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ

В 1946 р. при обслідуванні Кам'янського городища за межами культурного шару, але на площі, обнесений валом, було виявлено стародавнє поселення¹, що відносилось до передскіфської епохи, тобто до кінця бронзового віку, до кіммерійського часу. Воно розташоване на північному березі Білозерського лиману в с. Кам'янці. Культурний шар знаходився на високій надзаплавній терасі і залігав уздовж берега на протязі 250 м.

В 1947 р. були проведені розкопки поселення. На його території знайдено залишки і більш пізнього часу. Очевидно, і кіммерійське селище тут було не першим, оскільки тут було знайдено черепок від великого горщика катакомбної культури.

На поселенні було розкопано біля 400 м².

Було виявлено житло — велику напівземлянку. Неважаючи на те, що розміри її встановити не вдалося, тип житла був виявлений в достатній мірі. В північно-західному і південно-східному кінцях житла були сліди дуже зруйнованих широких уступів, що зсунулися ще за древності.

На дні землянки, в її найбільш заглиблений частині знаходились залишки двох кам'яних вогнищ, розташованих по лінії з заходу на схід. Більше — було зовсім зруйноване. Всі його камені виявились зсунутими і розтануваними впереміжку з тваринними кістками і черепками посуду, які в деяких місцях лежали компактними купами. Сусіднє, менше вогнище, розташоване на схід від великого, збереглося значно краще.

Мабуть, це вогнище було побудоване на невеликому підвищенні, про що можна судити з розташування кісток і черепків навколо нього: всі вони лежали на схилах цього підвищення і тому зберегли похиле положення. Від вогнища, розташованого на широкому уступі в південно-східному кінці житла, збереглися лише кілька каменів, явно зсунутих з самого первісного місця. Значний інтерес являє собою вогнище, виявлене поза заглибленням житла, на краю його, біля південно-східної стінки. Це вогнище відрізнялось від трьох попередніх матеріалом, з якого воно було складене, оскільки замість каміння тут вживались грудочки вологої глини, щільно пригнані одна до одної. Всі вони від цього мали нерівну, а іноді начебто гранчасту поверхню і були сильно випалені. Це вогнище виявилось також зруйнованим.

Ні попелу, ні вугілля біля всіх чотирьох вогнищ не було помічено. Зате поряд з житлом, на захід від нього, лежав масивний зольник, що частково заповнював і заглиблення житла. Межі зольника розпливчасті, неясні, очевидно, були зруйновані пізнішою перекопкою площини, зате в розрізах шар попелу помітний цілком чітко.

Житло в цілому нагадує собою великі напівземлянкові спорудження Олексіївського селища андронівської культури, що належать до того ж часу.

Із знахідок, виявлених при розкопках культурного шару на Білозерському лимані, найбільшої уваги заслуговує кераміка. Вивчення її форм і орнаментики дає можливість скласти далеко більш повне уявлення про посуд того часу на нижньому Дніпрі, а при

музею, Вінницького краєзнавчого музею, аспірант Московського історичного музею та аспіранти і студенти кафедри археології Ленінградського університету.

НА БІЛОЗЕРСЬКОМУ ЛИМАНІ

зіставленні її з керамікою східних районів дозволяє прослідкувати одну й ту ж закономірність розвитку глиняного посуду в кінці бронзового віку на території від Середнього до Нижнього Поволжя до Нижнього Дніпра. Скрізь в цей час ми зустрічали однорідні різновидності простих найстародавніших форм посуду зрубної культури.

Кераміка Білозерського лиману зберігає досить багато рис, характерних для посуду, що передував зрубній культурі.

Характерні ознаки Дніпровського посуду цього часу, насільки про це дозволяє судити матеріал з розкопок 1947 р., зводяться до таких: по-перше, з'являється особливий тип банкових посудин, дуже низьких і овальних; по-друге, піддони зроблені масивними, що не спостерігається в інших місцях.

Немає сумніву в тому, що Білозерське поселення відноситься до самого кінця бронзового віку, до передскіфської епохи. Однак є дані, які дають можливість до деякої міри уточнити його дату. Тут маємо на увазі появу посуду, невідомого до нашого часу в аналогічних шарах Поволжя. Правда, він представлений лише одним черепком лощеної посудини, подібної до тих, які зустрічаються у великий кількості на ранніх скіфських городищах, де вони зовсім зникають на початку V ст. до н. е. Якщо розквіт цієї кераміки припадає на VI ст., а розвиток проходить на протязі усього VII ст., то природно припустити появу її на початку першого тисячоліття до н. е., до якого, очевидно, відноситься і поселення на Білозерському лимані.

Ніяких ознак металообробки на поселенні не виявлено. Очевидно, знайдені на ньому бронзові речі були виготовлені на іншому, західному кінці його, або поза ним. До них належать три бронзові ножі свое-рідної форми, що не зустрічають прямих аналогій у бронзі Придніпров'я. Два бронзові ковані шила, знайдені на поселенні, погнуті в древності. Вони чотирикутні в поперечному перерізі і мають посередині по невеликому потовщення.

До незначної кількості кам'яних предметів відноситься точильні камені, зроблені з лісковика. Кремінний наконечник стріли відрізняється від наконечників стріл зрубної культури не тільки наявністю слабо виявленого черепка, а й недбалістю обробки, що виявилась в деякій асиметрії предмета і в харacterі ретуші, що замінила струменисту ретушу. До камінних предметів відноситься одна невелика кулька, що має в діаметрі близько 5 см, і уламки каменів для розтирання. Один з них належить брускоподібному кургану зернотерки, обидва кінці якого нависали над жорном. Цей предмет є тут єдиною ознакою землеробства, що займало помітне місце в господарстві того часу. Про розвинене скотарство свідчать кістки свійських тварин. Але лише ті з них, які були знайдені в нижніх шарах, що заповнюювали житло переважно біля вогнищ, можуть бути з певністю віднесені до селища бронзового віку. В склад стада входили коні, корови, вівці і, можливо, свині, про що можна здогадуватись з попереднього визначення на місці робіт.

Неважаючи на відносно високу збереженість кісток, ніяких кістяних виробів на поселенні не було виявлено. З інших знахідок можна ще згадати про підвіску з двома дірочками, зроблену з морської раковини.

¹ Розкопками поселення керувала О. А. Кривцова-Гракова. Детальніший опис цих робіт див. у КС ІІІМК, вип. XXVI.

НІКОПОЛЬСЬКА СКІФСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

(Повідомлення про роботи 1947 р.).

Загін Нікопольської експедиції¹, що досліджував скіфську культуру в 1947 р., зосередив свою роботу на розвідках крупних курганів в околицях с. Кам'янки-Дніпровської, Запорізької області і зробив один виїзд на територію Нікопольського району, Дніпропетровської області для обміру і зняття плану Нечаєвої та Орлової Могил, що знаходяться на землях Брянського зернорадгоспу — курганів без точного нівелювання, описаних докладно ще в 1940 р. Метою розвідки було намітити об'єкти для розкопок великих курганів скіфської доби, які передбачаються в наступні роки.

1. Маршрут с. Кам'янка-Дніпровська — с. Скельки, Василівського району, Запорізької області

I. Курган в с. Скельки знаходиться коло шляху від с. Балки до с. Скельки, зліва на самій околиці села. Висота цього кургану — 7,5 м, діаметр — близько 60 м. Центр кургану, західна, східна та південна поли його трохи пошкоджені окопами. Сильно пошкоджена північна пола, в якій зроблено вімка до основи. В цій вімці стоїть хата.

За шляхом знаходиться ще чотири кургани висотою від 0,8 до 2 м.

II. На шляху між с. Скельки та Балки зліва розташовано два і справа чотири кургани висотою від 2 до 3 м.

III. На тому ж шляху, за 3,5 км від с. Балки розташовано справа три, зліва — два кургани, трохи менші, ніж в групі II.

IV. Зліва від шляху на с. Балки досить безладно розташована група з 9 курганів висотою від 0,5 до 4,5 м, 7 з них мають висоту не більше 1 м. Найвищі кургани це № 1 і 2. Обидва вони відзначаються крутизною північних піл, що дозволяє припустити їх належність до скіфського часу. Курган № 1, розташований за 185 м зліва від шляху, знаходиться прямо проти телеграфного стовпа № 372², на його вершині є дві неглибокі вімки. В північній — стирчать покріти лишайником камені. Висота курганів 3,5 м, діаметр — 35 м. Курган № 2 розташований від курганів № 1 на 220° за 45 м. На його вершині та по схилах виріто кілька дуже невеликих окопів, що сильно запливли. Висота його — 4,2 м, діаметр — 46 м. Між обома курганами, коло самої західної поли кургану № 1, проходить глибокий противотанковий рів. Таким чином, щодо збереженості, щодо зручності віднесення землі обидва ці кургани дуже зручні для розкопок.

V. Група в с. Балки. Курган № 1, який ніколи не розорювався, розташований між двома шляхами, що перетинаються, йдучи з заходу та з півдня на більшому до с. Скельки кінці села. Висота його — близько 6,5 м, діаметр — 50 м. З північ-північ-східного боку до рівня ґрунту зроблено вімку для загону овець, в якій помітно ряд подробиць будови кургану. Так, в східному її кінці стирчать на 6 м від підошви 6 величезних плит

ракушечника, які уступами піднімаються нагору смугою в 5—6 м. Насип кургану складається принаймні з трьох послідовних насипок. Нижня — дуже низька, помітна по смузі лесу в північному кінці, друга — близько 4 м висотою, відмічена на поверхні чорнуватою смugoю, верхня — має жовтуватосірій колір. Коло самого центра в стінці помітно пляму висотою 1,4 м, ширину 2,1 м, що складається внизу з лесовою домішкою. Ця пляма до півночі трохи похила, а її заливнення більш пухке, ніж насип. Безсумнівно, що це нижня частина древнього грабіжницького ходу. В стінці вімки прямо на північ від центра насипу на глибині 1,5 м помітні кістки частині лівої руки кістяка людини і біля них — крупний уламок черепа.

На захід від цього кургану розташовано три кургани: два малих і один 2 м висотою за 400 м від кургану № 1.

VI. Група курганів тягнеться по шляху від с. Балки до с. Іванівки, Кам'янсько-Дніпровського району, на відстані 2 км. Справа від шляху помічено 9 курганів висотою від 2 до 3 м. Зліва від шляху на південь-захід-захід в кінці групи розташовано 2 великих кургани (№ 1 і № 2). Їх оточують кілька малих, зовсім розораних курганів. Курган № 1 має висоту близько 9 м, діаметр — 72 м. Насип зовні пошкоджено рядом ходів сполучень і окопів. В центрі — вімка від спостережного пункту. До окопів робіт поверхня кургану була вирівняна, утворивши при цьому плоску площацьку діаметром 6—7 м. За 3—3,5 м від вершини в окопі помітно камені середньої величини. З південно-західного боку окопу викинуто на поверхню 9—10 таких каменів. Проте видно, що насип в основному чорноземний і помітної домішки каменю в собі не містить. Окопні роботи, не пошкодивши істотно курган, зачепили, мабуть, впускні поховання, або рештки тризни, бо в одному з ходів сполучення знайдені дрібні уламки кісток і один незізначний уламок грецької амфори від вина.

Курган № 2 розташований майже на схід за 250 м від курганів № 1. Вершина вирівняна. Вся поверхня зрита ходами сполучення. З верхніх окопів та вімки на вершині викинуто кілька крупних каменів. В одному з ходів сполучення і на західному схилі знайдено по одному уламку грецької амфори від вина. Висота кургану 6,5 м, діаметр — близько 65 м.

Незважаючи на те, що поверхня обох курганів дуже порита окопними роботами, вони заслуговують на увагу тому, що їх час засвідчено знахідками в насипу, а пошкодження насипу не сягають глибоко.

VII. Одинокий курган в х. Рози Люксембург, Кам'янсько-Дніпровського району, знаходиться на дворі колгоспу „Червоне побережжя“, за 60 м на південь від шляху в с. Балки. На північно-східному схилі насип пошкоджений ходами сполучення, а зверху — вімкою спостережного пункту. В північно-західній частині від основи, не досягаючи 8 м до центра, викопана чотирикутна яма розміром 3,5×6 м, глибиною до половини насипу. За свідченням місцевих жителів, під час копання цієї ями вони ніби знайшли на її дні шар кісток до 50 см товщиною. В усякому разі у викинутій ними землі зустрічаються уламки кісток людини. Крім того, в стінці одного з ходів сполучення, на глибині 80 см від поверхні, трапляються кістки корови. В цій вімці почато будування господарської споруди з сирцю. Висота насипу 4,5 м, діаметр — близько 50 м.

¹ Розвідку провадив керівник експедиції Б. М. Гравков, в роботі брали участь аспірант Державного історичного музею Кухаренко, художник Коведяєва; аспірантка ПМК Яценко та співробітниця ДІМ Попова брали участь у розвідках курганної групи урочища Мамай-гора, описаної в 1946 р., але нівелюваної лише в 1947 р. Розвідка провадилася з 28 серпня по 14 вересня 1947 р.

2. Маршрут по лівому березу р. Білозерки, вище її впадіння в Білозерський лиман

VIII. Група з 15 курганів тягнеться зі сходу на захід. Ці кургани, крім двох (№ 1 і № 3), розорюються. Вони розташовані в степу, прямо за виїздом з Лиманної вулиці с. Кам'янки-Дніпровської. З усіх цих курганів виділяються лише кургани № 1 (висотою 1,7 м, за 85 м від шляху) і № 3, що знаходитьться приблизно за 200 м на захід від кургана № 1. Цей курган являє собою довгий насип, ніби злитий з двох курганів, орієнтований по довгій осі майже по географічній широті. Висота насипу 6,5 м, поперечник з півночі на південне близько 50 м, довжина усього насипу в цілому близько 147 м. Сідловина між вершинами відстоїть від західного кінця на 70 м і має висоту близько 1,5 м. Східна вершина, зовсім не пошкоджена, має висоту 4,8 м при поперечнику з півночі на південне близько 40 м. Решта курганів розташовані від трьох перших, головним чином, у західному напрямку і лише дуже нечисленні — на південь та на схід; їх висота — від 0,5 до 1,5 м. Деякі з них настільки розорані, що їх розміри не можуть бути встановлені. На одному кургані знайдена ручка елліністичної амфори від вина та плечова кістка людини.

В садах с. Кам'янки-Дніпровської по дорозі до групи VIII, зліва від шляху, в різних місцях розташовано 3 кургани висотою 1—1,5 м.

IX. Друга після групи VIII вверх по р. Білозерці група курганів тягнеться неправильною дугою більше, ніж на 1 км з півночі на південь. Всього у цій групі 10 курганів, 9 з них нижче 1 м і сильно розорюються. Лише крайній з півночі — відносно добре збереженості: розорюється лише по основі піля. В плані це овал, орієнтований по довгій осі з півночі на південь. Вершина його, перерізана неглибокими окопами, знаходитьться на північному кінці. В середині кургана вінверек тягнеться владина ніби від дуже старої траншеї. З основи виорано кілька уламків ракушечника. Висота кургана на півночі 2,5 м. Довжина його з півночі на південь близько 65 м, з заходу на схід — 28 м.

X. Група курганів в першому від с. Кам'янки-Дніпровської вверх по р. Білозерка селищі. На карті не позначені. Група знаходитьться на краю корінного берега над долиною р. Білозерки. Один курган розташований в північному кінці селища, справа від дороги з с. Кам'янки-Дніпровської на Кам'янський радгосп. В південному кінці селища, справа від шляху, знаходитьться другий, а зліва — третій кургани. Всі вони звичайного степового типу, до 2 м висоти, і дуже добро збереженості, бо не розорюються. Від третього з них на ріллі неправильною лінією розташовуються в напрямку північний захід — південний схід не менше 10 таких же насипів висотою від 1 до 2 м. Останні 10 курганів сильно розорюються.

3. Обміри Нечаєвої та Орлової Могил

Нечаєва та Орлова Могили — два найкрупніші її досі не досліджені археологами кургани. Вони знаходяться приблизно за 40 км на північ від Нікополя, на землі Брянського радгоспу. Учасники Нікопольської експедиції відвідали Нечаєву Могилу в 1939 і 1940 рр. Тоді ж вона була докладно описана і сфотографована¹. В 1944 р., після вигнання фашистських

¹ Описи, фотографії та зарисовки обох курганів знаходяться в архівах НМК.

окупантів, учасники тієї ж експедиції відвідали Нечаєву і Орлову Могили і встановили нанесені фашистами цим надзвичайно інтересним пам'яткам древності пошкодження внаслідок окопних робіт.

Нечаєва Могила в 1947 р. була нівелювана з ватерпасом через кожні 2 м в широтному та меридіональному напрямках. З неї знятий також план з нанесенням всіх істотних пошкоджень. Точні розміри кургана (висота 16,2 м, діаметр 110—120 м) виявилися трохи меншими, ніж ті, які були встановлені візуально в 1939—1940 рр. Внаслідок цієї роботи основа кургана здається дуже близькою до круга. Вийма спостережного пункту на вершині, численні ходи сполучень та бліндажі, а також воронки від авіабомб на поверхні насипу, якими була порита вся поверхня кургана, тепер сильно заплили і стали заростати травою. З 1944 р. полі кургана знизу стали дуже розорюватися на ширину в кілька метрів по колу. По всій смузі оборювання лежить кілька десятків крупних, до 50 см в поперечнику, уламків каменів, винесених плугом. Дуже багато крупних каменів викинуто авіабомбами на південно-східному схилі. З цього видно, що кам'яне спорудження підносилося від підошви кургана до 2,5 м його загальної висоти. Курган тепер, хоч і не руйнується остаточно, але все більше і більше деформується.

Орлова Могила знаходитьться на південь-схід-схід від Нечаєвої Могили, на відстані близько 1,5 км. Вона нівелювана тим же способом, що і Нечаєва Могила, і з неї також знятий план. Пошкодження на цьому кургані значно менші, ніж на Нечаєвій Могилі. Всі відзначенні виймки тепер майже зовсім заплили. Висота кургана на півночі 9,5 м, на півдні — понад 10 м, основа майже кругла, діаметр в середньому 82—84 м.

4. Кургани в урочищі Мамай-гора

Урочище з групою курганів знаходиться за с. Велика Знам'янка, вниз по течії р. Конка. Кургани докладно описані в звіті за 1946 р. В 1947 р. ми відвідали їх з метою нівелювання найкрупніших курганів цієї групи. Особливо інтересні довгі кургани, два з яких можуть вважатися ще грандіознішими, ніж відома Довга Могила коло Чортомлицького кургана.

Курган № 2, другий з західного кінця групи, має довжину з заходу на схід 120 м, поперечник його з півночі на південь — 28 м. В 48 м від свого західного кінця на схід курган досягає найбільшої висоти — 6,8 м. За 74 м від східного краю знаходитьться сідловина. За 78 м від західного краю на схід знаходитьсь друга вершина кургана висотою 3,85 м. За 11 м на південь від цієї вершини розташована стара виймка, що заплила, шириною 8 м, правильної форми, мабуть від минулих розкопок. З вершини кургана добре видно на його кутах чотири виймки, що заплили.

Курган № 3 — третій з західного кінця групи. Довжина його — 106 м. За 54—56 м на схід від західного кінця курган має найбільшу висоту (5,15 м). Поперечник кургана з півночі на південь в найвищому пункті — 48 м. Поверхня кургана по довжині утворює дуже гострий гребінь. За 66 м на схід подовжній профіль пересік квадратну виймку (8 × 8 м), що зовсім заросла бур'яном (мабуть слід від старих розкопок). З північного і південного боків кургана, коло його підошви, виразно помітні виймки рову, що заросли травою. Четвертий курган

щільно підходить до східної поли кургана № 2 і до західної поли кургана № 3. Найбільша висота кургана 6,8 м, діаметр в середньому — близько 62 м. Основа його майже зовсім кругла, насып без будь-яких серйозних зовнішніх пошкоджень.

Висновки: з описаних курганів найбільш легкі, з

технічних міркувань, для розкопок кургани групи II: № 1, № 2; групи VI: № 1, № 2; кургани № 2, № 3 і четвертий курган на Мамай-горі. В усіх цих випадках є місця для швидкої переноски землі, проте немає сумніву, що самими багатообіцяючими є Нечаєва та Орлова Могили.

ТАВРО-СКІФСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1947 р.

1947 р.¹, як і в минулі роки², Тавро-скіфська експедиція ставила своїм завданням виявлення нових даних про розміщення скіфської держави в Криму і про культуру пізніх скіфів в їх взаємозв'язку з таврами і сарматами, з одного боку, з греками і римлянами — з другого.

Експедиція провадилася Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР і Державним музеєм образотворчих мистецтв за участю Центрального музею Криму (Симферопольський загін), Музею печерних міст, Алуштинського краєзнавчого музею, Кримського Держзаповідника (Гірський Бахчисарайський загін) і Інституту археології Академії наук Української РСР (Білогірський загін). Дослідження антропологічного матеріалу здійснювалось Музеєм антропології МДУ.

Симферопольський загін (керівник А. Н. Карасьов) мав завданням продовжувати дослідження Неаполя Скіфського, — як городища, так і некрополя. Бахчисарайський загін (керівник Е. В. Веймарн) досліджував, головним чином, пам'ятки в гірському Криму і на південному узбережжі. Білогірський загін (керівник П. Н. Шульц) мав завдання дослідити пам'ятки Білогірського району кіммерійської і скіфо-сарматської епохи, а також провів на околиці м. Білогірська розкопку скіфського кургана з кам'яним склепом³.

Проведені експедицією роботи 1947 р. підтвердили, що пізні скіфи в Криму створили культуру міського характеру. Відкриття міських воріт Неаполя

Скіфського — нова сторінка в дослідженні цього міста, що полегше подальше вивчення його планування. Комплекс зернових ям біля міських воріт свідчить про наявність в Неаполі державного зерносховища. Місце знаходження мавзолею біля міських стін і біля воріт міста підкреслює його не тільки ритуальне, але й політичне, державне значення.

Відкриття в 1947 р. підбійних могил і земляних склепів разом з раніше відкритими кам'яними склепами і похованнями в мавзолеї знайомлять нас з похованним обрядом різних шарів населення Неаполя Скіфського, починаючи від рядової могили бідняка і кінчаючи царською гробницею. Скіфський курган з кам'яним склепом під Білогірськом уточнює картину розвитку скіфської похованальної архітектури.

Розпис одного із скlepів, який викликає в пам'яті деякі мотиви давньоруського стінного живопису, свідчить про багатогранність стилізових і сюжетних рішень живопису пізніх скіфів.

Роботами Бахчисарайського загону встановлено наявність стародавньої дороги від Неаполя до південного узбережжя з перевалом біля Чатир-Дага і уточнені кордони володіння скіфів і таврів. З'ясовані основні відмінності укріплень гірських таврів, що були сховищами від скіфських укріплених пунктів, які поєднували в собі призначення кріпості і поселення. Накреслюється наявність зв'язку між таврськими укріпленнями на південному узбережжі і в гірському Криму, очевидно, і тут мала місце єдина стратегічна система. Рівень культури таврів, отже, стояв на більшій висоті, ніж про це прийнято думати.

Виявлення стоянки кіммерійської епохи під Білогірськом кладе початок дальнім розшукам кіммерійських поселень в передгірському і степовому Криму. Проблема взаємозв'язків кіммерійців, таврів, скіфів, сарматів і аланів на території Криму поставлена роботами експедиції як першочергова проблема історії аборигенного населення стародавнього Криму.

¹ Докладніше про роботу експедиції 1947 р. див. у КС ИИМК, вип. XIV.

² П. Н. Шульц, Тавро-скифская экспедиция, Известия АН СССР, Серия истории и философии, т. IV, вып. 3, 1947 г.

³ В працях експедиції, розпочатих в серпні і закінчених в грудні 1947 р., взяли участь 20 наукових працівників з Москви, Ленінграда, Києва, Симферополя, Бахчисарай і Алушти.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АС — Археологический съезд.

ВДИ — Вестник древней истории.

ГИМ (укр. ДІМ) — Государственный исторический музей в Москве.

ИАК — Известия археологической комиссии.

ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.

ИИМК (укр. ПМК) — Институт истории материальной культуры.

КСИИМК — Краткие сообщения ИИМК.

ЛГУ — Ленинградский государственный университет.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.

ОАК — Отчет археологической комиссии.

РАНИОН — Российская Академия научно-исследовательских институтов.

ЗМІСТ

Скіфо-сарматський час

I. Г. Шовкопляс, Курганий могильник передскіфського часу на середньому Дністрі	5
Є. Ф. Покровська, Хотівське городище	12
I. В. Фабриціус, Тяминська експедиція 1947 р.	21
В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р.	34
Т. Г. Оболдуєва, Сарматські кургани біля м. Мелітополя	43
Л. М. Славін, Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр.	48
Л. Д. Дмитров, Розкопки в м. Білгород-Дністровському в 1947 р.	59

Неоліт і епоха бронзи

В. М. Даниленко, Приазовська експедиція 1947 р.	70
I. Ф. Левицький (Харків), Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.	78
A. В. Добровольський, Перше Сабатинівське поселення	89
M. Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури	96
M. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі	104
C. А. Судаков (Львів), Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче	112
Ю. М. Захарук, Софіївський тіlopальний могильник	121
I. М. Самойловський, Тіlopальний могильник коло с. Софіївки	124
O. Ф. Лагодовська, Усатівська експедиція 1948 р.	

I. К. Свешніков (Львів), Розкопки в с. Констанці на підлі Лиственщина	131
---	-----

Розвідки і маршрутні експедиції

5	M. Я. Рудинський, Дубно-Кременецька палеолітична експедиція	143
21	I. Г. Підоплічко, Про одну знахідку кісток мамонта	155
34	C. М. Одінцова, Розвідка археологічних пам'яток на Сіверському Днітрі в 1948 р.	158
43	M. Ю. Брайчевський, Пам'ятки скіфської епохи на Волино-Подільському прикордонні	162
48	O. В. Bodianskyj, Arхеологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр.	165
59	B. O. Timoshuk (Чернівці), Розвідки Чернівецького історико-краєзнавчого музею в 1947 р.	177
67	K. В. Бернякович (Ужгород), Археологічні дослідження в Закарпатській області в 1948 р.	179

Експедиційна хроніка

(Експедиції, проведені разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР)	
Деснинська експедиція 1947 р.	185
Роботи трипільської експедиції в Луці-Брудлівецькій у 1947—1948 рр.	187
Розкопки 1947 р. біля с. Володимирівки	188
Археологічні розвідки трипільської експедиції на Дністрі в 1948 р.	190
Археологічні дослідження на Південному Полілі в 1948 р.	193
Поселення бронзового віку на Білозерському лимані	195
Нікопольська скіфська експедиція	196
Тавро-скіфська експедиція 1947 р.	198

СОДЕРЖАНИЕ

Скифо-сарматское время

- И. Г. Шовкопляс, Курганный могильник пред斯基фского времени на среднем Днестре . . . . .
 Е. Ф. Покровская, Хотовское городище . . . . .
 И. В. Фабрициус, Тяминская экспедиция 1947 г. . . . .
 В. А. Ильинская, Верхнесульская экспедиция 1947 г. . . . .
 Т. Г. Оболдуева, Сарматские курганы близ г. Мелитополя . . . . .
 Л. М. Славин, Результаты археологических исследований Ольвийской экспедиции в 1947 и 1948 гг. . . . .
 Л. Д. Дмитров, Раскопки в г. Белгород-Днестровском в 1947 г. . . . .

Неолит и эпоха бронзы

- В. Н. Даниленко, Приазовская экспедиция 1947 г. . . . .
 И. Ф. Левицкий (Харьков), Исследования стоянки на торфянке Моства в 1948 г.
 А. В. Доровольский, Первое Сабатиновское поселение . . . . .
 М. Л. Макаревич, Среднебугская экспедиция по исследованию памятников трипольской культуры . . . . .
 М. Л. Макаревич, Трипольское поселение у с. Павлонь . . . . .
 С. А. Судаков (Львов), Поселение трипольской культуры у с. Семенов-Зеленче . . . . .
 Ю. Н. Захарук, Софиевский могильник с трупосожжением . . . . .
 И. М. Самойловский, Могильник с трупосожжением у с. Софиевки . . . . .
 Е. Ф. Лагодовская, Усатопская экспедиция 1948 г. . . . .

И. К. Свешников (Львов), Раскопки в с. Костянец на поле Лиственщина 131

Разведки и маршрутные экспедиции

- 5
 М. Я. Рудинский, Дубно-Кременецкая палеолитическая экспедиция 143
 12
 И. Г. Пидопличко, Об одной находке костей мамонта 155
 21
 С. Н. Однцов, Разведка неолитических стоянок на Сев. Донце в 1948 г. 158
 34
 М. Ю. Брайчевский, Памятники скифской эпохи на Волыно-Подольском пограничье 162
 43
 А. В. Бодянский, Археологические исследования в пределах порожистой части Днепра в 1947—1948 гг. 165
 48
 Б. А. Тимошук (Черновицы), Разведки Черновицкого историко-краеведческого музея в 1947 г. 177
 59
 К. В. Бернякович (Ужгород), Археологические исследования в Закарпатской области в 1948 г. 179
 67

Экспедиционная хроника

- 70
 (Экспедиции, проведенные совместно с Институтом истории материальной культуры АН СССР)
 78
 Деснинская экспедиция 1947 г. 185
 Работы трипольской экспедиции в Луке-Брудлевецкой в 1947—1948 гг. 187
 89
 96
 104
 112
 121
 124
 Раскопки 1947 г. у с. Владимировки 188
 Археологические разведки трипольской экспедиции на Днестре в 1948 г. 190
 Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. 193
 Поселение бронзового века на Белозерском лимане 195
 Никопольская скифская экспедиция 196
 Тавро-скифская экспедиция 1947 г. 198